НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОВАЧЕВ ПАВЛО ІВАНОВИЧ

УДК 347.921/.95:343.37(477)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРОЦЕСУАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ЦИВІЛЬНОЇ КОНФІСКАЦІЇ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

081 «Право»
08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.
_____ **П. І. Ковачев**

Науковий керівник –
Попов Олександр Ігорович,
кандидат юридичних наук, доцент

Харків – 2026

АНОТАЦІЯ

Ковачев П. І. **Процесуальні механізми цивільної конфіскації за законодавством України**. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2026.

Дисертаційна робота є першим у національній правовій доктрині комплексним дослідженням інституту цивільної конфіскації, зосередженим на розкритті особливостей функціонування її процесуальних моделей та процесуальної форми розгляду відповідної категорії справ.

З огляду на стан наукової розробленості проблематики конфіскації в контексті сучасної доктрини права власності основну увагу зосереджено на двох її конструкціях: конфіскації проти особи (особиста конфіскація, *in personam*) та конфіскації проти речі (речова конфіскація, *in rem*). Відмінність між ними полягає в тому, що перша конструкція (*in personam*) найбільш широко застосовується у сфері кримінального права як санкція за вчинення кримінального правопорушення. Натомість особливістю конфіскації *in rem* (цивільної конфіскації) є її застосування, як правило, у позакримінальній сфері без обов'язкової умови наявності обвинувального вироку суду щодо особи-правопорушника.

Досліджено витоки та ґенезу цивільної конфіскації крізь призму вивчення досвіду її нормативного регулювання в державах, що належать до різних правових систем, передусім у країнах англо-американської правової сім'ї, а також тенденцій її поширення та імплементації в країнах континентальної правової системи. Це дало змогу розкрити правову природу цивільної конфіскації, визначити її сутнісні ознаки та переваги порівняно з конфіскацією у кримінальному праві. На цій основі сформульовано теоретичний концепт цивільної конфіскації, який ґрунтується на її

реституційній (відновлювальній) природі та ціннісному вимірі як правового інституту, що може виступати дієвою та ефективною альтернативою наявним кримінально-правовим засобам протидії незаконному збагаченню, а також загрозам національним інтересам і безпеці України. Водночас цивільна конфіскація передбачає застосування відносно спрощених процедур цивільного судочинства та стандартів доказування порівняно з кримінальним процесом.

У контексті дослідження форм цивільної конфіскації, правових підстав і процесуальних механізмів її застосування, реалізованих у межах національного правопорядку, запропоновано авторський підхід до їх диференціації на загальну та спеціальні форми. Загальна форма передбачає застосування класичних інструментів позовного провадження цивільного судочинства при розгляді справ про безоплатне звернення майна в дохід держави з підстав, передбачених нормами матеріального права. Натомість спеціальні форми цивільної конфіскації є автономними процесуальними механізмами, закріпленими на рівні окремих процесуальних інститутів, які визначають особливий порядок розгляду справ про конфіскацію активів із притаманною їм специфікою здійснення окремих процедур цивільного судочинства.

Предметом безпосереднього дослідження стали два спеціальні процесуальні механізми: 1) визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (глава 12 розділу ІІІ ЦПК України); 2) стягнення активів у дохід держави за наслідками застосування санкцій (ст. 283-1 КАС України).

При дослідженні зазначених механізмів окрему увагу приділено їх відповідності конвенційним нормам та дотриманню фундаментальних прав, гарантованих ст. 6 та ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. На підставі аналізу правових висновків Європейського суду з прав людини у справах, у яких розглядалися питання застосування конфіскаційних механізмів у позакримінальній сфері,

доведено, що процесуальна модель цивільної конфіскації необґрунтованих активів не суперечить положенням Конвенції за умови дотримання в кожному конкретному випадку критеріїв правомірності втручання у право на мирне володіння майном, а саме: законності втручання, наявності легітимної мети та дотримання справедливого балансу між загальним інтересом і вимогами захисту основоположних прав особи.

Щодо іншої моделі цивільної конфіскації – стягнення підсанкційних активів, запровадженої в національному законодавстві у 2022 р. та такої, що на момент проведення дослідження не була предметом оцінки Європейського суду з прав людини, – з урахуванням сформованого Судом підходу до оцінки пропорційності втручання акцентовано увагу на проблемі дотримання критерію справедливого балансу та належних процедурних гарантій під час вирішення питання про стягнення підсанкційних активів у дохід держави.

Виходячи із загальних положень, сформульованих за результатами першої частини дослідження, надано детальну характеристику процесуальної форми розгляду справ про цивільну конфіскацію, зокрема справ про стягнення необґрунтованих та підсанкційних активів, крізь призму особливостей нормативної регламентації відповідних процесуальних механізмів. Встановлено, що її специфіка виявляється в наявності особливих правил щодо територіальної та інстанційної юрисдикції; складу суду й учасників цивільних процесуальних правовідносин; елементної структури та змісту позову; предмета і стандартів доказування; а також змістового наповнення окремих стадій і процедур судового розгляду справ.

У процесі дослідження норм матеріального та процесуального права розкрито зміст предмета доказування у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів та справах про стягнення активів за наслідками застосування санкцій, а також визначено особливості стандартів доказування в цій категорії справ. Зазначений аспект має ключове значення для характеристики процесуальних особливостей існуючих моделей цивільної конфіскації, оскільки передбачає застосування полегшеного стандарту

доказування «баланс ймовірностей» (англ. *balance of probabilities*) на противагу стандарту «поза розумним сумнівом» (англ. *beyond any reasonable doubt*), притаманному кримінальному процесу.

На підставі аналізу норм процесуального права та практики їх застосування, відображеної у правових висновках Вищого антикорупційного суду та Верховного Суду, виявлено низку недоліків правового регулювання процедур розгляду справ про цивільну конфіскацію, зокрема справ про стягнення підсанкційних активів. Зокрема, критично оцінено законодавчий підхід до визначення предметної юрисдикції відповідної категорії справ, які віднесено до сфери адміністративного, а не цивільного судочинства. Обґрунтовано також висновок про невиправдану надмірну спрощеність процедури розгляду справ про цивільну конфіскацію підсанкційних активів, що не узгоджується із сутнісними особливостями санкційних матеріальних правовідносин, не враховує їх змісту, обсягу предмета доказування та кола доказів, які підлягають дослідженню й оцінці судом.

З огляду на це за результатами дослідження сформульовано низку пропозицій щодо вдосконалення процесуального законодавства, спрямованих на оптимізацію наявних процедур цивільної конфіскації та мінімізацію ризиків необґрунтованого обмеження фундаментальних прав учасників процесу. Реалізація запропонованих змін сприятиме підвищенню ефективності процесуальних механізмів цивільної конфіскації, забезпеченню належного балансу між публічним інтересом і правами власників майна, а також зменшенню ризиків негативних правових наслідків для України під час потенційної оцінки відповідних механізмів Європейським судом з прав людини.

Ключові слова: конфіскація, цивільна конфіскація, припинення права власності, необґрунтовані активи, стягнення необґрунтованих активів, санкції, санкційна політика, стягнення активів у дохід держави за наслідками застосування санкцій, національна безпека, цивільне судочинство, адміністративне судочинство, цивільна юрисдикція, стандарти доказування,

Вищий антикорупційний суд.

SUMMARY

Kovachev P. I. **Procedural mechanisms of civil confiscation under under Ukrainian Law**. **–** Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for the grant of degree of Doctor of Philosophy in 081 «Law». – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2026.

The dissertation is the first comprehensive study in the national legal doctrine of the institution of civil forfeiture, focusing on the specific features of its procedural models and the procedural framework for adjudicating cases falling within this category.

Given the current state of scholarly research on forfeiture in the context of the modern doctrine of property rights, particular attention is paid to two forms of forfeiture: forfeiture against a person (personal forfeiture, *in personam*) and forfeiture against property (forfeiture *in rem*). The distinction between these forms lies in the fact that the former (*in personam*) is most commonly applied in criminal law as a sanction for the commission of a criminal offence. By contrast, forfeiture *in rem* (civil forfeiture) is generally applied outside the criminal sphere and does not require, as a mandatory precondition, a criminal conviction against the offender.

The origins and evolution of civil forfeiture are examined through the study of the experience of its statutory regulation in jurisdictions belonging to different legal systems, primarily countries of the Anglo-American legal family, as well as the trends towards its expansion and implementation in countries belonging to the continental legal system. This analysis made it possible to identify the legal nature of civil forfeiture, its essential characteristics, and its advantages compared with criminal forfeiture. On this basis, a theoretical concept of civil forfeiture is formulated, grounded in its restitutive (restorative) nature and value dimension as a

legal institution capable of serving as an effective alternative to existing criminal-law instruments for combating illicit enrichment and threats to Ukraine's national interests and security. At the same time, civil forfeiture provides for relatively simplified civil-procedure mechanisms and evidentiary standards compared with those applicable in criminal proceedings.

In examining the forms of civil forfeiture, the legal grounds and procedural mechanisms for its application within the national legal order, an authorial approach is proposed to their differentiation into a general form and special forms. The general form entails the application of conventional instruments of contentious civil proceedings in cases concerning the gratuitous transfer of property to the state on the grounds established by substantive law. Special forms of civil forfeiture, by contrast, constitute autonomous procedural mechanisms established within specific procedural institutions that determine a particular procedure for adjudicating forfeiture cases, with specific features characterizing individual civil-procedure stages and procedures.

The study focuses specifically on two special procedural mechanisms: (1) the recognition of assets as unjustified and their recovery for the benefit of the state (Chapter 12 of Section III of the Civil Procedure Code of Ukraine); and (2) the recovery of assets for the benefit of the state as a consequence of the imposition of sanctions (Article 283-1 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine).

Particular attention is devoted to the compliance of these mechanisms with Convention standards and to the observance of fundamental rights guaranteed by Article 6 and Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Based on an analysis of the legal conclusions of the European Court of Human Rights in cases concerning the application of forfeiture mechanisms outside the criminal sphere, it is demonstrated that the procedural model of civil forfeiture of unjustified assets is compatible with the Convention, provided that, in each individual case, the criteria for lawful interference with the right to peaceful enjoyment of possessions are satisfied, namely: the lawfulness of the interference, the existence of a legitimate aim, and the

maintenance of a fair balance between the public interest and the protection of fundamental rights.

As regards the other model of civil forfeiture – the recovery of sanctioned assets for the benefit of the state – which was introduced into Ukrainian legislation in 2022 and, as of the time of the study, had not yet been examined by the European Court of Human Rights, particular attention is drawn, in light of the Court's established approach to proportionality assessment, to the issue of maintaining a fair balance and ensuring adequate procedural safeguards when deciding on the recovery of sanctioned assets for the benefit of the state.

Building on the general findings formulated in the first part of the study, a detailed characterization is provided of the procedural framework for adjudicating civil forfeiture cases, including cases concerning the recovery of unjustified and sanctioned assets, taking into account the specific features of the statutory regulation of the relevant procedural mechanisms. It is established that these specific features include special rules concerning territorial and subject-matter jurisdiction; the composition of the court and the participants in civil procedural legal relations; the structural elements and content of the claim; the subject matter and standards of proof; as well as the substantive content of individual stages and procedures of judicial proceedings.

The study of substantive and procedural law has made it possible to define the scope of matters subject to proof in cases concerning the civil forfeiture of unjustified assets and in cases concerning the recovery of assets as a consequence of the imposition of sanctions, as well as to identify the specific features of the applicable evidentiary standards. This aspect is of particular importance for characterizing the procedural features of existing civil forfeiture models, since it involves the application of the less demanding standard of proof based on the "balance of probabilities", as opposed to the "beyond any reasonable doubt" standard inherent in criminal proceedings.

Based on an analysis of procedural law and its application as reflected in the legal conclusions of the High Anti-Corruption Court and the Supreme Court, a

number of shortcomings have been identified in the legal regulation of procedures for adjudicating civil forfeiture cases, particularly cases concerning the recovery of sanctioned assets. In particular, the legislative approach to determining subject-matter jurisdiction over such cases, which assigns them to administrative rather than civil proceedings, is critically assessed. The study also substantiates the conclusion that the procedure for adjudicating cases concerning the civil forfeiture of sanctioned assets is excessively simplified. Such an approach is inconsistent with the substantive characteristics of sanctions-related legal relations and fails to take into account their content, the scope of matters subject to proof, and the body of evidence that must be examined and assessed by the court.

Accordingly, the study formulates a number of proposals for improving procedural legislation aimed at optimizing the existing civil forfeiture procedures and minimizing the risks of unjustified restrictions on the fundamental rights of participants in proceedings. The implementation of the proposed amendments would contribute to enhancing the effectiveness of civil forfeiture mechanisms, ensuring an appropriate balance between the public interest and property rights, and reducing the risk of adverse legal consequences for Ukraine in the event of a future assessment of the relevant mechanisms by the European Court of Human Rights.

Keywords: forfeiture, civil forfeiture, termination of ownership rights, unjustified assets, recovery of unjustified assets, sanctions, sanctions policy, recovery of assets for the benefit of the state as a consequence of the imposition of sanctions, national security, civil proceedings, administrative proceedings, civil jurisdiction, standards of proof, High Anti-Corruption Court.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Ковачев П. Належний відповідач у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 6. С. 80-83. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/18.

2. Ковачев П. І. Проблематика предметної юрисдикції справ про цивільну конфіскацію активів за наслідками застосування санкцій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2024. Вип. 86. Ч. 2. С. 119-124. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.19.

3. Ковачев П. І. Інститут цивільної конфіскації в світлі практики Європейського суду з прав людини та національний контекст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2025. Вип. 90. Ч. 2. С. 90-97. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.12.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Ковачев П. І. Особливості суб'єктного складу учасників справ про цивільну конфіскацію активів. *Юридична осінь 2023 року : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених* (м. Харків, 17 листоп. 2023 р.). / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Рада молодих учених, Студент. наук. т-во. Харків : НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2023. С. 137-140.

5. Ковачев П. І. Еволюція національного законодавства у сфері цивільної конфіскації активів: процесуальний аспект. *Європейський день цивільної юстиції : матеріали круглого столу* (м. Харків, 27 жовт. 2023 р.) / за заг. ред. проф. К.В. Гусарова. Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2024. С. 57-61.

6. Kovachev P. Civil forfeiture of unexplained assets on the example of the British unexplained wealth orders model. *Наука у мінливому світі: актуальні дослідження молодих науковців. Матеріали 11 Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конференції іноземними мовами* (м. Харків, 17 квіт. 2024 р.). Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого / Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2024. С. 105–108.

7. Ковачев П. І. Процесуальні форми цивільної конфіскації за законодавством України. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 100-*

річчю заснування Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (м. Суми, 31 трав. 2024 р. – 01 черв. 2024 року). У 2-х томах. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2024. Т.2. С. 117-120.

8. Ковачев П. І. Особливості виконання судових рішень у справах про цивільну конфіскацію за наслідками застосування санкцій. *Європейський день цивільної юстиції : матеріали круглого столу* (м. Харків, 25 жовт. 2025 р.). / за заг. ред. проф. К. В. Гусарова. Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2025. С. 92-94.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ……..… 4

ВСТУП …….. 5

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЦИВІЛЬНОЇ КОНФІСКАЦІЇ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ……...……. 18

1.1. Проблематика конфіскації в контексті сучасної доктрини права власності ……..... 18

1.2. Поняття, витоки та правова природа цивільної конфіскації …. 35

1.3. Форми цивільної конфіскації та правові підстави її застосування за законодавством України ……... 57

Висновки до розділу 1 …..……..... 77

РОЗДІЛ 2. ЦИВІЛЬНА КОНФІСКАЦІЯ НЕОБҐРУНТОВАНИХ АКТИВІВ ЗА ПРАВИЛАМИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ ……. 81

2.1. Загальна характеристика процесуального механізму визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави …… 81

2.2. Особливості судового розгляду справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави й виконання судових рішень ……...….. 95

2.3. Предмет та стандарти доказування у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави ……..….. 119

Висновки до розділу 2 ……...……..…. 139

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНА КОНФІСКАЦІЯ АКТИВІВ У СПРАВАХ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ САНКЦІЙ …… 144

3.1. Загальна характеристика процесуального механізму стягнення активів у дохід держави за наслідком застосування санкцій …. 144

3.2. Особливості судового розгляду справ про застосування санкцій та виконання судових рішень ……..... 156

3.3. Предмет та стандарти доказування у справах про цивільну конфіскацію за наслідками застосування санкцій ……. 174

Висновки до розділу 3 ……..… 195

ВИСНОВКИ..……...……. 200

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….…… 207

ДОДАТОК ……. 250

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АП ВАКС	Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду
АРМА	Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів
БЕБУ	Бюро економічної безпеки України
ВАКС	Вищий антикорупційний суд
ГПУ	Генеральна прокуратура України
ДБР	Державне бюро розслідувань
ЄКПЛ	Європейська конвенція з прав людини 1950 року
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
КАС України	Кодекс адміністративного судочинства України
КК України	Кримінальний кодекс України
КПК України	Кримінальний процесуальний кодекс України
КУпАП	Кодекс України про адміністративні правопорушення
НАБУ	Національне антикорупційне бюро України
НАЗК	Національне агентство з питань запобігання корупції
НМДГ	Неоподаткований мінімум доходів громадян
ООН	Організація об’єднаних націй
ПАРЄ	Парламентська асамблея Ради Європи
САП	Спеціалізована антикорупційна прокуратура
СБУ	Служба безпеки України
ФДМУ	Фонд державного майна України
ЦК України	Цивільний кодекс України
ЦПК України	Цивільний процесуальний кодекс України
PEP	Politically exposed person / Політично вагома особа
OSINT	Open source intelligence / Розвідка відкритих баз даних
UNCAC	Конвенція ООН проти корупції 2003 року
UWO	Unexplained wealth orders

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Визначення на конституційному рівні євроінтеграційного курсу України як незворотного, а також пов'язані з цим процеси гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу істотно впливають на динаміку розвитку процесуального права України. Це, зокрема, проявляється у формуванні та запровадженні нових правових інститутів і процесуальних механізмів, які раніше не були відомі національній правовій системі. Їх нормативне закріплення та практична реалізація закономірно привертають значну увагу як науковців, так і представників правозастосовної практики.

Так, починаючи з 2015 р., у системі цивільного судочинства функціонує спеціальний порядок розгляду та вирішення судом справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. Первинна модель відповідного механізму зазнала істотних змін після ухвалення нової редакції Цивільного процесуального кодексу України у 2017 р. та початку функціонування Вищого антикорупційного суду у 2019 р. У юридичній літературі зазначений механізм розглядається як одна з форм цивільної конфіскації, а аналіз практики його застосування дає змогу виявити низку теоретичних і практичних проблем, які потребують належного наукового осмислення.

Водночас процесуальні механізми цивільної конфіскації отримали нормативне втілення не лише у сфері запобігання та протидії корупції, а й в інших сферах суспільних відносин. Значною мірою це стало наслідком реакції держави та суспільства на повномасштабну збройну агресію російської федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., що зумовило пошук законодавцем нових правових засобів протидії фінансуванню держави-агресора, колабораційній діяльності окремих осіб на території України, а також іншим загрозам національним інтересам і національній безпеці України.

Зокрема, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами

окремих осіб» від 12.05.2022 р. № 2257-IX [197] було запроваджено окремий процесуальний механізм стягнення в дохід держави активів, який передбачає застосування процедур цивільної конфіскації щодо осіб, стосовно яких застосовано санкції.

З огляду на відносно незначний період, що минув від моменту запровадження відповідної моделі у правову систему України, нині складно робити остаточні висновки щодо ефективності її застосування. Водночас окремі положення законодавства про санкції та механізму стягнення підсанкційних активів у дохід держави вже на початковому етапі їх функціонування були сприйняті професійною правничою спільнотою неоднозначно та стали предметом наукової дискусії у фаховій юридичній літературі, а також широкого суспільного обговорення.

Наведене свідчить про актуальність дослідження проблематики цивільної конфіскації загалом та її процесуальних механізмів зокрема, що зумовлює необхідність подальшого розвитку наукових знань у цій сфері. Водночас вибір теми дисертаційного дослідження, її наукова новизна та теоретико-прикладне значення значною мірою визначаються відсутністю в національній доктрині процесуального права комплексного дослідження процесуального механізму цивільної конфіскації, зокрема його функціонування у справах про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави, а також у справах про застосування санкцій у формі стягнення підсанкційних активів у дохід держави.

Проблематика цивільної конфіскації, її правової природи та практичного застосування протягом тривалого часу перебуває у центрі уваги науковців і представників правничої спільноти як в Україні, так і за її межами. З огляду на історичні витоки цього інституту важливе значення для теоретичного осмислення відповідної правової конструкції мають напрацювання зарубіжних учених, насамперед представників країн англо-американської правової сім'ї: С. Бікеліса (S. Bikelis), Дж. Е. Веаса (J. E. Veas), М. Р. Вільямс (M. R. Williams), М. М. Галант (M. M. Gallant), Дж. Гендрі (J. Hendry), Дж. Е.

Голкомба (J. E. Holcomb), Е. Дейга (E. Deig), Р. Дельфіно (R. Delfino), Н. Калеба (N. Caleb), А. Кеннеді (A. Kennedy), К. Кінг (C. King), Т. В. Кованжича (T. V. Kovandzic), М. Коллінза (M. Collins), Ф. Лікати (F. Licata), Дж. МакБрайда (J. McBride), Дж. П. Нормана (J. G. Norman), Дж. П. Руї (J. P. Rui), Т. Сербі (T. Serby), У. Сайбера (U. Sieber), П. Спроата (P. Sproat) та ін.

Серед вітчизняних дослідників, які приділяли увагу аналогічній проблематиці, слід окремо відзначити наукові праці О. І. Антонюк, А. В. Біцюка, В. І. Бобрика, Я. В. Вороніжського, К. В. Гусарова, Ю. С. Довгаля, С. В. Дюкарєвої, Б. П. Карнауха, І. В. Коцюбко, В. І. Крата, В. І. Кройтора, К. В. Мирось, В. В. Михайленка, Д. Г. Михайленка, Н. М. Навальнєвої, І. С. Нуруллаєва, А. С. Осадько, В. В. Скочипляс-Павлів, Н. Ю. Філатової, Т. М. Хутор, О. В. Щербанюк, І. В. Яковюка та ін.

Важливе теоретичне підґрунтя для проведення цього дослідження становлять також праці вчених у галузі цивільного права та цивільного процесу, зокрема С. С. Бичкової, Н. Є. Блажівської, О. В. Дзери, М. В. Жушмана, В. В. Комарова, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика, О. І. Попова, Н. Ю. Сакари, Д. М. Сібільова, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Т. А. Цувіної та ін.

Водночас більшість наявних наукових напрацювань як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників переважно зосереджена на дослідженні сутнісних характеристик цивільної конфіскації та особливостей імплементації цього інституту в межах окремих правових систем. Натомість питання належної процесуальної регламентації застосування відповідної правової конструкції, визначення особливостей судового розгляду справ цієї категорії, процесуального статусу його учасників, розподілу тягаря доказування, стандартів доказування та інших процесуальних аспектів залишаються недостатньо дослідженими в науці процесуального права, зокрема в доктрині цивільного процесу. Це визначає необхідність подальшого комплексного наукового опрацювання відповідної проблематики.

Таким чином, проведення комплексного дослідження окреслених питань на рівні дисертаційної роботи зумовлене, з одного боку, потребою у

формуванні та систематизації наукових знань про процесуальний механізм цивільної конфіскації, а з іншого – необхідністю визначення напрямів і конкретних способів удосконалення чинного законодавства України, що регулює правовідносини у сфері застосування цього інституту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до плану наукових досліджень кафедри цивільної юстиції та адвокатури Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах державної цільової комплексної програми «Судова влада: проблеми організації та діяльності» № 0111U000957 та фундаментальної науково-дослідної роботи «Актуальні питання захисту прав та охорони інтересів при адаптації цивільного процесуального законодавства до норм ЄС» № 0126U001062. Тему дисертації затверджено рішенням вченої ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 12 від 30.06.2023 р.).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційної роботи полягає в тому, щоб на підставі комплексного теоретико-правового дослідження з'ясувати правову природу цивільної конфіскації, процесуальних механізмів її реалізації та особливості процесуальної форми розгляду і вирішення відповідної категорії справ, а також розробити пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання у цій сфері.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення таких *завдань:*

– розкрити правову природу цивільної конфіскації як правового механізму припинення права власності на активи особи та їх стягнення в дохід держави;

– систематизувати форми цивільної конфіскації та дослідити процесуально-правові механізми їх реалізації;

– окреслити правові підстави застосування цивільної конфіскації за законодавством України;

– охарактеризувати процесуальну форму розгляду і вирішення справ про

визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави, а також справ про застосування санкцій у формі стягнення активів у дохід держави;

– з'ясувати особливості доказування у відповідній категорії справ, зокрема предмет і стандарти доказування;

– виявити недоліки та прогалини правового регулювання процесуальних механізмів цивільної конфіскації;

– сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення норм чинного законодавства України у відповідній сфері.

Об'єктом дослідження є процесуальні правовідносини, що виникають у зв'язку з розглядом і вирішенням судами справ про стягнення активів фізичних та юридичних осіб у дохід держави.

Предмет дослідження – процесуальні механізми цивільної конфіскації в національному праві України.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження становить комплексне поєднання загальнофілософських, загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, використання яких забезпечило досягнення поставленої мети, вирішення визначених завдань, а також обґрунтованість і достовірність отриманих наукових результатів.

Зокрема, застосування *діалектичного методу* у взаємозв'язку з *історико-правовим методом* дало змогу розкрити правову природу цивільної конфіскації як правового інституту та способу припинення права власності, простежити історичні витоки відповідної правової конструкції в різних правових системах, а також дослідити особливості її ґенези та розвитку в національному правопорядку.

За допомогою *порівняльно-правового (компаративістського) методу* досліджено моделі цивільної конфіскації, сформовані в законодавстві зарубіжних держав, що дало змогу виявити їх спільні та відмінні риси, а також визначити особливості співвідношення відповідних правових конструкцій із механізмами цивільної конфіскації, передбаченими законодавством України.

Системний та структурно-функціональний методи використано для визначення місця цивільної конфіскації у системі правових засобів звернення активів у дохід держави, диференціації її окремих форм, встановлення взаємозв'язків між матеріально-правовими підставами та процесуальними механізмами їх реалізації, а також для дослідження структури процесуальної форми розгляду відповідної категорії справ.

Методи аналізу і синтезу застосовано при дослідженні правових підстав цивільної конфіскації, положень матеріального та процесуального законодавства, а також при аналізі особливостей розгляду справ про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави і справ про стягнення в дохід держави активів у зв'язку із застосуванням санкцій. Їх використання також сприяло дослідженню змісту предмета доказування та стандартів доказування у відповідній категорії справ.

Застосування *герменевтичного методу* у поєднанні з *формально-логічним методом* забезпечило з'ясування змісту та взаємозв'язку норм національного матеріального і процесуального права, що регулюють відносини у сфері цивільної конфіскації, а також дало змогу виявити суперечності, прогалини та інші недоліки їх правового регулювання і сформулювати пропозиції щодо їх усунення.

Для комплексного досягнення мети дослідження використано також *методи абстрагування, контент-аналізу, прогнозування, юридичного моделювання, узагальнення* та *аксіологічний метод*. Застосування зазначеного методологічного інструментарію сприяло всебічному та системному дослідженню процесуальних механізмів цивільної конфіскації, оцінюванню їх відповідності основоположним принципам права та формуванню обґрунтованих висновків і пропозицій щодо вдосконалення відповідного правового регулювання.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим у національній правовій доктрині комплексним дослідженням інституту цивільної конфіскації з акцентом на розкриття

проблематики функціонування її процесуальних моделей та особливостей процесуальної форми розгляду і вирішення відповідної категорії справ.

Основні теоретико-прикладні результати дослідження, що визначають його наукову новизну та виносяться на захист, полягають у такому:

уперше:

– сформульовано теоретичну концепцію цивільної конфіскації, засновану на її реституційній (відновлювальній) природі та ціннісному вимірі як правового інституту, що може бути дієвим та ефективним альтернативним інструментом протидії незаконному збагаченню, а також загрозам національним інтересам і безпеці України, з огляду на можливість застосування відносно спрощених процедур цивільного судочинства та стандартів доказування порівняно з кримінальним процесом;

– запропоновано авторський підхід до диференціації форм цивільної конфіскації з урахуванням передбачених нормами процесуального права процесуальних механізмів її застосування на загальну та спеціальні. Загальна форма передбачає застосування класичних інструментів позовного провадження цивільного судочинства при розгляді справ про безоплатне звернення майна в дохід держави з підстав, визначених нормами матеріального права. Спеціальні форми цивільної конфіскації являють собою автономні процесуальні механізми, закріплені на рівні окремих процесуальних інститутів, які визначають особливий порядок розгляду справ про конфіскацію активів у межах позовного провадження з урахуванням специфіки здійснення окремих процедур цивільного судочинства;

удосконалено:

– характеристику процесуальної форми розгляду і вирішення справ про цивільну конфіскацію (стягнення необґрунтованих активів та підсанкційних активів) крізь призму специфіки нормативного регулювання відповідних процесуальних механізмів, яка виявляється в наявності спеціальних правил щодо територіальної та інстанційної юрисдикції; складу суду та учасників цивільних процесуальних правовідносин; елементної структури та змісту

позову; предмета і стандартів доказування, а також змісту окремих стадій і процедур судового розгляду відповідної категорії справ;

– обґрунтування необхідності віднесення справ про цивільну конфіскацію активів за наслідками застосування санкцій до юрисдикції цивільного судочинства та врегулювання відповідного процесуального механізму на рівні окремої глави ЦПК України, а не КАС України. Таке обґрунтування здійснено з урахуванням доктринальних підходів до розмежування предметної та суб'єктної юрисдикції судів, а також усталеної практики застосування норм процесуального права, відображеної у правових висновках Великої Палати Верховного Суду, аналогічно до нормативного регулювання процедур цивільної конфіскації необґрунтованих активів;

– положення щодо недоцільності віднесення справ про цивільну конфіскацію активів за наслідками застосування санкцій до категорії справ, що розглядаються за правилами спрощеного позовного провадження. З огляду на сутнісну природу позовного провадження та фундаментальні засади диференціації позовного провадження на загальне і спрощене обґрунтовано, що застосування спрощеної процедури до цієї категорії справ створює ризики обмеження права на доступ до суду, порушення принципу рівності учасників процесу та зниження ефективності судового захисту. Такий висновок ґрунтується, зокрема, на сутнісних особливостях спірних матеріальних правовідносин, їх змісті, обсязі предмета доказування та кількості й характері доказів, які підлягають дослідженню та оцінці судом;

– наукові положення щодо предмету доказування у справах про цивільну конфіскацію за наслідками застосування санкцій, до складу якого належить сукупність таких обставин і фактів: дотримання позивачем темпоральних меж звернення до суду з позовом про стягнення активів у дохід держави; належність відповідача до категорії осіб, щодо яких може бути застосовано санкцію у вигляді стягнення активів у дохід держави; попереднє застосування до відповідача санкції у вигляді блокування активів; наявність зв'язку між активом і відповідачем; наявність підстав для застосування санкції

у вигляді стягнення активів у дохід держави; легітимність мети цивільної конфіскації активів;

– підходи до розкриття особливостей процедур виконання судових рішень про цивільну конфіскацію, які характеризуються нетиповістю їх правового регулювання порівняно із загальними процедурами, передбаченими Законом України «Про виконавче провадження», а також участю у відповідних процесуальних правовідносинах спеціальних суб'єктів залежно від застосовуваної моделі цивільної конфіскації: АРМА – при стягненні необґрунтованих активів; ФДМУ – при стягненні підсанкційних активів;

– теоретичні підходи до оцінки запроваджених у національному праві моделей цивільної конфіскації з позицій їх відповідності конвенційним стандартам та дотримання фундаментальних прав**,** гарантованих ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ст. 1 Першого протоколу до неї. З урахуванням правових висновків ЄСПЛ у справах, в яких досліджувалися питання застосування конфіскаційних механізмів у позакримінальній сфері, обґрунтовано, що процесуальна модель цивільної конфіскації необґрунтованих активів не суперечить положенням ЄКПЛ за умови дотримання в кожному конкретному випадку сукупності критеріїв правомірності втручання у право на мирне володіння майном, а саме: законності втручання, наявності легітимної мети та дотримання справедливого балансу між вимогами загального інтересу і необхідністю захисту фундаментальних прав особи. Щодо іншої моделі цивільної конфіскації – стягнення підсанкційних активів, запровадженої національним законодавством у 2022 р. та такої, що ще не була предметом оцінки ЄСПЛ, – з урахуванням виробленого Судом трискладового тесту пропорційності акцентовано увагу на проблемі дотримання критерію справедливого балансу та належного рівня процедурних гарантій при вирішенні питання про стягнення підсанкційних активів у дохід держави;

– зміст та співвідношення процесуальних категорій «позивач» та «набуття статусу позивача» в контексті визначення обсягу процесуальної

правосуб'єктності учасників справ про цивільну конфіскацію та специфіки правового зв'язку «держава – прокурор» і «держава – Міністерство юстиції України», притаманного відповідній категорії справ. Обґрунтовано, що характерною особливістю набуття прокурором (у справах про стягнення необґрунтованих активів) та Міністерством юстиції України (у справах про стягнення підсанкційних активів) статусу позивача є відсутність необхідності доведення порушення інтересів держави, необхідності їх захисту та наявності підстав для такого представництва, оскільки відповідні повноваження реалізуються в силу прямої вказівки закону (ч. 4 ст. 56 ЦПК України, ч. 4 ст. 53 КАС України), зокрема на підставі ч. 1 ст. 290 ЦПК України та ч. 2 ст. 51 Закону України «Про санкції»;

– підходи до вирішення проблеми так званого «подвійного громадянства» при встановленні належності відповідача до категорії осіб, щодо яких може бути застосовано санкцію у вигляді стягнення активів у дохід держави. Запропоновані підходи ґрунтуються на сприйнятті громадянства як реального, а не лише формального політико-правового зв'язку фізичної особи з державою, що знаходить своє відображення у взаємних правах та обов'язках. З огляду на це підтримано правозастосовні підходи ВАКС, відповідно до яких у разі набуття громадянином України громадянства іншої держави, у тому числі держави-агресора, що опосередковується його зовнішньою поведінкою та демонстрацією стійкого правового зв'язку саме з цією державою, така особа в розумінні ч. 2 ст. 1 Закону України «Про санкції» може розглядатися як особа-нерезидент, щодо якої допускається застосування санкції у вигляді стягнення її активів у дохід держави, без необхідності додаткового доведення перед судом здійснення нею терористичної діяльності, що, навпаки, є обов'язковим щодо відповідачів – громадян України;

набули подальшого розвитку:

– теоретичні положення щодо визначення місця цивільної конфіскації в системі підстав припинення права власності, передбачених ст. 346 ЦК України. У цьому контексті піддано критиці віднесення законодавцем

стягнення необґрунтованих активів у дохід держави до самостійної підстави припинення права власності (п. 12 ч. 1 ст. 346 ЦК України), що, необґрунтовано протиставляє його конфіскації як підставі припинення права власності (п. 10 ч. 1 ст. 346 ЦК України). З метою усунення виявленої суперечності обстоюється позиція щодо необхідності закріплення положень про цивільну конфіскацію в межах ст. 354 ЦК України, яка визначає загальні правила щодо конфіскації як підстави припинення права власності;

– доктринальні підходи та пропозиції щодо перспектив розширення підстав застосування цивільної конфіскації у національному праві, зокрема як інструменту протидії іншим проявам незаконного збагачення, не пов'язаним із корупцією, але таким, що за своїм характером є складним для виявлення, розслідування та доведення, що ускладнює притягнення відповідних правопорушників до відповідальності із використанням традиційних методів кримінального переслідування (відмивання грошей, ухилення від сплати податків, торгівля наркотиками або зброєю тощо);

– наукове обґрунтування можливості використання відкритих даних, отриманих із застосуванням інструментарію *open source intelligence* (OSINT), як доказів при судовому розгляді справ про цивільну конфіскацію. Зокрема, у справах про стягнення активів за наслідками застосування санкцій, спираючись на узагальнення практики їх розгляду ВАКС, обґрунтовано, що OSINT-технології можуть бути важливим інструментом доведення фактів учинення на території України російських воєнних злочинів, порушень норм міжнародного гуманітарного права, а також інших протиправних дій, які за своїм змістом підпадають під підстави для застосування санкцій, визначені ст. 51 Закону України «Про санкції».

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їх використання в науковій, правотворчій, правозастосовній та освітній діяльності, зокрема шляхом застосування сформульованих у дисертаційній роботі теоретичних положень, висновків і пропозицій:

– *у науково-дослідній роботі* – для подальшого розвитку наукових

досліджень проблематики цивільної конфіскації в Україні, зокрема її правової природи, форм, процесуальних механізмів та процедур застосування, а також для поглиблення доктринальних підходів до визначення її місця в системі цивільно-правових і цивільних процесуальних інститутів;

– *у правотворчій діяльності* – для вдосконалення положень чинного законодавства, що регулюють процесуальний порядок розгляду та вирішення справ про стягнення необґрунтованих і підсанкційних активів у дохід держави, з урахуванням необхідності забезпечення належного балансу між публічними інтересами та гарантіями захисту прав і законних інтересів учасників відповідних правовідносин;

– *у правозастосовній діяльності* – для підвищення ефективності та якості судового розгляду справ про цивільну конфіскацію, забезпечення однакового застосування норм матеріального і процесуального права, а також формування єдиних підходів до визначення предмета та стандартів доказування у відповідній категорії справ;

– *в освітньому процесі та навчально-методичній роботі* – під час викладання навчальних дисциплін «Цивільне право» та «Цивільний процес», підготовки навчальних і навчально-методичних посібників, підручників та інших освітніх матеріалів для здобувачів вищої юридичної освіти, а також при розробленні окремих тем і навчальних модулів, присвячених сучасним механізмам захисту майнових прав та інтересів і застосуванню цивільно-правових засобів конфіскації.

Апробація результатів дисертації. Дисертаційну роботу виконано на кафедрі цивільної юстиції та адвокатури Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, а також обговорено та схвалено на засіданні цієї кафедри й рекомендована до захисту. Основні наукові результати дослідження, їх теоретичне обґрунтування та рекомендації практичного характеру, сформульовані в дисертації, були апробовані та оприлюднені під час участі автора в таких науково-практичних заходах: Круглому столі, присвяченому Європейському дню цивільної юстиції

(м. Харків, 27 жовт. 2023 р.); Науково-практичній конференції «Юридична осінь 2023 року» (м. Харків, 17 листоп. 2023 р.); Науково-практичній конференції «Наука у мінливому світі: актуальні дослідження молодих науковців» (м. Харків, 17 квіт. 2024 р.); Науково-практичній конференції «Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі» (м. Суми, 31 трав. – 1 черв. 2024 р.); Круглому столі, присвяченому Європейському дню цивільної юстиції (м. Харків, 25 жовт. 2025 р.).

Структура та обсяг дисертації зумовлені предметом, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев’ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатку. Загальний обсяг дисертації становить 251 сторінку, із них основного тексту – 206 сторінок. Список використаних джерел налічує 425 найменувань на 43 сторінках, з них іноземною мовою – 84 найменування на 8 сторінках. Дисертація містить додаток на 2 сторінках.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЦИВІЛЬНОЇ КОНФІСКАЦІЇ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

1.1. Проблематика конфіскації в контексті сучасної доктрини права власності

Однією з найважливіших і багатогранних категорій, яка має економічний, правовий та антропологічний виміри, є категорія «власності». У своєму розвитку значний період історії людства нерозривно супроводжувався осмисленням природи власності та її значення як для суспільства в цілому, так і для окремої людини-індивіда – зокрема.

Видатний мислитель середньовіччя англійський філософ Джон Локк розглядав власність як початковий вимір людської свободи, право на яку, поряд із правом на життя і свободу, надається людині з народження, тобто є природним правом [311]. Схожих поглядів у своїх працях дотримувався й Г. Ф. Гегель, який розглядав людину як особистість лише в нерозривному зв’язку з належною їй власністю. Останню філософ визначав як передумову волі людини, її правоздатності, що формують феномен особистості [51, с. 13–25].

Філософсько-правова доктрина природного права крізь призму століть сприяла становленню доктрини права власності, зміст якої традиційно розкривається через три правомочності – вільного володіння, користування та розпорядження майном. Це право дістало своє втілення у ст. 17 Загальної декларації прав людини, а також низці інших міжнародних актів, зокрема ЄКПЛ. Так, ст. 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ передбачає, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права [208].

Принцип непорушності права приватної власності закріплений на рівні Конституції України (ст. 41) [109] та Цивільного кодексу України (ст. 321) [322]. Він має аксіологічне значення та є важливим атрибутом будь-якого цивілізованого суспільства і держави.

Як стверджує Д. М. Білецький, сучасне бачення права власності розглядається крізь призму концепції «соціального лібералізму», що знаходить своє втілення: 1) у багатоманітності проявів (видів, типів, форм) права власності; 2) в утвердженні принципу рівноправності всіх власників; 3) у розумінні приватної власності як природного права людини, яке поза волею свого носія може відчужуватися лише у випадках, прямо передбачених законом; 4) у поступовому переході від абсолютного до обмеженого характеру права власності у зв'язку зі зростанням соціальної функції власності (власність зобов'язує – ч. 3 ст. 13 Конституції України) [16, с. 25; 45; 63; 126; 127; 134; 285].

Разом із тим, попри наявність усталених поглядів і принципів правового регулювання відносин власності, трансформація суспільних відносин, поява нових форм економічної та соціальної взаємодії визначають потребу в переосмисленні доктрини права власності, на чому наголошують у своїх працях деякі сучасні дослідники [45; 63; 126; 127; 134; 285].

Наприклад, І. В. Спасибо-Фатєєва зазначає, що розгляд тієї чи іншої суспільної інституції потребує проникнення в її «генетичний код», що надасть змогу, спираючись на цю інформацію, простежити парадигму й спрогнозувати її подальше буття. Таким «генетичним кодом» для власності, на думку вченої, є пов'язаність її економічної та правової складової, який підлягає врахуванню в контексті того чи іншого етапу існування суспільства та використовується щодо такого важливого інструменту для поняття власності й обрання його належних регуляторів, як економічний аналіз права [285, с. 14]. При цьому, як визначальний фактор, який обумовлює підстави для перегляду доктрини права власності, І. В. Спасибо-Фатєєва визначає трансформацію об'єктів права власності, завдяки якій сучасні

засади приватної власності виходять далеко за межі речового розуміння цього права [285, с.19].

Поряд із цим сучасна доктрина права власності має враховувати й трансформацію способів його набуття, зміну моделей економічних зв'язків, обсяг правових можливостей власника та його мотивації. Не менш важливим вбачається також узгодження та гармонізація норм цивільного права й інших галузей права [285, с. 21–25].

Останнє наштовхує на думку й дозволяє зробити припущення, що сучасне регулювання відносин у сфері права власності не є можливим виключно в рамках цивільного права. З точки зору соціальної цінності категорії власності як такої питання його набуття та реалізації цілком можуть потрапляти у сферу регулювання інших галузей права, що опікують публічний інтерес.

Також варто враховувати й концепт соціальної функції власності, зміст якої передбачає правомірність обмеження державою вказаного права в публічних інтересах та обов'язок його суб'єктів підкорятися соціальним нормам і виконувати покладені на них соціальні функції [16, с. 25]. Відносно останнього Д. М. Білецький зазначає, що ідея соціальної функції власності пов'язана передусім з приватною власністю та розглядає основну функцію останньої в служінні суспільним інтересам, поєднанні індивідуальних та суспільних інтересів. Водночас на державу покладається обов'язок справедливого регулювання процесу втручання у відносини приватної власності [16, с. 42].

Наприклад, набуття особою права власності на об'єкт нерухомого майна (квартиру, житловий будинок, комерційне нежитлове приміщення тощо) за договором купівлі-продажу, при умові дотримання учасниками такого правочину усіх вимог цивільного законодавства щодо форми та змісту правочину, є підставою для набуття особою всіх правомочностей власника на такий об'єкт з можливістю подальшої реалізації своїх прав. Водночас постає питання: наскільки виправданим з точки зору публічного

інтересу буде розглядатися дія принципу непорушності права такого власника на мирне володіння своїм майном, якщо джерелом для набуття прав на такий об’єкт послугували кошти, отримані внаслідок корупційних дій чи інших протиправних дій?

Те ж саме можна сказати, наприклад, про корпоративні права як об’єкт права приватної власності, реалізація яких прямо чи опосередковано сприяє фінансуванню держави-агресора та його злочинних військових дій на території України. Наскільки право на мирне володіння майном в такому випадку кореспондує суспільним інтересам та інтересам національної безпеки й підлягає захисту з точки зору принципу непорушності права власності? Подібні ситуації оголюють цілий пласт проблем правового характеру, дослідженню яких приділено увагу в цій дисертаційній роботі.

Насамперед слід наголосити, що право власності не є абсолютним і закон у певних випадках допускає обмеження у здійсненні власником своїх прав, навіть їх позбавлення, не інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом (ст. 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ, ч. 2 ст. 321 ЦК України) [208].

З точки зору доктрини права власності, його припинення розглядається як абсолютна та безповоротна втрата правового зв’язку між власником і належною йому на праві власності річчю в результаті дії або настання різних юридичних фактів (угод, рішень суду, юридичних вчинків, подій, неправомірних дій учасників цивільних правовідносин, правомірного використання і споживання майна) [16, с. 44; 113, с. 8]. При цьому категорію «припинення права власності» в юридичній літературі пропонується розуміти в декількох аспектах і значеннях:

1) як сукупність правових норм (приватного та публічного права), що регулюють механізм (або процедуру) припинення права власності;

2) як механізм (або процедуру) припинення права власності;

3) як окрему підставу (юридичний факт або сукупність юридичних фактів), що передбачає припинення права власності [315, с. 298].

Підстави для припинення права власності, перелік яких наведено у ст. 346 ЦК України, традиційно прийнято класифікувати за вольовим критерієм на добровільні (відчуження власником свого майна, відмова власника від права власності, знищення майна) та примусові (припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі: викуп пам'яток культурної спадщини; примусове відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону; звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; реквізиція; конфіскація) [16, с. 46; 82, с. 299–301; 312, с. 276].

Відтак, законодавство передбачає певні випадки припинення права власності поза волею власника через можливість застосування державою примусових заходів по відношенню до нього. Так, видатний учений-цивіліст XIX ст. Д. І. Мейер у своїх працях наголошував, що примусове відібрання майна у власника велінням державної влади є таким способом припинення права власності, за якого, з точки зору цивільного права, переважне значення має не набуття права власності державою, а втрата його приватною особою. Хоча держава при цьому набуває майно, це є наслідком втрати права приватною особою, а норми цивільного права в цих випадках регулюють не набуття права, а його припинення [283, с. 78].

На думку А. М. Горяйнова, головна мета застосування примусових заходів полягає у стимулюванні учасників суспільних відносин до належної поведінки, перешкоджання порушенню суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів особи, усунення негативних наслідків правопорушень [46, с. 67]. Він наголошує, що примусові способи позбавлення права власності характеризуються тими ж ознаками, що й державний чи правовий примус, зокрема: прийняттям рішення про позбавлення права власності уповноваженим державою органом; визначенням умов та порядку припинення права власності виключно законом; спрямованістю способу позбавлення права на конкретну особу (персоніфікований характер);

реалізацією позбавлення права всупереч волі власника; здійсненням на підставі рішення суду або правозастосовного акта уповноваженого державою органу [46, с. 70–71].

Водночас в юридичній літературі справедливо зазначається, що примусове припинення права власності повинно знаходитись в органічній єдності з основоположним принципом неприпустимості позбавлення права власності (п. 2 ст. 3 ЦК України) й забезпечувати стабільність та передбачуваність у регулюванні цивільних правовідносин [315, с. 299].

З огляду на це заслуговують також на увагу висновки Конституційного Суду України, викладені в рішенні Першого сенату від 05.06.2019 р. № 3-р (I)/2019, за якими право власності не є абсолютним, тобто може бути обмежене, однак втручання у це право може здійснюватися лише на підставі закону з дотриманням принципу юридичної визначеності та принципу пропорційності, який вимагає досягнення розумного співвідношення між інтересами особи та суспільства. При обмеженні права власності в інтересах суспільства пропорційними можуть вважатися такі заходи, що є менш обтяжливими для прав і свобод приватних осіб з-поміж усіх доступних для застосування заходів [268].

Розмірковуючи над природою примусового позбавлення права власності, В. І. Крат наголошує на тому, що протиставлення неприпустимості позбавлення права власності та примусового позбавлення цього права навряд чи є можливим, оскільки кожна з наведених конструкцій більш рельєфно відображає свій інтерес [120]. Остання, зазначає вчений, виступає необхідною властивістю або проявом публічного інтересу, адже держава шляхом регулювання примусового позбавлення права власності обирає ті правові засоби, за допомогою яких здійснюватиметься «вторгнення» у права приватних осіб. Навпаки, неприпустимість позбавлення права власності, на його думку, є відображенням приватного інтересу, що свідчить про наявність механізмів, які дозволяють забезпечувати як охорону і захист суб’єктивного права власності приватних

осіб, так і стабільність цивільного обороту [315, с. 299].

Серед підстав і способів примусового припинення права власності в юридичній доктрині окремий науковий інтерес завжди становив інститут конфіскації, загальні засади застосування якої передбачені ч. 7 ст. 41 Конституції України, а також п. 10 ч. 1 ст. 346 та ст. 354 ЦК України [139; 150; 283; 310; 367].

Так, відповідно до положень ст. 354 ЦК України до особи може бути застосовано позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках, встановлених законом. Конфісковане майно переходить у власність держави безоплатно, крім випадків, визначених законом. Обсяг та порядок конфіскації майна встановлюються законом [322].

Отже, конфіскація є втручанням держави у право власності, непорушність якого закріплено у ст. 41 Конституції України, низці міжнародних актів, зокрема ЄКПЛ, а тому її застосування має здійснюватися лише на підставі закону, що випливає зі змісту п. 36 ч. 1 ст. 85, п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, на чому справедливо наголошують Н. М. Навальнєва та І. С. Нуруллаєв [151, с. 39; 156, с. 85].

У низці рішень Конституційним Судом України було зроблено акцент на тому, що визначені в положеннях ч. 6 ст. 41 Основного Закону України вимоги щодо конфіскації майна, яка має застосовуватися виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом [109], є конституційними гарантіями непорушності права приватної власності й спрямовані на захист кожної особи від протиправного позбавлення майна, що належить їй на законних підставах [266].

Зважаючи на вказані конституційні приписи, КСУ зазначає, що на законодавчому рівні можуть встановлюватися обмеження права приватної власності, зокрема й у вигляді конфіскації майна (абзац 5 пп. 2.1. п. 2 рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 21.07.2021 № 3-р (II)/2021) [265]. Подібне обмеження, зазначає суд, має бути обумовлене

захистом конституційного правопорядку, прав, свобод та гідності людини і громадянина, інтересів суспільства, держави, бути належним та необхідним заходом для досягнення такої легітимної мети, а також забезпечувати справедливий баланс між вимогами публічних інтересів та захистом права власності особи, не допускаючи надмірного впливу на адресатів, стосовно яких спрямоване зазначене обмеження (абзац 3 пп. 2.4 п. 2 рішення Першого сенату Конституційного Суду України від 12.10.2022 р. № 8-р (I)/2022) [269].

Варто наголосити, що сучасній правовій доктрині притаманна наявність диференційованих підходів до розуміння природи конфіскації, її конститутивних ознак, типів і механізмів застосування. Останнє здебільшого пояснюється специфічністю конструкції конфіскації, яка зумовлена її міжгалузевим характером і водночас відвертою публічною спрямованістю [315, с. 312].

Водночас актуалізації подальших досліджень проблематики конфіскації сприяє недосконаліть окремих положень чинного законодавства в частині визначення підстав, обсягів і процедур звернення стягнення на майно в дохід держави. Зокрема, А. М. Іванов зазначає, що норми ЦК України не передбачають конкретних підстав для застосування «цивільно-правової конфіскації» майна, обмежуючись лише вказівкою на можливість її застосування [81, с. 6]. Водночас З. В. Ромовська акцентує увагу на недосконалості формулювань ч. 7 ст. 41 Конституції України, яка передбачає, що обсяг конфіскації має визначатись законом, проте фактично вказаний обсяг визначається судом, оскільки закон об’єктивно позбавлений такої можливості [272, с. 183]. Не визначеною, на думку вченої, є також категорія «порядок конфіскації», під якою слід розуміти процедуру вилучення й продажу конфіскованого майна [272, с. 184].

Чинне національне законодавство, зокрема положення ЦК України, не містить визначення поняття конфіскації. Водночас у доктринальних джерелах превалює підхід, згідно з яким конфіскація (від лат. *confiscatio* – відібрання майна в казну) – це позбавлення особи права власності на майно

за рішенням суду, як санкція за вчинення правопорушення у випадках, обсягу та порядку, встановлених законом, за результатами чого майно безоплатно переходить у власність держави [315, с. 312; 321, с. 240; 323, с. 254].

Більшість науковців, які досліджували проблематику конфіскації, схиляються до характеристики цього інституту крізь призму її санкційної природи [49, с. 311; 50, с. 284; 114, с. 94; 153, с. 129; 315, с. 312]. Так, Д. Е. Федорчук розглядав конфіскацію як різновид санкції, що застосовується на підставі судового рішення до особи, яка вчинила правопорушення, внаслідок чого її майно безоплатно переходить у власність держави [49, с. 311]. В. М. Самойленко характеризував конфіскацію як каральний захід, притаманний нормам публічного права та, водночас, є підставою для виникнення права власності у держави [50, с. 282].

На думку І. В. Спасибо-Фатєєвої, конфіскацію можна розглядати як різновид майнової відповідальності, що застосовується до особи за вчинене правопорушення [320, с. 452]. Схожих поглядів у своїх працях дотримується й В. М. Коссак [114, с. 94].

Санкційний характер конфіскації, обумовлений використанням законодавцем таких категорій, як «позбавлення» та «правопорушення», підкреслює, на думку В. І. Крата, її примусову природу та безумовний вплив на припинення суб'єктивного права власника, що однак вказує не лише на каральну функцію конфіскації, а й її превентивну спрямованість [315, с. 312–313]. Подібне поєднання функцій, на думку А. В. Біцюка, пояснюється тим, що в основі конфіскації лежить подвійна логіка [17, с. 323]. З одного боку, не можна дозволяти збагачуватися за рахунок злочину тому, хто вчиняє протиправне діяння, а доходи від злочинної діяльності слід вилучати й направляти на компенсацію шкоди, заподіяної потерпілому (будь-то держава або приватна особа), а з іншого – злочин не повинен повторитися, що передбачає не тільки конфіскацію економічної вигоди від злочину, а й знарядь злочину та можливість їх подальшого використання з

протиправною метою [17, с. 323].

Поряд із цим, як зазначає І. С. Нуруллаєв, застосування конфіскації має як приватно-правові наслідки у вигляді переходу права власності до держави, так і публічно-правові наслідки у формі залучення конфіскованих коштів та коштів, виручених від реалізації конфіскованого майна, в дохід держави до Державного бюджету України чи інших публічних фондів відповідно до закону [156, с. 87].

Існуючий підхід законодавця до регламентації інституту конфіскації у поєднанні з наведеними вище доктринальними поглядами на її природу дозволяє простежити доволі усталений перелік основних ознак конфіскації, зокрема:

– примусовість (позбавлення права власності на майно поза волею власника);

– санкційний характер (є мірою відповідальності за вчинене правопорушення);

– безоплатність вилучення (відсутність будь-якої компенсації власнику за вилучене майно);

– публічність (право власності на конфісковане майно переходить до держави);

– особливий правовий режим застосування (здійснюється у випадках, передбачених законом, виключно на підставі рішення суду, відповідно до процедур, встановлених чинним законодавством) [153, с. 135; 156, с. 88].

У зарубіжній літературі при формулюванні ознак конфіскації увага зосереджується на таких її аспектах: здійснення конфіскації на розсуд держави; повноваження щодо конфіскації повинні бути чітко закріплені у законодавстві, а її реалізація суворо відповідати процедурним принципам законодавства; набуття майна державою одночасно переслідує мету позбавлення права викупу всіх законних і справедливих прав, інтересів чи претензій по відношенню до такого майна, за умови дотримання прав

добросовісних третіх осіб [423, с. 16–17].

Поряд із визначенням основних ознак конфіскації в юридичній літературі має місце дискусія щодо умов та правомірних підстав її застосування до правопорушника.

Так, В. М. Кравчук зазначає, що для застосування будь-яких видів конфіскації необхідною є наявність таких умов: 1) закон як правова основа; 2) визначені законом випадки, коли вона може бути застосована (підстави); 3) визначений законом обсяг конфіскації (склад майна); 4) визначений законом порядок конфіскації (процедура розгляду справи, коло суб'єктів, які можуть вимагати конфіскацію, порядок виконання рішення); 5) судове рішення [118, с. 42].

Водночас, на думку В. І. Крата, до умов правомірності конфіскації слід віднести її застосування виключно: а) до особи як санкції за вчинене правопорушення; б) на підставі рішення суду; в) до майна, що належить особі на праві власності [175, с. 317; 323, с. 245].

Остання точка зору видається дещо спірною, оскільки такий підхід не враховує сучасне різноманіття конструкцій конфіскації, які реалізовані в законодавстві різних країн світу, в тому числі й України, та мають певні нетипові прояви.

З аналізу змісту наукових праць як зарубіжних, так і національних дослідників, випливає, що сучасна правова доктрина обґрунтовує наявність двох конструкцій конфіскації: проти особи (особиста конфіскація, *in personam*) та проти речі (речова конфіскація, *in rem*) [310, с. 235; 316, с. 9–10; 321, с. 238; 347, с. 2; 376, с. 274; 281, с. 350]. Застосування першої конструкції (*in personam*) найбільш широко притаманне сфері кримінального права як санкції за вчинене кримінальне правопорушення. Іншими словами, вона має особисту спрямованість і застосовується державою за наслідками ухвалення судом обвинувального вироку щодо конкретного суб'єкта такого правопорушення. Як зазначається в науковій літературі, конфіскація *in personam* – це не просто позбавлення майна

правопорушника, а ще й демонстрація суспільством того, що воно не дозволить правопорушнику користуватись «плодами» своїх правопорушень. Така конфіскація має запобігати вчиненню злочинів з метою злочинного збагачення й завдяки ній майно (наприклад, зброя або наркотичні речовини) вилучається з цивільного обороту, що запобігає його незаконному обігу, гарантує безпеку суспільства й збереження публічного порядку [321, с. 240].

Разом із тим особливістю конфіскації *in rem* є те, що вона застосовується, як правило, в позакримінальній сфері й не передбачає як обов'язкову умову наявність обвинувального вироку суду щодо особи – правопорушника [316, с. 4]. Вказана конструкція конфіскації спрямована не проти особи, а проти речі, яка стала знаряддям, способом або результатом вчинення особою правопорушення.

Окреслений підхід до диференціації та опису конструкцій конфіскації дозволяє окремим вченим стверджувати про формування у світовій законодавчій практиці двох процесуальних моделей конфіскації: 1) кримінальної конфіскації (*criminal forfeiture*) та 2) цивільної конфіскації (*civil assets forfeiture*) [17, с. 323; 156, с. 88; 316, с. 4] з певними нюансами щодо їх реалізації, зумовленими особливостями правового регулювання в окремих країнах та їх приналежністю до певних правових систем.

При цьому зазначається, що попри суттєву відмінність між процедурами застосування конфіскації у межах описаних моделей, вони мають спільну мету та результат – вилучення доходів, отриманих в результаті вчиненого правопорушення, й предметів, використаних для його вчинення, а також перехід титульних і майнових прав власника до держави [17, с. 323; 156, с. 88].

З огляду на національний дискурс наголосимо, що серед вітчизняних вчених сформувалося декілька підходів до класифікації типів конфіскації, які пов'язані насамперед з особливостями законодавчого регулювання цього інституту в межах різних галузей права.

Наприклад, В. М. Кравчук пропонує поділяти конфіскацію за

порядком її застосування на два види: 1) кримінальну, що застосовується за вироком суду та 2) цивільну, що застосовується за рішенням суду у цивільній справі [118, с. 43].

Досліджуючи природу конфіскаційних санкцій, Н. М. Навальнєва використовує як критерій підстави їх застосування, залежно від яких поділяє конфіскацію на кримінально-правову, адміністративно-правову, цивільно-правову та господарсько-правову [151, с. 42].

Інші вчені закладають в основу класифікації вид судового провадження, в межах якого відбувається застосування конфіскації, розмежовуючи таким чином останню на три основні групи: 1) кримінальну; 2) адміністративну та 3) цивільну [161, с. 140; 156, с. 88; 272, с. 185–186].

Доволі цікавий підхід пропонує у своїх працях В. І. Крат, виокремлюючи такі конструкції конфіскації: а) адміністративне стягнення за: вчинення адміністративного правопорушення (ст. 29 КУпАП), порушення митних правил (ст. 465 МК України); б) покарання за вчинення злочину (ст. 59 КК України); в) інший захід кримінально-правового характеру (ст. 96^{1} КК України); г) захід кримінально-правового характеру, що застосовується до юридичних осіб (ст. 96^{8} КК України); д) наслідок несплати іноземною юридичною особою накладеного штрафу (ч. 5 ст. 30 Закону України «Про виключну (морську) економічну зону України»); е) наслідок вчинення корупційного правопорушення (ч. 1 ст. 69 Закону України «Про запобігання корупції») [315, с. 313; 321, с. 241].

Відштовхуючись від галузевої приналежності законодавства, в якому визначаються підстави для застосування конфіскаційних санкцій, І. С. Нуруллаєв вважає за можливе розмежовувати конфіскацію на передбачену: а) цивільним, б) фінансовим, в) адміністративним, г) земельним та д) кримінальним законодавством [156, с. 87].

Не розглядаючи приведені підходи науковців до розмежування видів конфіскації як взаємосуперечливі або взаємовиключні, зазначимо, що будь-яка типологізація та визначення функціонуючих моделей конфіскації, на

наше переконання, має переслідувати прикладну мету та враховувати міждисциплінарну природу досліджуваного інституту.

У цьому аспекті положення ст. 41 Конституції України [109] та ст. 354 ЦК України [322] про конфіскацію певною мірою можна розглядати як материнські норми, що знаходять своє подальше втілення у змісті матеріальних норм різних галузей права (цивільного, земельного, адміністративного, кримінального, податкового тощо), а також, що не менш важливо, норм процесуального права. Останнє, очевидно, пояснюється тим, що застосування конфіскації є можливим виключно на підставі та на виконання рішення суду, що, у свою чергу, вимагає дотримання чітко встановленої законом процесуальної форми, яка також має специфіку, залежно від типу судочинства. Інакше кажучи, за безпосереднього розмежування моделей конфіскації мають одночасно враховуватися як особливості предмета правового регулювання окремих галузей матеріального права, що визначають підстави для застосування конфіскаційних санкцій, так й особливості процесуальних режимів, у межах яких забезпечується реалізація державного примусу щодо власника майна, що конфіскується.

Спираючись на наведену аргументацію та консолідуючи наявні доктринальні напрацювання з цього питання, найбільш доцільною з прикладної точки зору, на наше переконання, є класифікація сучасних українських моделей конфіскації на три типи: кримінальну, адміністративну та цивільну.

Не претендуючи на абсолютну беззаперечність обраного підходу, вважаємо за необхідне застерегти, що, на нашу думку, подібний поділ конструкцій конфіскації з виокремленням у ньому моделі «цивільна конфіскація» є певним чином умовним, оскільки будь-яка конфіскація як спосіб примусового позбавлення права власності має насамперед цивільну природу. З іншого боку, такий поділ та оперування термінологією «кримінальна конфіскація», «адміністративна конфіскація» і «цивільна

конфіскація» є виправданою, оскільки дозволятиме простежити специфіку конфіскації майна в межах різних процесуальних порядків, виявити фундаментальні відмінності між окресленими моделями, а також особливості процесуальних механізмів їх застосування в юридичній практиці.

Так, кримінальна конфіскація застосовується у випадках, передбачених законодавством про кримінальну відповідальність та здійснюється в межах процесуальної форми кримінального судочинства на підставі вироку або ухвали суду в кримінальному провадженні. Ця модель конфіскації втілюється в таких формах:

а) конфіскація майна як вид покарання, що застосовується до осіб, визнаних судом винними у вчиненні кримінального правопорушення (ст. 59 КК України) [15; 73; 111];

б) спеціальна конфіскація (ст. 96^1 КК України) [34; 169; 333];

в) конфіскація майна юридичних осіб як додатковий захід кримінально-правового характеру (ст. ст. 96^6, 96^8 КК України) [25; 341].

Серед представлених форм кримінальної конфіскації найбільший інтерес в контексті предмета цього дослідження викликають спеціальна конфіскація та конфіскація майна юридичних осіб як додатковий захід кримінально-правового характеру, що були імплементовані в кримінальне законодавство України в межах виконання нашою державою вимог адаптації національного законодавства до права ЄС [14, с. 183].

Так, відповідно до ст. 96^1 КК України спеціальна конфіскація полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках, визначених Кодексом, за умови вчинення умисного кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, за які передбачено основне покарання у виді позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а так само передбаченого ч.

1 ст. 150, ст. 154, ч.ч. 2 і 3 ст. 159^1, ч. 1 ст. 190, ст. 192, ч. 1 ст. ст. 204, 209^1, 210, ч.ч. 1 і 2 ст. ст. 212, 212^1, ч. 1 ст. ст. 222, 229, 239^1, 239^2, ч. 2 ст. 244, ч. 1 ст. ст. 248, 249, ч.ч. 1 і 2 ст. 300, ч. 1 ст. ст. 301, 302, 310, 311, 313, 318, 319, 362, ст. 363, ч. 1 ст. ст. 363^1, 364^1, 365^2 КК України [121].

Зі змісту ч. 1 ст. 96^2 КК України випливає, що підставами для застосування спеціальної конфіскації є випадки, коли гроші, цінності та інше майно [121]:

1) одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна;

2) призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення;

3) були предметом кримінального правопорушення, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а у разі, коли його не встановлено, – переходять у власність держави;

4) були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання.

Отже, з аналізу положень вищенаведених норм вбачається, що спеціальна конфіскація застосовується у разі вчинення саме кримінального правопорушення на підставі обвинувального вироку суду (п. 1 ч. 2 ст. 96^1 КК України) або ухвали суду у передбачених законом випадках (пункти 2 – 4 ч. 2 ст. 96^1 КК України) [23, с. 4; 118, с. 44].

Н. Ю. Філатова звертає увагу на те, що на відміну від загальної конфіскації, яка застосовується як покарання за вчинений злочин, спеціальна конфіскація не є санкцією за вчинений злочин і може бути застосована також тоді, коли особа, яка обвинувачується у вчиненні злочину, не підлягає кримінальній відповідальності з тих чи з інших підстав. Крім

того, спеціальна конфіскація майна може бути проведена й тоді, коли воно було передано третій особі, якщо буде доведено, що остання отримала чи придбала в підозрюваної, обвинуваченої чи засудженої особи це майно безоплатно або в обмін, на суму, значно нижчу ринкової вартості, або знала чи повинна була знати, що мета такої передачі – уникнення конфіскації [310, с. 234]. Водночас дослідниця зазначає, що поняття «спеціальна конфіскація» не є рівнозначним поняттю «конфіскація» у розумінні ст. 354 ЦК, за якою конфіскація є підставою позбавлення права власності як санкція за вчинення правопорушення. Натомість спеціальна конфіскація такою санкцією не є [310, с. 235].

Модель адміністративної конфіскації застосовується у випадках, передбачених нормами адміністративного права, а також інших публічних галузей права в межах процесуальної форми провадження у справах про адміністративне правопорушення на підставі постанови суду, ухваленої за результатами розгляду окресленої категорії справ.

Так, п. 4 ст. 24 КУпАП передбачає серед стягнень, що можуть застосовуватися за вчинення адміністративних правопорушень, й конфіскацію: (а) предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об’єктом адміністративного правопорушення, або (б) грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення [99]. Вказані положення розвинені законодавцем у ст. 29 КУпАП, а також у низці інших норм закону, що встановлюють склади окремих адміністративних правопорушень (ст. ст. 42^{1}, 42^{2}, 46^{1}, 51^{2}, 85, 85^{1}, 88, 88^{1}, 88^{2}, 89, 90, 91, 106^{2}, 122^{5}, 130, 133, 146, 154, 156, 160, 161^{1}, 162, 164, 164^{3}, 164^{5}, 164^{6}, 164^{7}, 164^{10}, 171^{2}, 172^{4}, 172^{5}, 172^{6}, $172^{9\text{-}1}$, 173^{3}, 174, 177^{2}, 181, 182, 186^{1}, 186^{8}, 188, 190, 191, 195^{1}, 195^{2}, 195^{3}, 195^{4}, 195^{5}, 195^{6}, 204^{1}, 204^{3}, 206^{1}, 212^{6}, 212^{15} КУпАП).

Схожі за змістом норми містяться й у митному законодавстві (ст. ст. 461, 465 МК України) [143]. Зокрема, відповідно до ст. 465 МК України конфіскація як адміністративне стягнення за порушення митних правил полягає у примусовому вилученні товарів, транспортних засобів, зазначених

у п. 3 ст. 461 цього Кодексу, і безоплатній передачі їх у власність держави. При цьому моторні транспортні засоби та несамохідні транспортні засоби, що буксируються ними, розглядаються як самостійні об’єкти конфіскації [143].

Важливо наголосити, що розглянуті вище моделі кримінальної та адміністративної конфіскації є дуже спорідненими між собою, що пояснюється, насамперед, спільністю фундаментальних засад (принципів), покладених в основу процесуальних механізмів їх реалізації, стандартів доказування при розгляді відповідних справ, а також, як правило, необхідністю встановлення вини особи у вчиненні правопорушення (кримінального чи адміністративного) у вироку або постанові суду як обов’язкової умови для застосування конфіскації.

У цьому аспекті яскравою протилежністю наведеним двом моделям є цивільна конфіскація, використання якої не пов’язується з кримінальним переслідуванням особи або ж притягненням її до адміністративної відповідальності. Правові підстави застосування інституту цивільної конфіскації можуть міститися як у нормах приватного, так і публічного права. Водночас цивільній конфіскації притаманна своєрідна правова природа, а основною особливістю, яка відмежовує її від попередньо розглянутих моделей, є інша процесуальна форма розгляду й вирішення справ про застосування конфіскаційних санкцій, що відбувається, як правило, в межах цивільного судочинства. Дослідженню останніх і буде приділено увагу в наступних підрозділах дисертаційної роботи.

1.2. Поняття, витоки та правова природа цивільної конфіскації

У загальнодоктринальному розумінні цивільна конфіскація (англ. *non-conviction based confiscation / civil assets forfeiture / civil confiscation*) розглядається як юридичний процес, в межах якого суди, правоохоронні органи або інші органи влади вилучають на користь держави активи

фізичних або юридичних осіб без застосування при цьому інструментів кримінального переслідування та обвинувачення [347, с. 1; 381, с. 339; 396].

На відміну від кримінального провадження, мета якого полягає насамперед у покаранні обвинуваченого, а кримінальна конфіскація є наслідком ухвалення обвинувального вироку щодо особи (конфіскація *in personam*), цивільна конфіскація, зазвичай, не вимагає ані кримінального засудження, ані пред'явлення обвинувачення особі – власнику майна [369, с. 703].

В юридичній літературі зазначається, що порівняно з традиційною концепцією конфіскації, коли позбавлення власності (знарядь злочину і доходів від його вчинення) відбувається лише після засудження за конкретний злочин, нові форми конфіскації послаблюють зв'язок між предикативним злочином і конфіскованим майном. Останні передбачають можливість вилучення активів, навіть якщо вони: не є доходами від злочину, за який злочинець був засуджений (розширена конфіскація); належать особі, яка не є злочинцем (конфіскація у третіх осіб); є доходами від злочину, який не було доведено в суді (конфіскація без вироку), або кримінальне переслідування підозрюваного ще не почалося (цивільна конфіскація) [316, с. 4].

За загальним правилом цивільна конфіскація здійснюється із застосуванням процедур цивільного судочинства, в межах яких об'єктом спору виступають активи (майно, грошові кошти, цифрові активи тощо), в свою чергу, власник такого майна чи інша заінтересована особа мають у такому процесі другорядне значення [376, с. 274]. Іншими словами мова йде про застосування вже згадуваної вище речової конфіскації (конфіскація *in rem*), коли безпосереднім об'єктом переслідування стає не особа – правопорушник, а її майно [39, с. 32].

В основі такої концепції лежить юридична фікція, відповідно до якої майно може бути «визнане винним» на підставі підозри його використання або отримання внаслідок протизаконної поведінки. При цьому «вина

власності», проти якої заявляється цивільний позов, визначається незалежно від доведеності вини особи у вчиненні злочину [361, с. 143]. У цьому аспекті засадничим виступає давній постулат про те, що особи не повинні отримувати прибутки від протиправної чи злочинної поведінки, а доходи, власність або прибутки від такої діяльності самі по собі можуть вважатися злочинними та винними по закону [423, с. 18–19].

Сьогодні інститут цивільної конфіскації розглядається в доктрині як потужний альтернативний інструмент стримування, послаблення та протидії злочинності [361, с. 6]. Його виникненню, становленню та сутнісній характеристиці в останні десятиліття було приділено достатньо уваги як у працях зарубіжних вчених [345; 354; 378; 380; 382; 387; 389; 391; 399; 400; 405; 410; 412], так і в роботах національних дослідників [17; 54; 151; 156; 310; 316; 340].

Більшість науковців поділяють позицію, що цивільна конфіскація є здобутком англо-американської системи права, а її витоки беруть початок ще з Середньовіччя, в період англо-нормандської феодальної системи [400, с. 5]. Найдавніша форма конфіскації того часу «амерцмент» (від англ. *a merce ment* – знаходитись у владі Короля) являла собою фінансове стягнення, що накладалося на королівського підданого замість ув'язнення за дрібні правопорушення, зокрема вторгнення до королівського лісу, й передбачала переслідування «винної власності» («*guilty property*») [400, с. 5]. Прообраз цивільної конфіскації того часу в літературі також асоціюється з використанням біблійського терміну деодант (*deodant,* від лат. *Deo Dantum – відданий Богу*), суть якого полягала в можливості звернення у власність держави предметів і знарядь злочинів. У його основу було покладено вже згадувану вище юридичну фікцію про те, що до майна, використаного при вчиненні злочину слід ставитись як до винуватого у його вчиненні, тобто як до злочинця [310, с. 236; 396]. Англійська концепція деоданта передбачала, що з винного майна слід отримати деяку вигоду, а конфіскація здійснювалася Казначейським судом у порядку *in rem* (проти

всіх домініонів Його Величності) [396].

У США до прийняття у 1789 р. Конгресом п’ятої поправки до Конституції США конфіскація майна *in rem* застосовувалась за процедурами, аналогічними англійському праву. Водночас після набрання чинності п’ятою поправкою з 1791 р. така конфіскація стала неможливою. В подальшому перші спроби відновити на законодавчому рівні конфіскацію майна без обвинувального вироку суду мали місце в період Великої Депресії та дії «сухого закону» й врешті-решт більш повноцінно були реалізовані в нормах Адміралтейського права (*Supplemental Rules for Certain Admiralty and Maritime Claims*). Зміст відповідних законодавчих норм полягав у наданні представникам уряду можливості використовувати інструменти цивільної конфіскації (CAF) для захоплення суден, що підозрювалися в контрабанді або піратстві, з метою недопущення їх виходу в міжнародні води. Логіка американського законодавця пояснювалася тим, що арешту та пред’явлення обвинувачення екіпажу судна могло бути недостатньо для припинення вчинення злочинів, оскільки власник судна міг найняти новий екіпаж та продовжити свою злочинну діяльність. Водночас конфіскація у власника самого судна дозволяла б припинити протиправну діяльність та запобігти його використанню із злочинною метою в майбутньому [400, с. 4–5].

Сучасний концепт цивільної конфіскації у правовій доктрині та нормотворчій практиці почав своє становлення у другій половині XX ст. й спочатку мав відверто виражений національний контекст, оскільки ті чи інші моделі такої конфіскації в певний період часу не мали якогось транскордонного уніфікованого вигляду, здебільшого, формувалися незалежно одна від одної в законодавстві різних країн, а також мали певні особливі прояви законодавчого регулювання.

Водночас слід наголосити, що спільною передумовою становлення та розвитку інституту цивільної конфіскації у багатьох державах став пошук альтернативних засобів боротьби з організованою злочинністю, а також окремими типами злочинів, які в силу своєї природи складно виявляються

та, що не менш важливо, складно розслідуються й доводяться. Зокрема, йдеться про корупційні злочини, відмивання грошей, тероризм, торгівлю наркотиками та зброєю тощо [91, с. 57].

Так, Т. М. Хутор зазначає, що незаконне збагачення стало «поглинаючим злочином» для таких протиправних дій, як відмивання грошей, шахрайство, крадіжки, отримання неправомірної вигоди тощо, адже не має принципового значення, яким чином особа набула активи (отримання неправомірної вигоди або крадіжки), основне значення має відсутність доказів законності походження таких активів [316, с. 6]. Відносно очевидних труднощів із виявленням і розслідуванням корупційних злочинів дослідниця акцентує увагу на типовості ситуації, коли корупціонери живуть розкішним життям, яке по суті є єдиним доказом скоєння ними злочинів, однак правоохоронні органи позбавлені можливості надати достатню кількість доказів, що б «поза розумним сумнівом» доводили зв’язок набутих активів та конкретного злочину [316, с. 6].

Схожих поглядів у контексті боротьби з корупційними проявами дотримується й А. В. Біцюк, зазначаючи, що конфіскація активів поза межами кримінального провадження стає особливо ефективною тоді, коли мова йде про вилучення злочинних доходів у корумпованих політиків і повернення викрадених коштів громадянам потерпілої держави. Не заперечуючи того, що цивільна конфіскація не має підміняти собою кримінальне переслідування, вчений наголошує, що у багатьох випадках вона стає єдиним способом вилучення кримінальних доходів і здійснення правосуддя, зокрема через те, що корумповані чиновники мають імунітет від кримінального переслідування, а також можливість використання політичної влади для протидії розслідуванню [17, с. 324].

Іноземні дослідники К. Кінг, М. Галант та Д. Хендрі у своїх працях зазначають, що традиційно законодавство про конфіскацію після винесення обвинувального вироку судом домінувало у стратегіях боротьби із злочинністю, однак існуючі гарантії належної правової процедури в

поєднанні з подекуди занадто ліберальними підходами законодавця призвели до невдоволеності результатами використання наявних інструментів та навіть констатації провалу моделі класичної кримінальної конфіскації у боротьбі з організованою злочинністю [370, с. 93; 375, с. 399–400]. Останнє, на думку Д. Хендрі та К. Кінг, зумовило пошук та розробку державами альтернативного підходу, в основу якого було покладено використання цивільних процесуальних інструментів переслідування злочинних активів [375, с. 401]. Отже, цивільну конфіскацію стали розглядати як єдиний ефективний спосіб закликати правопорушників до правосуддя, коли інструменти кримінальної юстиції не могли бути з тих чи інших причин застосовані [370, с. 93].

Водночас С. Казелла наголошує на важливості наявності цивільного компоненту у законах про конфіскацію, що дозволятиме державі повертати злочинні доходи незалежно від того, здійснюється кримінальне переслідування правопорушника чи ні [356, с. 8–9]. На думку іншого вченого Дж. Сімсера, в тих випадках, коли організована злочинність знаходить шляхи ізолювати себе від засудження у кримінальному провадженні, цивільна конфіскація спроможна ефективно впливати на джерело її живильної сили – її гроші [358, с. 20].

Остання точка зору демонструє, що в основі сучасного концепту цивільної конфіскації лежить принцип *ex turpi causa non oritur actio*, суть якого зводиться до того, що особа не має отримувати вигоду від кримінального правопорушення та користуватися плодами своїх злочинів [380, с. 378].

Таким чином, цивільна конфіскація являє собою перехід від моделі злочину та покарання до моделі превентивного правосуддя, мета якої полягає в усуненні корисливих мотивів, що лежать в основі злочинної діяльності [380, с. 375–376]. Отже, призначення цього інституту полягає не стільки у відібранні у правопорушника незаконно здобутих активів, скільки неможливості розширення ним своєї злочинної діяльності. В аспекті

боротьби з такими злочинами, як тероризм, торгівля наркотиками та зброєю, вказаний підхід видається цілком обґрунтованим.

Аналізуючи досвід правового регулювання інструментів цивільної конфіскації в окремих країнах, зазначимо, що в цілому режими конфіскації активів розроблялися у двох основних напрямах: 1) дії з повернення активів, ініційовані у зв'язку із кримінальним судочинством, що однак не залежать від засудження у кримінальному порядку, та 2) дії щодо самого майна незалежно від будь-якого кримінального розгляду [421]. При цьому рушійним поштовхом для запровадження нових або удосконалення існуючих законів про цивільну конфіскацію активів, як правило, ставали сплески певних типів злочинів (наприклад, наркоторгівля у США в 70–80 роках XX ст.) або окремі випадки гучних злочинів, наприклад, терористична атака 11 вересня 2001 р. на Всесвітній торговий центр у Нью Йорку або гучне вбивство поліцейських та журналіста-розслідувача в Ірландії у 1996 р. [381, с. 265].

Так, у США системний підхід до конфіскації активів без застосування процедур кримінального переслідування було вперше запроваджено Законом про комплексне запобігання і контроль над зловживанням наркотиків (Comprehensive Drug Abuse Prevention & Control Act) 1970 р., прийняття якого зумовлено політикою американською влади у боротьбі з торгівлею наркотиками, що на той час набула величезних масштабів [361, с. 145–146]. Поряд із кримінальною конфіскацією положення вказаного закону також передбачали можливість цивільної конфіскації наркотиків та інших предметів, використовуваних для вчинення злочинів, пов'язаних із наркотиками, а після внесення до нього поправок у 1984 р. – додатково широкі повноваження федерального уряду по конфіскації нерухомості [361, с. 145–146]. Крім того, в 1986 р. Конгрес США прийняв Закон про боротьбу з відмиванням грошей (Money Laundering Control Act), яким з-поміж злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків було розширено перелік злочинів, по відношенню до яких федеральні органи отримали можливість

застосовувати інструменти цивільної конфіскації, зокрема корупційні злочини, поширення дитячої порнографії, шахрайство у сфері банківських операцій, у тому числі структурування транзакцій з метою ухилення від дотримання вимог законів про фінансову звітність тощо [355].

Однією з особливостей розглянутих законодавчих актів, що характеризують специфіку американської моделі цивільної конфіскації, стало запровадження практики «справедливого розподілу» (*equitable sharing*). Її суть зводилась до можливості судових органів та органів влади окремих штатів передавати вилучені в порядку цивільної конфіскації активи у власність правоохоронних органів, що активи такі виявили. Відтак, посадові особи федеральних правоохоронних органів отримали можливість заволодіти майном, ініціювавши федеральний позов про цивільну конфіскацію активів. При цьому існуючі на той час процедури передбачали, що арештовані активи, передані федеральному уряду за угодами про справедливий розподіл, могли бути конфісковані незалежно від пред'явлення особі обвинувачення, не кажучи вже про засудження за скоєння злочину в суді штату чи федеральному суді [378, с. 274].

Подібна практика призводила до систематичних зловживань з боку правоохоронних органів, що нерідко супроводжувалися безпідставним позбавленням права власності на активи осіб, непричетних до протиправних дій або ж чия причетність була зовсім сумнівною [388]. Так, Т. М. Хутор зазначає, що дискреція правоохоронних органів та обсяг підстав для застосування конфіскації стали причиною появи публічних кампаній проти цивільної конфіскації без необхідності доведення вини власника активу [316, с. 9]. Остання, у свою чергу, змусила Конгрес США внести поправки до законодавства шляхом прийняття у 2000 р. Закону про реформу цивільної конфіскації активів (Civil Asset Forfeiture Reform Act, CAFRA), положення якого застосовуються і сьогодні [357]. Цим законом було закріплено більш справедливі та уніфіковані правила цивільного провадження з конфіскації активів, встановлено високі стандарти доказування для представників уряду.

Поряд із цим американський законодавець надав визначення поняттю «невинного володільця» *(innocent owner)*, а також закріпив процесуальні гарантії його захисту, зокрема через процедури оспорювання рішень про конфіскацію. Крім того, законом було запроваджено правило про можливість призначення судом адвоката для малозабезпечених домовласників, житло яких було об'єктом конфіскації. В цілому, як зазначається в науковій літературі, норми CAFRA були спрямовані на пом'якшення проблем, що виникли під час застосування попереднього законодавства про цивільну конфіскацію та стали кроком уперед у поліпшенні її процедур [361, с. 147].

Поряд із США, в контексті становлення та подальшого впливу на законодавство інших країн цікавим вбачається й досвід законодавчого регулювання інституту цивільної конфіскації у Великій Британії.

За схожим із США сценарієм першим сучасним парламентським актом Об'єднаного Королівства, який передбачав можливість держави вилучати у правопорушників активи та доходи від злочинної діяльності без застосування при цьому заходів кримінального переслідування, став Закон про злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотиків (Drug Trafficking Offences Act) 1986 р. [366]. Цей закон було ухвалено після того, як Королівська поліція провела успішні заходи з виявлення та відстеження банди торговців наркотиками (операція «Джулі»), однак не було жодних підстав для конфіскації отриманих від злочинів доходів [414, с. 4].

Водночас ключовим законодавчим актом, що повноцінно запровадив інститут цивільної конфіскації у Великій Британії, став Закон про доходи від злочинної діяльності (Proceeds of Crime Act, POCA), прийнятий Парламентом у 2002 р. [407]. Його положення передбачили три способи конфіскації активів, отриманих від злочинної діяльності через цивільні або кримінальні суди. Зокрема, поряд із можливістю конфіскації майна за наслідками винесення Королівським судом вироку в кримінальному провадженні, положеннями розділу 5 Закону визначено процедури

постановлення судом цивільного наказу про конфіскацію необґрунтованих активів, отриманих внаслідок протиправної діяльності. Цивільне провадження з конфіскації активів, відповідно до зазначених норм POCA, не прив'язується до наявності судимості у кримінальній справі й здійснюється в цивільному, а не кримінальному суді [383; 396; 414].

Крім того, у 2017 р. внаслідок прийняття Закону про кримінальне фінансування (Criminal Finances Act) [360] було запроваджено додатковий інструмент цивільної конфіскації необґрунтованих активів – ордери на майно нез'ясованого походження (*Unexplained wealth orders, UWO*) [398, с. 233]. Ідея введення UWO полягає у наданні правоохоронним органам ще одного інструменту для заморожування та, зрештою, арешту майна, яке підозрюється у придбанні за рахунок відмитих грошей чи корумпованого капіталу. При виданні такого ордеру на нерухомість її власники повинні пояснити джерела походження свого капіталу, за рахунок якого така нерухомість була придбана [384, с. 106]. Невиконання цієї вимоги створює юридичну презумпцію, що майно було придбано за рахунок доходів від злочинної діяльності й, таким чином, може бути конфісковано в ході подальшого цивільного провадження відповідно до положень Закону про доходи від злочинної діяльності [373, с. 303]. На практиці конструкції UWO застосовуються здебільшого до іноземних політично вагомих осіб (*Politically Exposed Persons, PEP*), виконуючих важливі державницькі функції за межами Великої Британії або Європейської економічної зони та підозрюваних у вчиненні серйозних злочинів, а також до пов'язаних із ними осіб [401, с. 177].

Моделі цивільної конфіскації, подібні до британської, існують у законодавстві Австралії, Канади та Ірландії. Так, в Ірландії в 1996 р. було прийнято Закон про доходи від злочинної діяльності, що передбачив можливість застосування процедур цивільного судочинства для конфіскації майна, яке прямо чи опосередковано є «доходом від злочину» (*proceeds of crime*). Воно визначається як будь-яке майно, отримане у будь-який час (до

або після прийняття Закону) внаслідок або у зв'язку із злочинною поведінкою. При цьому застосування інституту цивільної конфіскації в Ірландії, як і у Великій Британії, не вимагає перед застосуванням відповідних цивільних заходів визнання винуватості особи у вчинені кримінального правопорушення. Ірландське законодавство навіть не вимагає порушення кримінальної справи проти такої особи [381, с. 268–272].

У Канаді цивільна конфіскація запроваджена в законодавстві низки провінцій, зокрема в законах: Про компенсування шкоди та виплату компенсації потерпілим 2001 р. (провінція Альберта); Про цивільну конфіскацію 2005 р. (провінція Британська Колумбія); Про конфіскацію майна, отриманого злочинним шляхом 2004 р. (провінція Манітоба); Про цивільно-правові засоби захисту 2001 р. (провінція Онтаріо); Про конфіскацію, управління і апропріацію доходів, одержаних злочинним шляхом, і знарядь злочину 2007 р. (провінція Квебек); Про вилучення майна, отриманого злочинним шляхом 2005 р. (провінція Саскачеван) [159, с. 63]. Як зазначають М. Галант і К. Кінг, канадська провінційна модель цивільної конфіскації суттєво відрізняється від розглянутої вище ірландської моделі, оскільки поряд із вилученням доходів від злочинної діяльності, провінційні закони про конфіскацію додатково допускають конфіскацію знарядь злочинів в порядку цивільного провадження [370, с. 94].

В Австралії на початку 2000-х років було прийнято низку законів, якими запроваджена можливість цивільної конфіскації активів, що за своїм характером подібна до британської моделі UWO. Відповідно до положень австралійського законодавства допускається в цивільному порядку конфіскація майна, якщо його обсяг не відповідає рівню доходу особи, зазначеному в податковій декларації, та вона не може довести законність джерел його походження. Інакше кажучи, процедури цивільного провадження передбачають перекладання тягаря доказування законності походження майна на його власника, при цьому встановлення вини особи у

вчиненні кримінального правопорушення не вимагається [394 с. 230–240].

Досвід законодавчого регулювання країн англо-американської правової системи мав вплив на становлення інструментів цивільної конфіскації у деяких країнах Африки (Закон ПАР про запобігання організованій злочинності 1998 р. [396], Закон Кенії про доходи від злочинної діяльності та боротьбу з відмиванням грошей 2009 р. [296], Закон Нігерії про повернення й управління доходами від злочинної діяльності 2022 р. [418]), Азії (Закон Малайзії про боротьбу з відмиванням грошей, фінансуванням тероризму та доходами від незаконної діяльності 2001 р. [401, с. 175]) та Латинської Америки (Закон Перу про повернення активів без обвинувального вироку 2018 р. [421]).

Серед країн континентальної системи права насамперед привертає увагу досвід Італії, яка стала першої країною на європейському континенті, що запровадила інститут цивільної конфіскації активів, здобутих злочинним шляхом. Так, ще у 1956 р. італійським парламентом було ухвалено Закон про профілактичні заходи проти осіб, що несуть загрозу безпеці й громадської моральності (Misure di prevenzione nei confronti delle persone pericolose per la sicurezza e per la pubblica moralità), що передбачав процедуру конфіскації майна поза межами кримінального провадження щодо мафіозі та осіб, які мають зв’язки з мафією [393]. Водночас у 2011 р. набув чинності так званий Антимафіозний кодекс (Законодавчий декрет Італії № 159/2011), яким було консолідовано законодавство про протидію мафіозним структурам та закріплено можливість застосування конфіскації без обвинувального вироку до осіб, підозрюваних у вчиненні окремих видів злочинів, у випадку встановлення невідповідності між вартістю майна та доходами підозрюваного, якщо останній не спроможний обґрунтувати законність походження активів, що знаходяться у його володінні [362].

Цивільна конфіскація активів на сьогодні набула поширення і в інших державах-членах Європейського Союзу, зокрема в Болгарії, Литві, Латвії, Німеччині та Румунії [343; 394, с. 249; 421]. Вивчення досвіду цих країн має

велике значення для дослідження українських перспектив розвитку вказаного інституту та гармонізації національного законодавства із законодавством Європейського Співтовариства.

Слід зазначити, що проблематика відходу від традиційних кримінальних процесуальних засобів боротьби із злочинністю та доходами від неї поступово набула транснаціонального характеру й вийшла на міжнародний рівень. Більшість дослідників пояснюють таку динаміку процесами глобалізації, плодами якої користуються в тому числі й представники організованої злочинності, які стають більш гнучкими та невразливими перед існуючими національними засобами реагування [17, с. 324; 382, с. 342; 383, с. 4; 386, с. 4].

Так, Ф. Ліката зазначає, що терористичні й злочинні організації використовують складні механізми сучасної економіки для приховування власних злочинних доходів та їх дистанціювання від особи – злочинця, що в підсумку дозволяє уникати притягнення до кримінальної відповідальності та конфіскації активів. Останнє, на його погляд, ускладнює можливість вжиття класичних кримінально-процесуальних методів протидії із застосуванням стандарту доказування «поза межами розумного сумніву» (*beyond any reasonable doubt*) [386, с. 4].

Схожої думки дотримується й А. В. Біцюк, наголошуючи, що в умовах глобальної економіки злочинці здатні переміщувати цінності з однієї країни в іншу за лічені секунди всього лише натисканням кнопки. При цьому науковець зазначає, що міждержавні кордони перестають бути гарантією безпеки для корумпованих політиків лише в тих випадках, коли країни, де скоєно злочин і де знаходяться доходи від корупції, прийняли закони про співпрацю в питаннях відстеження і конфіскації незаконно отриманих активів [17, с. 324].

Зазначені фактори зумовили прийняття на міжнародному рівні низки конвенцій та двосторонніх міждержавних угод, положення яких спрямовані на протидію транскордонній злочинності та вироблення уніфікованих

підходів до регламентації процедур цивільної конфіскації активів, набутих протиправним шляхом. Серед міжнародних актів, якими прямо чи опосередковано врегулювано вказане питання, можна виокремити Конвенцію ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 р. (Віденська конвенція), Конвенцію Ради Європи щодо виявлення, вилучення і конфіскації доходів, одержаних злочинним шляхом 1990 р. (Страсбурзька конвенція), Конвенцію Організації економічного співробітництва та розвитку про боротьбу з отриманням хабарів іноземними державними посадовими особами при здійсненні міжнародних ділових операцій 1997 р., Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р. (Палермська конвенція, UNTOC), Конвенцію ООН проти корупції 2004 р. (UNCAC), Конвенцію Ради Європи щодо виявлення, вилучення і конфіскації доходів, одержаних злочинним шляхом та про боротьбу з фінансуванням тероризму 2005 р., Директиву 2014/42/EU Європейського Парламенту та Ради про замороження та конфіскацію засобів та доходів, набутих злочинним шляхом 2014 р. [17, с. 322; 118, с. 47; 156, с. 86; 158, с. 38–39].

Більшість з перелічених актів розглядають конфіскацію без винесення обвинувального вироку як основний сучасний засіб протидії організованій злочинності. Підхід, реалізований у цих конвенціях та директивах, базується насамперед на методиці «слідуй за грошима» (*follow the money*) та передбачає застосування протилежного кримінальному процесу стандарту доказування «баланс ймовірностей» (*balance of probabilities*) [379, с. 8].

Так, першим міжнародним актом, в якому йдеться про можливість застосування інструментів цивільної конфіскації, стала Віденська конвенція 1988 р. Пункт 7 ст. 5 цього акта наголошує на тому, що *«Кожна Сторона може розглянути можливість забезпечення перенесення тягаря доказування законного походження передбачуваних доходів або іншої власності, що підлягають конфіскації, в тій мірі, в якій такий захід відповідає принципам її національного законодавства і характеру судового*

та іншого розгляду» [108].

Можливість переносу тягаря доказування в подальшому була також означена в Палермській конвенції 2000 р., Конвенції ООН проти корупції 2004 р. та Конвенції Ради Європи щодо виявлення, вилучення і конфіскації доходів, одержаних злочинним шляхом та про боротьбу з фінансуванням тероризму 2005 р. [421, с. 7].

Заслуговує також на увагу Рамкове рішення Ради ЄС 2005/212/JHA від 24.02.2005 р. про конфіскацію доходів, засобів і власності, одержаних злочинним шляхом [211] та Директива 2014/42/EU Європейського Парламенту та Ради про замороження та конфіскацію засобів та доходів, набутих злочинним шляхом [65]. Зокрема, положення першого документа передбачають застосування державами-членами інших ніж кримінальні процедур для позбавлення правопорушника відповідної власності. Водночас у Директиві 2014/42/EU зазначається про можливість здійснення розширеної конфіскації, конфіскації без судового рішення, проведення конфіскації майна третіх сторін, а також замороження активів без постанови суду [156, с. 85–86].

Дослідження досвіду запровадження інструментів цивільної конфіскації в законодавстві різних країн свідчить про існування декількох моделей вилучення майна правопорушника без обвинувального вироку суду. В одних країнах процедури цивільної конфіскації поєднано з кримінальним процесом та існують як його невід'ємна частина, в деяких інших – можливі без застосування кримінального провадження, але за умови попередньо порушеної кримінальної справи. Водночас законодавство більшості країн передбачає існування цивільної конфіскації як незалежного від кримінального процесу інституту, реалізація норм якого відбувається в межах процедур цивільного судочинства.

У будь-якому випадку для кожної з розглянутих моделей є характерним існування, як правило, двох етапів конфіскації: до проведення будь-якої конфіскації спершу майно заарештовують чи заморожують, з

подальшим судовим розглядом питання про конфіскацію [421].

Науковці, які вивчали проблематику цивільної конфіскації, серед випадків, зумовлюючих необхідність її застосування, виділяють такі:

– переховування правопорушника від слідства та суду, що робить неможливим винесення обвинувального вироку щодо нього;

– смерть правопорушника, що впливає на припинення вжиття заходів кримінального переслідування;

– наявність у правопорушника імунітету від кримінального переслідування або високого владного становища, що ускладнює кримінальне переслідування чи робить його неможливим;

– неможливість встановлення власника знайдених активів за умови наявності достатніх підстав вважати, що такі активи здобуті злочинним шляхом;

– недостатність доказів «поза розумним сумнівом» для кримінального переслідування та засудження особи;

– оформлення активів, здобутих злочинним шляхом, на непричетних до скоєння злочинів третіх осіб, що виключає можливість їх кримінального переслідування [17, с. 323; 159, с. 63].

Н. Ю. Філатова водночас зазначає, що необхідними умовами для застосування цивільної конфіскації є: 1) встановлення ознак вчиненого злочину; 2) виявлення майна, яке є предметом, засобом чи знаряддям вчинення цього злочину або доходом, отриманим внаслідок його вчинення; 3) встановлення зв’язку між майном і злочином [310, с. 236].

Розмірковуючи над правовою природою цивільної конфіскації, слід закцентувати увагу на її нетиповості порівняно з традиційними конструкціями конфіскації. З одного боку, як справедливо наголошує Н. А. Орловська, позакримінальна сфера застосування конфіскації злочинних активів не визначається караністю вчиненого протиправного діяння. Удаючись до таких заходів держава намагається не відшкодувати збиток, заподіяний злочином, або покарати злочинця, а позбавити його прибутку

чи фінансової вигоди, отриманої в результаті протиправного діяння [158, с. 40]. З іншого боку, сутність цивільної конфіскації, підстави та процесуальні механізми її застосування все ж свідчать про її санкційну природу. Це дає змогу розглядати відповідні інструменти цивільної конфіскації як різновид реституційних санкцій стосовно правопорушника, який через певні причини є недосяжним для кримінального правосуддя.

У цьому контексті заслуговують на увагу доктринальні напрацювання іноземних дослідників, які відносять конструкції цивільної конфіскації до гібридних систем правосуддя, запровадження яких допомагає державам досягати цілей кримінального права за допомогою використання цивільного процесу, при цьому за відсутності процедурних гарантій, властивих кримінальному судочинству [382, с. 337]. Інакше кажучи, така гібридність передбачає використання публічно-правових інструментів у цивільних судах, що не надає судовому процесу про конфіскацію активів статусу приватного [348, с. 56; 370, с. 92].

Подібний підхід, незважаючи на його цікавість, породжує дискусію серед науковців і практиків про відповідність інституту цивільної конфіскації засадам верховенства права взагалі, що більш детально буде розглянуто в іншому підрозділі дисертаційної роботи. Водночас слід наголосити, що ЄСПЛ в низці своїх рішень визнає конфіскацію активів поза межами кримінального провадження як таку, що не суперечить презумпції невинуватості, не порушує майнових прав і заборон покарання без закону (рішення у справах «*M. v. Italy*», «*Autorino v. Italy*», «*Arcuri and others v. Italy*», «*Riela and Others v. Italy*», «*Butler v. the United Kingdom*», «*Walsh v. the United Kingdom*», «*Gogitidze and others v. Georgia*») [39, с. 33; 156, с. 88].

Наведене вище дає змогу сформувати загальний висновок, що цивільна конфіскація сформувалась як ефективна альтернатива кримінальному переслідуванню особи, а її застосування вбачається цілком виправданим в тих випадках, коли держава позбавлена об’єктивної

можливості застосувати інструмент кримінальної конфіскації до правопорушника.

При цьому серед переваг, притаманних цивільній конфіскації та відмежовуючих її від конфіскації у кримінальному праві, слід віднести такі:

– відсутність необхідності дотримання комплексу процесуальних гарантій, які мають місце при здійсненні кримінального судочинства [369, с. 704; 421, с. 17];

– полегшений стандарт доказування (застосування стандарту «балансу ймовірностей» замість стандарту «поза розумним сумнівом») [159, с. 64; 421, с. 17];

– можливість перенесення тягаря доказування на відповідача [161, с. 140; 421, с. 17];

– можливість застосування до особи, яка внаслідок певних причин є недосяжною для кримінального правосуддя (правовий імунітет, висока посада, переховування, виправдання внаслідок браку доказів або слабкої позиції сторони обвинувачення тощо) [39, с. 32; 316, с. 8; 380, с. 373];

– можливість застосування до особи, яка є фіктивним титульним власником майна, але при цьому є пов’язаною особою з правопорушником [39, с. 32; 158, с. 42];

– відсутність необхідності встановлення вини конкретної особи у вчиненні злочину [359, с. 381];

– спрощена та більш швидка процедура розгляду справи [359, с. 381; 380, с. 375];

– об’єктом переслідування виступає не особа (*in personam*), а її активи (*in rem*) [18, с. 324;421, с. 18];

– застосування на підставі рішення суду, ухваленого за результатами розгляду цивільної справи;

– первинною метою виступає не стільки покарання правопорушника, скільки позбавлення його права власності на активи,

отримані в результаті злочинних або протизаконних дій [316, с. 7; 380].

З-поміж переліку наведених переваг окрему увагу слід приділити відсутності необхідності дотримання процесуальних гарантій, властивих кримінальному судочинству, та особливому стандарту доказування, які уособлюють процесуальний механізм цивільної конфіскації.

На відміну від кримінального процесу, побудованого на принципі презумпції невинуватості особи та обов'язку доведення вини особи у вчиненні кримінального правопорушення стороною обвинувачення за жорстким стандартом доказування «поза розумним сумнівом», доведення підстав для застосування конфіскації активів в межах процедур цивільного судочинства є можливим завдяки використанню іншого стандарту «балансу ймовірностей» та переваги доказів, формула якого визначається як «існування розумних підстав вважати», «існування обґрунтованих доводів вважати» або «набагато більш імовірно, чим ні» [159, с. 64; 369, с. 704]. Крім цього законодавство багатьох держав передбачає перекладення тягаря доказування у цивільному провадженні про конфіскацію активів на іншу сторону, вимагаючи саме доведення відповідачем того, що спірні активи не мають «сумнівного походження» та набуті законним шляхом [421, с. 17].

Таким чином, у науковій літературі робиться висновок про простішу реалізацію процедури цивільної конфіскації, ніж кримінальної, оскільки згідно основоположних засад цивільного судочинства законність набуття активів повинен доводити їх власник, а не правоохоронний орган, що звертається до суду. Отже, держава звільняється від необхідності розслідування кримінального правопорушення, встановлення всіх обставин його вчинення, визначення обсягу завданих збитків тощо, а тягар доведення перекладається з держави на власника злочинного активу, що й відрізняє даний вид конфіскації від кримінальної [141, с. 140].

Але подібний підхід, як вже зазначалось вище, стає предметом гострої дискусії серед науковців-правників, які ставлять під сумнів правомірність і обґрунтованість використання конфіскаційних інструментів у

позакримінальній сфері [369, с. 704, 707, 709; 380, с. 378; 392; 400, с. 3; 421, с. 16].

Зокрема, як наголошує К. Кінг, арешт і конфіскація активів на тій підставі, що вони є доходами від злочинів чи похідними від них за відсутності кримінального засудження, є радикальним зрушенням. Це, на думку науковця, не може не викликати занепокоєння стосовно дотримання індивідуальних прав особи на непорушність її власності [380, с. 378]. В іншій роботі дослідник зазначає, що хоча цивільна процедура такого типу й не позбавлена переваг, вона супроводжується серйозними конституційними труднощами, оскільки по суті суд позбавляє особу майна на підставі обвинувачень у злочинній діяльності, стосовно якої не було ані вироку суду, ані прямих доказів її наявності. Крім того, К. Кінг вказує на відсутність у цивільному судочинстві процесуальних гарантій, притаманних кримінальному процесу. Це дає підстави вважати таке законодавство «несправедливим посяганням» на конституційні засади непорушності права власності [382, с. 357].

Серед таких загроз в юридичній літературі вказують на відсутність необхідного обсягу процесуальних гарантій захисту інтересів особи у спорі з державою, яка ініціює позов про конфіскацію активів, застосування подвійної відповідальності за одне й те ж правопорушення, а також сприятливе підґрунтя для зловживань з боку правоохоронних органів.

Зокрема, критики цивільної конфіскації в США зазначають, що запроваджена державою практика «справедливого розподілу» (*equitable sharing*) призвела до численних зловживань і порушень права власності громадян з боку правоохоронних органів, внаслідок чого вона по суті перетворилась на форму санкціонованого державою грабунку майна, яке здійснюється методично й організовано правоохоронцями в усій країні [374, с. 2; 400, с. 3; 422]. Останнє, на їхню думку, було б неможливим, якщо б до відповідних процедур застосовувались стандартні кримінально-процесуальні гарантії.

Інші вчені наголошують на загрозі порушення конституційної засади неможливості подвійного притягнення особи до юридичної відповідальності внаслідок застосування до неї інструментів цивільної конфіскації, особливо коли попередньо така особа була визнана невинуватою та виправдана судом у кримінальному провадженні [369, с. 706].

Водночас більшість критичних зауважень щодо інституту цивільної конфіскації стосується саме процедури її реалізації, зокрема наявних процесуальних гарантій і стандартів доказування. Так, дехто з дослідників стверджують, що така конфіскація де-факто є розглядом кримінальної справи у завуальованій формі цивільного процесу в обхід підвищених процесуальних гарантій. На їхню думку, вона є несумісною з презумпцією невинуватості, а встановлені в цивільному судочинстві стандарти доказування є непридатними для цієї категорії справ [370, с. 98].

Частина науковців, не заперечуючи в цілому можливість конфіскації активів із застосуванням процедур цивільного судочинства, наполягають на необхідності застосування принципу презумпції невинуватості при розгляді цієї категорії справ, а також використанні стандарту доказування «поза розумним сумнівом» [381, с. 267; 398].

Такий підхід видається доволі спірним, оскільки нівелює сутність і призначення цивільної конфіскації як додаткового інструменту поряд із кримінальними засобами, що дозволяє ефективно протидіяти злочинності в особливих випадках. Водночас це не означає, що процедура цивільної конфіскації має бути позбавлена належних процесуальних гарантій захисту особи, яка виступає відповідачем у справі. Навпаки, як засвідчує досвід багатьох країн, цивільне судочинство цілком здатне забезпечити баланс інтересів та існування дієвих інструментів змагальності в межах провадження з конфіскації активів, отриманих злочинним шляхом.

На нашу думку, критики цивільної конфіскації, аргументуючи власну позицію, свідомо дистанціюються від сутності цього інституту, якому

притаманна насамперед реституційна (відновлювальна) природа. У цьому аспекті заслуговує на підтримку думка С. Бікеліса про те, що поступове усвідомлення відновлювального, а не карального характеру повернення необґрунтованих активів сприяло ментальному зсуву. Це зумовило перехід до підходу, який допускав нижчі стандарти доказування, надавав більшої ваги непрямим доказам разом із контекстуальною оцінкою обставин справи та навіть дозволяв у окремих випадках застосовувати спростовувані презумпції незаконного походження майна [348, с. 56].

Також заслуговують на увагу висновки Верховного Суду США у справі «*United States v. Ursery»*. Суд зазначив, що в контексті оцінки сумісності інституту цивільної конфіскації з принципом заборони подвійного притягнення до кримінальної відповідальності за один і той самий злочин слід виходити з цивільно-правової природи конфіскації активів *in rem.* На відміну від потенційно каральних санкцій *in personam* (зокрема штрафів), вона не є покаранням у розумінні відповідної конституційної заборони [340, с. 70].

Саме реституційна природа цивільної конфіскації є визначальною рисою, що відрізняє її від конфіскації у кримінальному праві, що має пенальний характер. Це дозволяє пояснити, чому при здійсненні цивільної конфіскації допускається застосування більш спрощених стандартів доказування порівняно з кримінальним процесом. Поряд із цим, як справедливо наголошується в науковій літературі, накладання реституційних санкцій також вимагає неухильного дотримання принципів і процедур цивільного судочинства задля забезпечення простору взаємоповаги між сторонами процесу та недопущення їх перетворення у каральні санкції [406, с. 171].

Подібний підхід намагається поступово імплементувати й український законодавець, передбачаючи наразі декілька форм конфіскації активів поза межами кримінального процесу.

1.3. Форми цивільної конфіскації та правові підстави її застосування за законодавством України

Одними з основоположних ознак конфіскації, у тому числі й цивільної, є її застосування з підстав, передбачених законом та виключно за рішенням суду. Таким чином комплексне дослідження проблематики цивільної конфіскації майна має спиратися на існуючі підходи її законодавчого регулювання в нормах матеріального та процесуального права в їх нерозривному взаємозв'язку.

Наприклад, підстави для застосування цивільної конфіскації містяться на сьогодні в окремих положеннях ЦК України, ЗК України, законів України «Про авторське право і суміжні права», «Про охорону прав на сорти рослин», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про тваринний світ», «Про захист тварин від жорстокого поводження», «Про виключну (морську) економічну зону», «Про виноград та виноградне вино», «Про запобігання корупції», «Про санкції» та ін.

Правовою основою регламентації безоплатного вилучення майна у власника на користь держави є приписи ч. 2 ст. 328 та ст. 354 ЦК України. Зокрема, положення ст. 328 ЦК України визначають фундаментальну презумпцію правомірності набуття права власності – воно вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не випливає із закону або незаконність набуття права власності чи необґрунтованість активів, які перебувають у власності, не встановлені судом [322]. Таким чином законодавець, закріплюючи відповідну презумпцію, оперує категоріями «правомірність», «законність», «обґрунтованість». Водночас вказана презумпція може спростовуватись судом, приписом закону або при встановленні необґрунтованості активів [323, с. 241].

Так, В. М. Кравчук наголошує, що законність набуття права власності, про яку згадується в ч. 2 ст. 328 ЦК України, означає його виникнення у спосіб, передбачений законом. Обґрунтованість вказує на те, що активи були

набуті (придбані) за рахунок законних джерел. Зі свого боку, правомірність – це відповідність праву, що охоплює як законність, так і обґрунтованість набуття права власності. Наприклад, право власності на майно може виникнути законно (на підставі договору купівлі-продажу), але необґрунтовано (придбано за корупційні доходи), що виключає правомірність набуття активів і є підставою для можливості звернення таких активів в дохід держави за наслідками відповідного судового процесу [118, с. 47]. Саме презумпція правомірності/обґрунтованості права власності є тим, що на думку вказаного вченого, відрізняє цивільну конфіскацію від спеціальної у кримінальному порядку. Остання застосовується виключно до майна, щодо стороною обвинувачення доведено, що воно одержане внаслідок вчинення злочину та (або) є доходами від такого майна [118, с. 47–48].

Водночас аналіз і характеристика форм цивільної конфіскації, які на сьогодні мають місце й реалізовані в чинному законодавстві, мають, на наш погляд, спиратися на існуючі механізми її застосування, передбачені нормами процесуального права. У цьому аспекті в основу дихотомії форм цивільної конфіскації вбачаємо за доцільне покласти критерій спеціалізації, що передбачатиме їх поділ на: 1) загальну та 2) спеціальну [96, с. 117].

Зокрема, загальна форма цивільної конфіскації передбачає застосування класичних інструментів позовного провадження цивільного судочинства при розгляді справ про безоплатне звернення майна в дохід держави з підстав, передбачених нормами матеріального права [96, с. 117].

У свою чергу спеціальні форми цивільної конфіскації є автономними процесуальними механізмами, закріпленими на рівні окремих процесуальних інститутів, що визначають особливий процесуальний порядок позовного провадження у справах про конфіскацію активів з притаманною їм специфікою (правилами підсудності, суб’єктним складом учасників справи, предметом доказування та порядком здійснення окремих процедур цивільного судочинства). Наразі в національному праві

передбачено два спеціальних процесуальних механізми цивільної конфіскації: 1) визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (глава 12 розділу ІІІ ЦПК України) та 2) стягнення активів у дохід держави за наслідком застосування санкцій (ст. 283^1 КАС України) [96, с. 118], детальному науковому аналізу яких будуть присвячені окремі розділи цієї дисертаційної роботи.

Варто зазначити, що питання розгляду судами цивільних справ про конфіскацію майна в межах загальних процедур позовного провадження цивільного судочинства комплексно не досліджувалися. Водночас в юридичній доктрині зустрічаються наукові праці, присвячені обговоренню окремих проблемних питань застосування конфіскаційних санкцій за вчинення правочину, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України) [151], порушення авторських та суміжних прав (ст. 55 Закону України «Про авторське право і суміжні права») [279], порушення прав на сорти рослин (ст. 55 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин») [148], порушення законодавства у сфері тримання тварин та їх захисту від жорстокого поводження (ст. 63 Закону України «Про тваринний світ», ст. 12 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження») [295], порушення правового режиму виключної (морської) економічної зони (ст. 24 Закону України «Про виключну (морську) економічну зону») [1], а також конфіскації земельних ділянок (ст. 148 ЗК України) [71].

Так, відповідно до ч. 3 ст. 228 ЦК України правочин може бути визнано недійсним у разі недодержання вимоги щодо його відповідності інтересам держави і суспільства, а також моральним засадам. Якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то за наявності умислу в обох сторін (в разі виконання правочину обома сторонами) в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за цим правочином. У разі ж виконання правочину лише однією стороною з другої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею, а також все належне з неї

першій стороні на відшкодування одержаного. За наявності умислу лише у однієї зі сторін все одержане нею за правочином має бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави [322].

Надаючи тлумачення відповідній нормі, науковці розглядають два типи цивільно-правових наслідків, настання яких безпосередньо залежить від характеру умислу сторін правочину, що порушує публічний порядок та визнаний судом недійсним, у вигляді односторонньої реституції або недопущення реституції [130, с. 55; 150, с. 23–24]. Зокрема, Н. В. Навальнєва наголошує, що одностороння реституція означає приведення в первинний стан лише невинуватої сторони шляхом повернення їй виконаного нею за правочином й стягнення в дохід держави одержаного винною стороною або того, що належить їй як відшкодування виконаного нею за правочином [150, с. 23].

Вказаний наслідок, на думку вченої, є заходом цивільно-правової відповідальності й відноситься до конфіскаційних санкцій. Під конфіскаційними ж санкціями в цивільному праві є визначені законом заходи цивільно-правового впливу, що полягають у припиненні права власності на майно, яке оплатно чи безоплатно переходить у власність держави [150, с. 23]. Натомість недопущення реституції слід розглядати як особливий правовий наслідок недійсності правочину, вчиненого з метою, що порушує публічний порядок. Цей захід застосовується за рішенням суду, є різновидом конфіскаційних санкцій та заходом цивільно-правової відповідальності. Його сутність полягає у стягненні в дохід держави всього одержаного сторонами за правочином (а в разі його виконання не всіма сторонами – також усього належного до одержання) за наявності умислу в обох сторін [150, с. 24].

Конфіскація застосовується також в межах цивільно-правових способів захисту прав інтелектуальної власності [148, с. 81–82]. Так, відповідно до положень ст. 55 Закону України «Про авторське право і

суміжні права», суд при розгляді справ про захист авторських або суміжних прав уповноважено ухвалити рішення про конфіскацію всіх піратських примірників творів, фонограм, відеограм чи записів програм організації мовлення, щодо яких встановлено, що вони були виготовлені або розповсюджені з порушенням авторського права та (або) суміжних прав, а також засобів обходу технологічного засобу захисту об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав. Додатково суд також може постановити рішення про конфіскацію матеріалів і обладнання, що використовувалися для відтворення піратських примірників об'єктів авторського права та (або) об'єктів суміжних прав, та їх знищення за рахунок правопорушника [191].

Схожими за змістом є положення ст. 55 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин», які передбачають, що суд може постановити рішення про: а) вилучення з комерційного обігу чи конфіскацію незаконно одержаного відповідачем будь-якого матеріалу сорту та продукту, отриманого безпосередньо з нього (матеріал та продукт сорту, добросовісно набуті іншими особами, конфіскації не підлягають); б) вилучення чи конфіскацію матеріалів і (або) обладнання, які були значною мірою використані для незаконного виробництва матеріалу сорту [205].

У науковій літературі вказується, що встановлення чинним законодавством конфіскації як заходу цивільно-правової відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності повною мірою узгоджується із вимогами ст. 46 Угоди про торгівельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS). Відповідно до неї судові органи країн-членів СОТ мають право видавати судові накази, за якими матеріали і засоби виробництва, що використовувались головним чином при виробництві контрафактних товарів, без всякої компенсації були вилучені із каналів руху товарів з метою, щоб звести до мінімуму ризики нових порушень [279, с. 111].

Можливість застосування цивільної конфіскації передбачено й у екологічному праві. Так, згідно з ч. 6 ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» незаконно добуті в природі

ресурси та виготовлена з них продукція підлягають безоплатному вилученню, а знаряддя правопорушення – конфіскації, а одержані від їх реалізації доходи спрямовуються до Автономної Республіки Крим і місцевих фондів охорони довкілля [204].

Близькі за змістом положення містяться й у ст. 24 Закону України «Про виключну (морську) економічну зону», що передбачає можливість безоплатного вилучення незаконно видобутих в межах виключної (морської) економічної зони України природних ресурсів, а також конфіскацію засобів та знарядь, із застосуванням яких було вчинено правопорушення [192].

Як приклад застосування вищенаведених положень можна навести справу, що розглядалась Приморським районним судом м. Одеси за позовом Західно-Чорноморського басейнового управління охорони, використання й відтворення водних біоресурсів та регулювання рибальства до громадянина іноземної держави про притягнення порушника до відповідальності, шляхом конфіскації знарядь лову та іншого майна. Розглядаючи вказаний позов у межах цивільно-правових відносин, зокрема в частині конфіскації майна, суд керувався ст. 21 Закону України «Про виключну (морську) економічну зону України». Зі змісту цієї норми випливає, що відповідні позови можуть розглядатися як в порядку провадження в справах про адміністративні правопорушення, так і в порядку цивільного судочинства. Під час розгляду справи суд встановив, що відповідач як капітан риболовної шхуни «Zor», перебуваючи у виключній (морській) економічній зоні України, за відсутності дозвільних документів здійснював видобування природних ресурсів (незаконний рибний промисел). На цій підставі суд рішенням від 28.04.2015 р. у справі № 522/6422/15-ц (спираючись на ст. 24 Закону України «Про виключну (морську) економічну зону України») частково задовольнив позовні вимоги. З-поміж інших способів захисту порушеного права було ухвалено рішення про конфіскацію на користь держави турецької рибопромислової шхуни «Zor» разом з навігаційним обладнанням та зі складанням акта опису й оцінки майна [270].

Особливості реалізації права власності та інших речових прав на тварин як специфічних об’єктів цивільних прав зумовлюють можливість їх припинення шляхом оплатного вилучення або конфіскації тварин за рішенням суду у разі встановлення обставин жорстокого поводження із ними (ст. 12 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження») [201].

У цьому контексті заслуговує на увагу справа, розглядувана Красноармійським міськрайонним судом Донецької області № 235/549/19. У порядку цивільного судочинства Державна екологічна інспекція України звернулась з позовом до П. про конфіскацію тварин – трьох левів та шести ведмедів, посилаючись на виявлені за результатами перевірки обставини жорстокого поводження з тваринами. Задовольняючи позовні вимоги Державної екологічної інспекції України, суд в мотивувальній частині рішення від 21.05.2019 р., яке було залишене без змін постановою Донецького апеляційного суду від 08.07.2020 р., виходив із того, що право особи мати у приватній власності диких тварин, тримаючи їх у неволі, не є абсолютним, оскілки, по-перше, такому праву завжди кореспондує обов’язок особи створити для них відповідні умови (що відповідають їх біологічним, видовим та індивідуальним особливостям та узгоджуються з мінімальними нормами площ для утримання та розведення диких тварин). По-друге, таке право обумовлено наявністю у особи можливості забезпечення їм умов утримання відповідно до вимог закону. В іншому випадку, наголошує суд, внаслідок порушення правил утримання тварин, а відтак, жорстокого поводження з ними, відповідне право власності може припинятись за рішенням суду шляхом їх оплатного вилучення або конфіскації за позовами центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів. Окремо судом в рішенні було зроблено висновки, що імперативні приписи ст. 12 Закону

України «Про захист тварин від жорстокого поводження» про припинення права власності на тварини шляхом їх конфіскації повністю узгоджуються з приписами ст. ст. 346, 354 ЦК України [267].

Розглянуті вище законодавчі підстави конфіскації майна в межах цивільно-правових способів захисту поєднує одна спільна риса. Застосування таких інструментів здійснюється за наслідками розгляду судами справ в межах процедур цивільного судочинства. При цьому чинний процесуальний закон не розмежовує та не визначає будь-яких процесуальних особливостей розгляду й вирішення справ про конфіскацію у спорах у сфері захисту прав інтелектуальної власності чи, приклад, у спорах про захист тварин від жорстокого поводження. Всі перелічені вище справи розглядаються за загальними правилами позовного провадження (розділ ІІІ ЦПК України) й передбачають звернення заінтересованої особи з позовом до власника майна, в якому серед інших способів захисту окремо ставиться питання про конфіскацію такого майна. Предмет доказування у таких справах визначається відповідними нормами матеріального права, яке закріплює підстави цивільної конфіскації, так само як і осіб, що можуть набувати процесуальної правосуб'єктності позивача у справі. Останніми можуть бути фізичні та юридичні особи, суб'єктивні права яких були порушені відповідачем, а також держава в особі компетентних органів, що звертаються до суду в порядку, передбаченому ст. ст. 4, 56, 57 ЦПК України [96, с. 118].

Водночас для окремих підстав цивільної конфіскації активів законодавець передбачив особливу процесуальну форму розгляду й вирішення відповідної категорії справ.

Так, першим подібним досвідом стало запровадження у 2015 р. у ЦПК України особливого позовного провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування [195], яке в процесі реформування законодавства зазнало істотних змін і набуло теперішнього вигляду в 2019 р. [196].

На підставі положень чинного антикорупційного законодавства активи, стосовно яких на наданих доказах не доведено факт їх набуття (чи отримання коштів для їх придбання) за рахунок законних доходів, визнаються необґрунтованими та підлягають стягненню в дохід держави за рішенням суду в установленому порядку (ч. 2 ст. 69 Закону України «Про запобігання корупції») [199].

Таким чином загальною правовою підставою для застосування відповідної форми цивільної конфіскації є встановлення фактичних обставин набуття особою, яка уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів, вартість яких не релевантна обсягу законних доходів за відсутності доказів зворотного.

Конфіскації необґрунтованих активів при цьому передує судовий розгляд справи Вищим антикорупційним судом, який здійснюється за правилами цивільного судочинства, в межах специфічного позовного провадження, процедури якого регламентуються розділом 12 глави ІІІ ЦПК України «Особливості позовного провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави» [326].

Норми процесуального закону зокрема конкретизують поняття активів та окреслюють їх коло, що може охоплюватися цивільною конфіскацією, регламентують специфічний склад суб’єктів цивільних процесуальних правовідносин при розгляді відповідної категорії справ, визначають предмет доказування, а також особливості окремих процедур судового розгляду. Поряд із цим в контексті забезпечення належного функціонування процесуального механізму цивільної конфіскації необґрунтованих активів важливе значення мають також допроцесуальні відносини та дії окремих антикорупційних інституцій, зокрема НАЗК і НАБУ, спрямовані на пошук та виявлення активів, що мають ознаки необґрунтованості.

Вищенаведене окреслює низку проблем як наукового, так і прикладного значення, детальному розкриттю та вирішенню яких присвячено окремий розділ цієї дисертаційної роботи.

Необхідно зазначити, що починаючи з 2022 р. у національному праві з'явився ще один спеціальний механізм цивільної конфіскації, передбачаючий особливий процесуальний порядок стягнення в дохід держави активів за наслідками застосування санкцій. Його було запроваджено Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб» від 12.05.2022 р. № 2257-IX [197].

Відповідно до положень п. 1^1 ст. 4 Закону України «Про санкції» [207] за наявності законних підстав до особи може бути застосовано такий вид санкцій, як стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними.

В силу положень ст. 5 зазначеного Закону такий вид санкції, як цивільна конфіскація активів, може бути застосований як винятковий захід стосовно фізичних та юридичних осіб, які своїми діями створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України (в тому числі шляхом збройної агресії чи терористичної діяльності) або значною мірою сприяли (в тому числі шляхом фінансування) вчиненню таких дій іншими особами, в тому числі до резидентів у розумінні Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів». За наявності таких підстав Міністерство юстиції України як центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції, звертається з відповідним позовом до суду [91, с. 60].

Аналогічно інституту стягнення необґрунтованих активів у дохід держави, розгляд справ про цивільну конфіскацію активів за наслідком застосування санкцій здійснюється Вищим антикорупційним судом. Разом із тим, на відміну від першого, за предметною юрисдикцією справи про

застосування санкцій розглядаються за правилами адміністративного судочинства з особливостями, визначеними ст. 283[1] КАС України. Ці нормативні приписи встановлюють особливості форми та змісту позовної заяви, розгляду справи та стандартів доказування, а також механізму оскарження та перегляду судових рішень [91, с. 60].

Одним із найбільш дискусійних питань залишається обґрунтованість віднесення законодавцем цієї категорії справ до юрисдикції адміністративного, а не цивільного судочинства, детальному опрацюванню якого буде присвячена увага на подальших сторінках дисертаційної роботи.

У контексті дослідження форм цивільної конфіскації, які реалізовані у національному законодавстві України, вважаємо за необхідне підкреслити, що незалежно від правових підстав застосування та специфіки процесуального механізму будь-яка з розглянутих вище форм має забезпечувати дотримання базових конституційних гарантій, а також конвенційних прав особи.

Таким чином поряд із аналізом норм національного права, виходячи з предмета цього дослідження, доречним буде також звернутись до окремих правових позицій ЄСПЛ, сформульованих при розгляді справ, в яких піднімалися питання застосування механізмів конфіскації в позакримінальній сфері.

Вказане має фундаментальне значення при легітимізації інструментів цивільної конфіскації та визначенні перспектив їх усталеності в межах національного правопорядку. Водночас їх обговоренню присвячена чимала кількість наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників [19; 23; 74; 103; 135; 310; 340; 348; 380; 394; 421].

Оскільки будь-яка конфіскація являє собою втручання в право на мирне володіння майном, гарантованого ЄКПЛ, застосування цього способу позбавлення права повинно піддаватись оцінці крізь призму відповідних положень ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ, а також низки інших конвенційних норм [92, с. 92]

З контекстуального аналізу рішень ЄСПЛ, зокрема рішення у справі «*Sporrong and Lönnroth v. Sweden*» випливає, що ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ визначає три окремі правила. Перше з них закріплює концепт мирного володіння майном, як основоположну засаду. Друге та третє мають спеціальний характер та визначають випадки і умови втручання у відповідне право, зокрема законність та обумовленість суспільними інтересами, а також передбачають право держави на здійснення контролю за використанням майна відповідно до загальних інтересів [20, с. 151; 74, с. 116; 92, с. 92; 416].

Оцінюючи норми національного законодавства держав-учасниць Конвенції та практику застосування відповідних конвенційних приписів під час розгляду справ про конфіскацію майна, ЄСПЛ сформулював три базові критерії правомірності втручання у право мирного володіння майном [20, с. 176–1226; 92, с. 92; 316, с. 14–15; 421, с. 23–39]:

1) законність втручання;

2) легітимна мета втручання;

3) дотримання справедливого балансу.

Вони застосовуються і до цивільної конфіскації, щодо якої у практиці ЄСПЛ сформовано усталений, який загалом підтверджує легітимність застосування цього інструменту з огляду на основоположні права людини [344; 346; 352; 363; 368; 372; 404; 415], зазначаючи, що існування моделей конфіскації активів без винесення обвинувального вироку може бути повністю сумісним із ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ за умови дотримання означених критеріїв [421, с. 24].

Зокрема, встановлення відповідності цивільної конфіскації критерію законності втручання вимагає нормативного закріплення цього інструменту в національному законодавстві держави-відповідача [310, с. 237]. Тобто втручання у здійснення права на мирне володіння майном має ґрунтуватись на національному праві, відповідати його вимогам та не бути свавільним [20, с. 176]. Щодо цього Н. Є. Блажівська справедливо зазначає, що якщо

держава-учасниця ЄКПЛ не може навести правових підстав у національному законодавстві для обмеження права власності, то й втручання у відповідне право не може вважатись правомірним за ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ. У наведених ситуаціях, пише вчена, навіть відсутня потреба у розгляді питання про дотримання справедливого балансу між інтересами суспільства (загальними інтересами) та вимогами захисту основних прав особи [20, с. 177].

З іншого боку, як наголошує Н. Ю. Філатова, перевірка дотримання вказаного критерію не обмежується лише констатацією факту наявності норми про цивільну конфіскацію активів у національному законодавстві. Як приклад вчена наводить рішення ЄСПЛ у справі «*Dimitrovi v. Bulgaria*», в якому Суд зазначив, що вимога законності означає, з поміж іншого, відповідність конфіскації засадам верховенства права, у зв'язку з чим національний закон держави-відповідача має бути доволі точним (*sufficiently precise*), а наслідки його застосування – прогнозованими (*foreseeable*), та забезпечувати засоби правового захисту особи від свавільного втручання у її власність [310, с. 237].

Стосовно критерію легітимності мети в науковій літературі наголошується на тому, що будь-яка форма втручання у право власності незалежно від того, яка норма поширюється на неї, є виправданою лише в тому випадку, коли відповідає вимозі наявності легітимної мети (*legitimate aim*), тобто здійснюється в інтересах суспільства або в загальних інтересах (*public or general interest*), що прямо випливає із положень ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ [20, с 189].

ЄСПЛ при цьому неодноразово підкреслює, що державам надається широка свобода розсуду при виявленні проблем, що зачіпають суспільні інтереси та обґрунтовано вимагають засобів контролю та належного їх застосування [344]. Особливо це виправдано політикою боротьби зі злочинністю та корупційними проявами [372].

У цьому контексті заслуговує на увагу приклад регламентації

інструментів цивільної конфіскації у законодавстві Італії та Грузії, оцінку яким надавав ЄСПЛ у своїх рішеннях, зокрема у справах «*Arcuri and others v. Italy*» та «*Gogitidze and others v. Georgia*». Розглядаючи заяви громадян вказаних країн суд в обох випадках визначив, що втручання у право заявників на безперешкодне користування своїм майном було пропорційним переслідуваній законній політичній меті [92, с. 92]. У першому випадку чинне законодавство Італії передбачало презумпцію того, що майно осіб, підозрюваних у зв'язках із мафіозними організаціями, є доходами від злочинної діяльності. У Грузії аналогічна презумпція застосовується до всього майна державних посадових осіб, що звинувачуються у вчиненні низки економічних злочинів [394, с. 240]. Зокрема, у справі «*Gogitidze and others v. Georgia*» ЄСПЛ зазначив, що якщо конфіскація застосовується незалежно від висунення кримінального обвинувачення й виступає результатом окремого «цивільного» (у розумінні п. 1 ст. 6 ЄКПЛ) судового провадження, спрямованого на повернення незаконно набутого майна, такий захід – навіть за умови його безповоротності – підлягає кваліфікації як контроль за використанням майна в розумінні абз. 2 ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ. За результатами розгляду цієї справи ЄСПЛ дійшов висновку, що конфіскація майна заявників повністю відповідає вимогам ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ [103, с. 85]. Отже, на прикладі вищевказаних справ можна простежити, що ЄСПЛ готовий підтримати застосування інструментів цивільної конфіскації, якщо їх використання виправдано доволі гострою суспільною необхідністю [394, с. 240].

Підхід до сприйняття конфіскації поза межами кримінального обвинувачення як засобу контролю за користуванням майном, коли відповідні активи були незаконно набуті або за відсутності доказів законності їх походження, простежується й у низці інших рішень ЄСПЛ («*Butler v. the United Kingdom*», «*Riela and Others v. Italy*», «*Sun v. Russia*», «*Phillips v. the United Kingdom*») [352; 353; 404; 409; 419].

Так, у рішеннях у справах «*Butler v. the United Kingdom*» та «*Phillips v. the United Kingdom*» ЄСПЛ наголосив, що хоча заявники у цих категоріях справ позбавляються конфіскованого майна назавжди, такий акт втручання держави в реалізацію особою права на майно може розглядатись з позиції права держави забезпечувати виконання законів, які їй вбачаються необхідними для здійснення контролю за використанням власності відповідно із загальними інтересами суспільства [310, с. 236]. Аналізуючи відповідну практику Н. Ю. Філатова підкреслює, що вилучення майна, задіяного у злочинній діяльності чи набутого внаслідок її здійснення, унеможливлює його використання в такій діяльності у майбутньому й, відповідно, допомагає попередженню злочинності як такої. З огляду на це ЄСПЛ і займає позицію про відповідність критерію необхідності втручання як цивільної, так і кримінальної конфіскації [310, с. 236–237].

Водночас абстрактність категорії «інтереси суспільства» у поєднанні з широкою свободою держав самостійно визначати її зміст зумовлює необхідність урахування дотримання ще одного критерію правомірності втручання у право мирного володіння майном – справедливого балансу між інтересами суспільства та вимогою захисту приватних інтересів окремої особи (*fair balance between the demands of the general interest of the community and the requirements of the protection of the individual's fundamental rights*) [20, с. 198]. Вказаний критерій складається з низки компонентів, серед яких ЄСПЛ, насамперед, вимагає встановлення пропорційності між заходами, що вживаються державою, та конкретною метою, яку переслідує втручання у право власності (*proportionality of the interference*) [20, с. 198].

Зокрема, відносно конфіскації вимога пропорційності вважається дотриманою тоді, коли між стягненням майна в дохід держави і протиправною діяльністю, в якій таке майно задіяне або набуте за її рахунок, існує очевидний і безпосередній зв'язок, і внаслідок конфіскації на особу не покладається надмірний майновий тягар [310, с. 237].

Поряд із пропорційністю встановлення критерію справедливого

балансу передбачає також дотримання низки процедурних гарантій відповідачів в процесі цивільної конфіскації, які містяться у ст. 6 ЄКПЛ, зокрема, але не виключно [174, с. 55]:

– змагальний характер;

– можливість для сторони представити документальні та усні докази;

– можливість мати самостійно запрошеного професійного представника;

– можливість спростування стороною презумпції про кримінальний характер активів;

– право судді не застосовувати презумпцію, якщо він вважатиме, що таке застосування спричинить серйозні ризики для забезпечення справедливості провадження;

– наявність індивідуальної оцінки того, які частки майна повинні бути конфісковані з огляду на факти справи;

– надання заявникові розумної можливості викласти свої аргументи у національних судах;

– надання заявникові всебічного доступу до відповідного провадження.

Наприклад, у рішенні у справі «*Phillips v. the United Kingdom*», де заявником оспорювалася процедура цивільної конфіскації, ЄСПЛ приділив увагу низці критеріїв справедливості такої процедури. Суд перевіряв, чи було рішення про конфіскацію активів винесено національним судом з дотриманням встановленої законом процедури (публічності слухання), чи мало місце попереднє розкриття суті обвинувачення та чи мав відповідач можливість представити документальні та усні докази. Крім цього судом, як важлива гарантія, встановлювалась можливість відповідача спростувати презумпцію незаконного походження активів, яка передбачена національним законом [348, с. 63–64]. В іншому рішенні у справі «*Geerings v. the Netherlands*» ЄСПЛ наголосив, що використання презумпції незаконності походження активів за умови надання стороні можливості її

спростування є сумісним з принципом презумпції невинуватості, водночас не надання такої можливості слід розцінювати як порушення ст. 6 ЄКПЛ [371].

У рішенні в справі «*Arcuri and others v. Italy*», оцінюючи пропорційність втручання ЄСПЛ зазначив, що процедура конфіскації без винесення обвинувального вироку здійснювалась національними судами в присутності обох сторін та з дотриманням гарантій захисту в усіх інстанціях. Висновки національних інстанцій були повно обґрунтовані, виключаючи будь-який ризик свавілля. Звідси випливає, що для забезпечення дотримання положень ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ важливе значення має забезпечення доступу до участі у справі, можливість надати докази для спростування ордеру на конфіскацію та право на оскарження рішення про конфіскацію [421, с. 24].

Поряд із цим у низці своїх рішень ЄСПЛ, застосовуючи означені критерії, додатково констатував правомірність цивільної конфіскації необґрунтованих активів не лише в осіб, підозрюваних у вчиненні правопорушень, а й у третіх осіб (членів сімей або інших близьких родичів), котрі в силу пов’язаності з особою правопорушника не відповідають ознакам добросовісного володільця («*Webb v. the United Kingdom*», «*Morabito v. Italy*», «*Raimondo v. Italy*», «*Saccoccia v. Austria*», «*Silickienė v. Lithuania*») [395; 408; 411; 415; 425].

У цьому контексті показовим прикладом може послугувати рішення у справі *Silickienė v. Lithuania*, в якому ЄСПЛ оцінював правомірність конфіскації майна, що належало вдові чиновника, підозрюваного за життя у вчиненні корупційних правопорушень, крізь призму ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ [92, с. 94]. Суд поряд із застосуванням загальних критерії правомірності втручання у право мирного володіння майном додатково сформулював висновки щодо обставин, що мають братися до уваги при розгляді питання про цивільну конфіскацію активів у третіх осіб, пов’язаних з особою правопорушника: 1) чи обізнаний відповідач про незаконність

походження майна; 2) чи може відповідач пояснити походження майна; 3) вид та тяжкість правопорушення; 4) наявність відомостей про те, чи не є третя особа фіктивним власником [118, с. 43; 415].

Отже, процесуальна модель цивільної конфіскації необґрунтованих активів визнається ЄСПЛ такою, що не суперечить положенням ЄКПЛ за умови її відповідності загальним засадам, визначеним у ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ та при застосуванні якої має місце дотримання всіх трьох критеріїв правомірності втручання у право на мирне володіння майном. Водночас дискусійним залишається питання про відповідність конвенційним нормам іншого національного механізму цивільної конфіскації активів як наслідку застосування санкцій, оскільки така модель ще не була предметом оцінки в практиці ЄСПЛ [92, с. 94].

Зазначимо, що питання застосування майнових обмежень прав власників через застосування санкцій були предметом розгляду ЄСПЛ у справах «*Al-Dulimi and Montana Management Inc. v. Switzerland*», «*Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland*», «*Nada v. Switzerland*», в яких заявники попередньо ставали підсанкційними суб'єктами на підставі резолюцій Ради безпеки ООН [342]. У рішеннях у всіх трьох справах ЄСПЛ дійшов висновку, що втручання в права, які були предметом розгляду, було передбачене законом, і мало легітимну мету – відповідно до двох базових критеріїв дотримання конвенційних положень. Зокрема, у справі «*Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland*» законною метою визнано дотримання Ірландією міжнародних зобов'язань, які випливають із її членства в Європейському Союзі і передбачають застосування санкцій, визначених у резолюції Ради безпеки ООН. У справі «*Nada v. Switzerland*» ЄСПЛ постановив, що санкції мали законну мету задля запобігання злочинності та забезпечення національної безпеки Швейцарії [135, с. 13].

Водночас перелічені приклади навряд чи можна визнати релевантними щодо української моделі конфіскації активів за наслідками застосування санкцій. Адже санкції Ради безпеки ООН є класичними й передбачають

вилучення майна у осіб лише як тимчасовий захід, що створює перешкоди у його володінні та користуванні [135, с. 12]. Водночас кейсів, подібних розглядуваним на сьогодні Вищим антикорупційним судом, практика ЄСПЛ не торкалася [92, с. 95].

Деякі дослідники у зв'язку з цим зазначають, що запровадження санкційного механізму конфіскації активів може мати наслідком оспорювання такого механізму в ЄСПЛ на підставі, що він суперечить ст. 1 Протоколу 1 та ст. 6 ЄКПЛ [365]. Зокрема, в науковій літературі наголошується, що навіть якщо санкція у формі вилучення активів у дохід держави може загалом спрямована на досягнення легітимної мети, існує високий ризик констатації ЄСПЛ порушення «справедливого балансу», а в окремих випадках – кваліфікації такого заходу як покарання без визнання особи винною. При цьому, з огляду на наявність повноважень заморожувати або блокувати активи відповідно до Закону України «Про санкції», ЄСПЛ цілком може визначити імперативний підхід до прийняття рішення про вилучення активів в дохід держави свавільним, навіть не розглядаючи питання дотримання справедливого балансу [135, с. 28].

З іншого боку, як вже неодноразово підкреслювалось, захищені ЄКПЛ права не є абсолютними й можуть піддаватись обмеженню за певних обставин [92, с. 95]. Зокрема, як загальний аргумент вказується, що санкційні механізми конфіскації можуть бути прийнятними, якщо вони вважаються пропорційним засобом досягнення суспільного інтересу [339, с. 19].

У цьому контексті вважаємо за доцільне висловити думку, що стосовно запровадженого у 2022 р. механізму конфіскації активів як наслідку застосування санкцій мають поширюватися ті самі критерії, що й під час оцінки інших механізмів цивільної конфіскації, зокрема стягнення необґрунтованих активів, які вже аналізувалися в практиці ЄСПЛ [92, с. 95].

Вочевидь, активи осіб, що є об'єктами санкцій, передбачених п. 1^1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції», підпадають під поняття «майно» для

цілей гарантій, передбачених у ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ. З огляду на наслідки стягнення відповідних активів в дохід держави існує висока ймовірність їх розгляду ЄСПЛ як позбавлення майна або контролю за його користуванням, аналогічно тому, як це має місце у випадках стягнення необґрунтованих активів [135, с. 28].

З точки зору критеріїв законності та легітимної мети втручання у право мирного володіння майном, передбачений національним законом санкційний механізм конфіскації активів може розглядатись як такий, що переслідує суспільний інтерес та полягає у запобіганні та протидії загрозам національної безпеки, збереженні територіальної цілісності, громадського порядку, економічного добробуту країни [338, с. 26]. Слід також враховувати контекст умов, в яких опинилася Україна, та характер обставин, зумовивших прийняття відповідних змін до законодавства в умовах воєнного стану та спротиву збройній агресії.

При цьому в аспекті перспектив майбутніх проваджень в ЄСПЛ, предметом аналізу в яких слугуватимуть українські моделі санкцій (у тому числі конфіскація активів), найбільш чутливим, на наш погляд, залишатиметься третій критерій правомірності втручання в право мирного володіння майном – а саме дотримання справедливого балансу та забезпечення процедурних гарантій. Враховуючи специфіку існуючого процесуального механізму розгляду окресленої категорії справ, а також відповідачів у цих справах, можна передбачити, що особлива увага приділятиметься, насамперед, забезпеченню реальної можливості відповідачів викласти свої аргументи у національному суді, представити документальні та усні докази й, що не менш важливо, реалізації їх права на доступ до провадження та отримання професійної правничої допомоги [92, с. 95]. В цьому аспекті вирішення відповідної проблематики може бути досягнуто через застосування стандарту розгляду *in absentia* (за відсутності) до справ про санкції, на чому справедливо наголошують деякі вчені [286, с. 2].

Висновки до розділу 1

У розділі 1 дисертаційної роботи на основі аналізу наукових розробок у сфері цивільного права і процесу, системного дослідження норм міжнародного та національного законодавства розкрито правову природу та сутнісні ознаки цивільної конфіскації як способу припинення права власності, визначено її форми та підстави застосування за законодавством України. За результатами проведеного дослідження сформульовано такі висновки.

Сучасній правовій доктрині притаманне існування диференційованих підходів до визначення правової природи конфіскації, її конститутивних ознак, видів і механізмів застосування. Одним із результатів такого доктринального розвитку стало обґрунтування існування двох основних конструкцій конфіскації: конфіскації проти особи (*in personam*) та конфіскації проти речі (*in rem*). Перша конструкція найбільш характерна для кримінального права, де конфіскація виступає правовим наслідком учинення кримінального правопорушення та застосовується як кримінально-правовий захід. Натомість специфікою конфіскації *in rem*, яка становить правову основу цивільної конфіскації, є її застосування, як правило, у позакримінальній сфері без необхідності постановлення обвинувального вироку щодо особи, з якою пов’язане походження відповідного майна. При цьому предметом правового переслідування є не особа як така, а майно, яке має зв’язок із протиправною діяльністю та може бути знаряддям, засобом або результатом учинення правопорушення.

У процесі становлення та розвитку цивільна конфіскація сформувалася як самостійний правовий механізм протидії незаконному набуттю та використанню активів і водночас як альтернатива кримінально-правовим заходам конфіскації у випадках, коли застосування останніх є об’єктивно неможливим. Її використання є особливо виправданим у ситуаціях, коли особа, з майном якої пов’язується протиправна діяльність, з певних причин є недосяжною для кримінальної юстиції або відсутні передбачені законом умови

для її кримінального переслідування, водночас існують достатні підстави вважати відповідні активи незаконно набутими або пов’язаними з протиправною діяльністю.

До основних особливостей цивільної конфіскації, які відмежовують її від конфіскації у кримінальному праві, належать: відсутність необхідності застосування всього комплексу процесуальних гарантій, характерних для кримінального судочинства; використання менш суворого стандарту доказування – «балансу ймовірностей» замість стандарту «поза розумним сумнівом»; можливість покладення на відповідача обов’язку спростувати відповідні твердження за наявності передбачених законом умов; можливість застосування щодо осіб, які фактично є недосяжними для кримінального правосуддя у зв’язку з правовим імунітетом, перебуванням на високій державній посаді, переховуванням, недостатністю доказів для кримінального переслідування тощо; можливість застосування щодо номінального (фіктивного) титульного власника майна, пов’язаного з правопорушником; відсутність необхідності встановлення вини конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення; спрощений та, як правило, оперативніший порядок розгляду відповідної справи; спрямованість правового переслідування безпосередньо на активи, а не на особу; застосування за результатами судового розгляду цивільної справи; превалювання правовідновної та майново-превентивної мети над каральною, оскільки основним завданням такого механізму є позбавлення особи права власності на активи, одержані внаслідок злочинної чи іншої протиправної діяльності, а не її покарання.

Чинне законодавство України передбачає два спеціальні процесуальні механізми цивільної конфіскації: 1) визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави (глава 12 розділу ІІІ ЦПК України); 2) стягнення активів у дохід держави як наслідок застосування санкцій (ст. 283-1 КАС України). Підставою для застосування першого механізму є встановлення обставин набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або

місцевого самоврядування, активів, вартість яких не відповідає обсягу її законних доходів, за відсутності належного обґрунтування законності походження таких активів. Підставою для застосування другого механізму закон визначає вчинення особою дій, що створюють істотну загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України, зокрема шляхом збройної агресії або терористичної діяльності, а також дій, які значною мірою сприяють учиненню таких дій іншими особами.

Важливим напрямом дослідження національних моделей цивільної конфіскації та практики їх застосування є оцінка відповідності відповідних правових конструкцій міжнародним стандартам захисту прав людини, насамперед вимогам ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ст. 1 Першого протоколу до неї. Аналіз правових позицій ЄСПЛ у справах, пов’язаних із застосуванням конфіскаційних механізмів у позакримінальній сфері, дає підстави стверджувати, що модель цивільної конфіскації необґрунтованих активів сама по собі не суперечить положенням Конвенції за умови дотримання у кожному конкретному випадку критеріїв правомірності втручання у право мирного володіння майном, а саме законності, легітимної мети та забезпечення справедливого балансу між загальним інтересом суспільства і вимогами захисту основоположних прав особи.

Механізм цивільної конфіскації у формі стягнення підсанкційних активів у дохід держави, запроваджений у національному законодавстві у 2022 р., наразі не був предметом безпосередньої оцінки ЄСПЛ. Водночас його правомірність має оцінюватися з урахуванням сформованих Судом підходів до визначення допустимості втручання держави у право мирного володіння майном та застосування принципу пропорційності. Особливого значення при цьому набуває дотримання вимоги щодо справедливого балансу між публічним інтересом і захистом майнових прав особи, а також забезпечення належних процесуальних гарантій під час судового розгляду питання про стягнення підсанкційних активів у дохід держави.

Таким чином, цивільна конфіскація за законодавством України являє собою самостійний позакримінальний механізм припинення права власності на активи, правомірність походження або зв’язок яких із протиправною діяльністю не можуть бути належним чином обґрунтовані їх власником чи щодо яких існують визначені законом підстави для їх стягнення в дохід держави. Її функціональне призначення полягає передусім у відновленні порушеного публічного інтересу, позбавленні економічної основи протиправної діяльності та забезпеченні ефективного захисту суспільних і державних інтересів. Водночас ефективність застосування цього інституту має поєднуватися з дотриманням принципів законності, пропорційності, справедливості та належної судової процедури.

РОЗДІЛ 2
ЦИВІЛЬНА КОНФІСКАЦІЯ НЕОБҐРУНТОВАНИХ АКТИВІВ ЗА ПРАВИЛАМИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

2.1. Загальна характеристика процесуального механізму визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави

Запровадження в українському законодавстві нових правових конструкцій, особливо тих, що раніше були невідомі національній правовій системі або характеризуються нетиповими підходами до правового регулювання, завжди привертало увагу науковців і практиків, стимулюючи нові дослідження та наукові дискусії. Не стала винятком і сфера цивільної конфіскації необґрунтованих активів, яка після нормативного запровадження відповідного процесуального механізму в 2015 р. та його істотного реформування у 2019 р., активізувала розвиток доктрини в різних галузях права, насамперед процесуального.

Оцінюючи теперішній стан наукової розробки окресленої проблематики, можна зазначити як наявність комплексних монографічних досліджень інституту цивільної конфіскації необґрунтованих активів (праці Я. В. Вороніжського [41], Т. М. Хутор [316]), так і висвітлення окремих аспектів його застосування у працях І. В. Андронова [3], О. В. Антонюк [6], А. В. Біцюка [17], В. І. Бобрика [21], К. В. Гусарова [54], О. В. Кіряка [88], В. М. Кравчука [118], В. А. Кройтора [123], К. В. Мирось [142], В. В. Михайленко [144], Н. М. Навальнєвої [152], А. С. Осадько [159], Г. С. Палагицької [162], Н. Ю. Філатової [310] та інших науковців, частина з яких уже згадувалася в нашій дисертаційній роботі.

Беручи до уваги важливість наукового доробку кожного із перелічених авторів, слід констатувати, що питання функціонування інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави на сьогодні навряд чи може вважатися достатньо вивченим, насамперед, у національній

процесуальній доктрині, а тому потребує подальшої наукової розробки. Додатковим фактором, визначаючим актуальність цієї проблематики, виступає також неоднозначна судова практика застосування правових норм при розгляді відповідної категорії цивільних справ, яка так само знаходиться нині в стадії активного формування.

Зазначимо, що поява вказаного інституту стала одним із проявів комплексної стратегії української держави у боротьбі з корупцією як невід'ємної складової євроінтеграційних і євроатлантичних прагнень нашої країни, а також дотримання взятих Україною зобов'язань після ратифікації Конвенції ООН проти корупції 2003 року (UNCAC) [107].

Беззаперечним, на наш погляд, є твердження, що корупція є тяжкою суспільною хворобою, гальмуючою розвиток та породжуючою негативні наслідки як для держави, так і для суспільства в цілому. Водночас, вказана проблема вже багато років тому вийшла за рамки національного контексту та зумовлює потребу консолідації зусиль цивілізованих держав задля пошуку дієвих механізмів і інструментів протидії будь-яким корупційним проявам як на національному, так і на транснаціональному рівні, зважаючи на специфіку природи корупційних правопорушень, насамперед, їх завуальованість та деструктивний вплив [384, с. 105].

Так, О. О. Колотило зазначає, що за оцінками світових експертів обсяг неправомірної вигоди у світовому масштабі щорічно досягає одного трильйона доларів США, а внаслідок корупційних проявів держави щорічно втрачають близько 2,6 трлн дол. США. Вказані статистичні дані, на думку дослідника, поряд із притягненням винних до відповідальності визначають першочерговим завданням конфіскацію необґрунтованих активів, набутих протиправним шляхом [103, с. 83].

У цьому аспекті Конвенція UNCAC має важливе значення, оскільки окреслює важливі вектори загальної політики, а також інструменти боротьби із корупцією, що слугують орієнтиром держав, приєднаних до неї.

Зокрема, ст. 20 UNCAC передбачає можливість визнання злочином

незаконне збагачення, під яким розуміється значне збільшення активів державної посадової особи, що перевищує її законні доходи й які вона не спроможна раціонально обґрунтувати [414, с. 3].

Положеннями ст. 31 UNCAC регламентовано, що кожна Держава-учасниця вживає максимально можливих у межах її внутрішньої правової системи заходів для забезпечення конфіскації: а) доходів від злочинів, визначених Конвенцією, або майна, вартість якого відповідає вартості таких доходів; б) майна, обладнання та інших засобів, які використовувалися або призначалися для використання під час вчинення злочинів, визначені цією Конвенцією. У разі часткового або повного перетворення доходів від злочинів на інше майно передбачені цією статтею заходи застосовуються до такого майна. При цьому до прибутку або інших вигод, отриманих від злочинних доходів, від майна, на яке були перетворені такі доходи, або від майна, до якого вони були долучені, такі заходи застосовуються в тому ж порядку та в тих самих обсягах, що й до самих злочинних доходів [107; 155, с. 77].

Аналізуючи відповідні конвенційні норми Т. О. Павлова приходить до висновку про необхідність відокремлення первинних та вторинних доходів у національному законодавстві держав-учасниць. Первинні доходи є активами, безпосередньо отриманими внаслідок вчинення злочину. Натомість, вторинні доходи, навпаки, належать до вигоди, отриманої з первинних доходів (наприклад, банківські відсотки або гроші, отримані внаслідок інвестування). У цьому відношенні, зазначає вчена, UNCAC вимагає від держав-учасниць передбачити обов’язкову конфіскацію як первинних, так і вторинних доходів [161, с. 140].

Водночас положення UNCAC не визначають криміналізацію незаконного збагачення, так само як і необхідність імплементації інституту цивільної конфіскації як обов’язкові, а лише містять рекомендацію державам-учасницям розглянути таку можливість [316, с. 8].

Так, відповідно до ст. 54 UNCAC кожна держава-учасниця з метою

надання взаємної правової допомоги (відповідно до ст. 55 цієї Конвенції) щодо майна, набутого в результаті вчинення будь-якого зі злочинів, визначених цією Конвенцією, або використаного під час їх учинення, у межах національного законодавства розглядає, з-поміж іншого, питання про створення можливості для конфіскації такого майна без винесення вироку в кримінальному провадженні – у випадках, коли правопорушник не може бути притягнутий до відповідальності у зв'язку зі смертю, переховуванням, відсутністю або з інших поважних причин [107].

Зазначимо, що, попри послідовну роботу законодавця у сфері запобігання та протидії корупції (зокрема незаконному збагаченню), яка тривала з часу здобуття Україною незалежності, найвагоміших результатів на цьому шляху було досягнуто після Революції Гідності. Передусім це втілилося в прийнятті нового Закону України «Про запобігання корупції», низки інших спеціалізованих антикорупційних нормативно-правових актів, а також у формуванні розгалуженої системи антикорупційних інституцій [91, с. 58]. Зокрема, в аспекті імплементації конвенційних положень UNCAC, Україна поступово обрала обидва шляхи: криміналізацію незаконного збагачення та запровадження інституту конфіскації необґрунтованих активів за правилами цивільного судочинства.

Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 07.04.2011 р. № 3207-VI [94] КК України було доповнено ст. 368^2 «Незаконне збагачення», якою передбачено кримінальну відповідальність за одержання службовою особою неправомірної вигоди у значному розмірі або передачу нею такої вигоди близьким родичам за відсутності ознак хабарництва. Однак в юридичній літературі зверталася увага, що закріплене законодавцем у вказаному нормативного приписі визначення не співпадає із поняттям незаконного збагачення, що міститься в UNCAC [273, с. 6]. Крім того, конфіскація майна як вид покарання за вчинений злочин підлягала застосуванню виключно у випадку, якщо предметом незаконного збагачення

була неправомірна вигода в особливо великих розмірах (500 і більше НМДГ).

У подальшому в 2014 р. було прийнято новий Закон України «Про запобігання корупції», первинна редакція ст. 69 якої передбачила, що одержані внаслідок вчинення корупційного правопорушення кошти та інше майно підлягають конфіскації або спеціальній конфіскації за рішенням суду в установленому законом порядку [199]. А в 2015 р. текст ст. 368^2 КК України було викладено в новій редакції згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» від 12.02.2015 р. № 198-VIII. Водночас цим Законом розділ ІІІ ЦПК України було доповнено новою главою «Особливості позовного провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування». Нею запроваджено додатковий механізм цивільної конфіскації необґрунтованих активів у особи, уповноваженої на виконання функцій держави, на підставі рішення суду, ухваленого за позовом прокурора та за умови наявності обвинувального вироку суду щодо такої особи за вчинення корупційного злочину або легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом [195].

Таким чином, починаючи з 2015 р. в Україні було передбачено дві моделі протидії незаконному збагаченню та конфіскації необґрунтованих активів: кримінальну та цивільну. Водночас її особливістю слугувало те, що обов'язковою передумовою застосування відповідного заходу законодавець визначив наявність попереднього кримінального переслідування відповідача – власника активів, результати якого відображалися в обвинувальному вироку суду, що набрав законної сили.

Подібний підхід законодавця щодо регламентації незаконного збагачення та введених інструментів конфіскації активів неодноразово ставав об'єктом критики на сторінках юридичної літератури [4; 86; 165; 273;

310].

По-перше, слід зазначити, що первинна модель витребування необґрунтованих активів, закріплена в ЦПК України, передбачала в якості обов'язкової умови наявність обвинувального вироку суду щодо особи (так само, як і первинна редакція КК України про незаконне збагачення), не відповідала положенням UNCAC та суперечила правовій природі цивільної конфіскації (*non-conviction based confiscation*). Відповідні норми процесуального закону із самого початку були нежиттєздатні, підтвердженням чого стала практика їх застосування в період 2015–2019 років.

По-друге, запропонований законодавцем механізм кримінальної конфіскації активів через конструкцію складу злочину незаконного збагачення, навіть після певних коригувань, залишав за собою багато питань в контексті його відповідності засадам верховенства права. Зокрема, науковці поряд із вказуванням на текстуальні неузгодженості та техніко-юридичні вади законодавчої норми про незаконне збагачення [44, с. 102], здебільшого акцентували увагу на хибності цієї конструкції крізь призму її невідповідності положенням Конституції України. Аналізуючи чинну на той час редакцію ст. 368^2 КК України, Д. М. Михайленко наголошував на тому, що диспозиція відповідної норми фактично обмежує дію принципу презумпції невинуватості, а установлення необхідності для обвинуваченого підтверджувати законність набуття своїх активів виключно власними доказами ставить його у значно жорсткіші рамки, ніж це передбачається у ст. 20 UNCAC [145, с. 293].

Схожих поглядів у своїй роботі дотримувався й В. М. Киричко, стверджуючи про вірусний характер відповідних положень кримінального закону, що створюють підґрунтя для порушення низки конституційних прав, зокрема: права не доводити свою невинуватість у вчиненні злочину (ч. 2 ст. 62); обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях (ч. 3 ст. 62); права на відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи

близьких родичів, коло яких визначається законом (ч. 1 ст. 63) [86, с. 145].

Аналогічні мотиви були покладні в основу рішення Конституційного Суду України від 26.02.2019 р. № 1-р/2019, яким ст. 368^2 КК України було визнано неконституційною. Не заперечуючи важливість протидії корупції, яка є завданням виняткового та суспільного значення, КСУ наголосив на необхідності дотримання базових конституційних гарантій і положень, що забезпечують юридичну визначність при визнанні злочином такого діяння, як незаконне збагачення. Зокрема, відносно застосування приписів ст. ст. 62, 63 Конституції України суд дійшов висновку, що законодавче формулювання складу такого злочину, як незаконне збагачення, не може: покладати на особу обов'язок підтверджувати доказами законність підстав набуття нею у власність активів, тобто доводити свою невинуватість; надавати стороні обвинувачення право вимагати від особи підтвердження доказами законності підстав набуття нею у власність активів; уможливлювати притягнення особи до кримінальної відповідальності лише на підставі відсутності підтвердження доказами законності підстав набуття нею у власність активів [214].

Декриміналізація незаконного збагачення, як зазначає О. О. Колотило, актуалізувала питання запровадження в Україні ефективних правових процедур і механізмів протидії корупції, що відповідають нормам Конституції України та міжнародних договорів. Первинною ж реакцією законодавця в цьому напрямі стала розробка законопроектів, спрямованих на реанімацію кримінальної відповідальності за незаконне збагачення [103, с. 82–83]. Це знайшло втілення в новій нормі КК України – ст. 368^5 «Незаконне збагачення», яка була введена Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» від 31.10.2019 р. № 263-IX [196].

Незважаючи на це, дискусії щодо оновлених підходів законодавця до

криміналізації незаконного збагачення не зменшились. Ще на етапі обговорення відповідних законопроектів М. А. Рубащенко висловлював точку зору, що нова редакція лише завуальовуватиме порушення конституційних принципів, наведених Конституційним Судом України у своєму рішенні [273, с. 11]. Аналізуючи наведену в цьому рішенні аргументацію суду, вчений слушно зауважує, підкреслює, що необґрунтована різниця між офіційними доходами та реальними активами службової особи загалом має бути встановлена та підлягати негативній оцінці з боку суспільства та держави, однак така оцінка має здійснюватися не кримінально-правовими заходами, а дисциплінарними, адміністративними чи цивільно-правовими [273, с. 3–4].

Заслуговує на увагу також думка іноземного дослідника С. Бікеліса, що концепція криміналізації незаконного збагачення сама по собі є суперечливою та менш перспективною, ніж цивільна конфіскація, в контексті пропорційності її використання як останнього аргументу (*ultima ratio*), оскільки містить загрозу порушення права не свідчити проти себе (захисту від самообмови), а збір достатніх доказів незаконного збагачення за кримінальним стандартом доказування є надзвичайно складним завданням для сторони обвинувачення порівняно із стандартами доказування у цивільному процесі [349, с. 203, 210].

Вказані наукові позиції опосередковано демонструють ціннісний характер цивільної конфіскації необґрунтованих активів як інструменту, спроможного бути дієвим альтернативним засобом протидії корупційним проявам та забезпечувати дотримання на належному рівні конституційних прав особи.

Зауважимо, що прийняття Конституційним Судом України рішення про неконституційність ст. ст. 368^1 та 368^2 КК України мало резонанс не лише у сфері кримінально-правової політики держави. Воно зумовило реформування існуючих процедур цивільного судочинства. Так, уже згаданим Законом України від 31.10.2019 р. № 263-IX [196] було внесено

низку суттєвих змін до антикорупційного законодавства, а також до ЦК України й ЦПК України, що дозволило максимально наблизити українську модель цивільної конфіскації необґрунтованих активів до моделей інших країн.

Зокрема, ч. 2 ст. 69 Закону України «Про запобігання корупції» визначає поняття необґрунтованих активів. Це активи, стосовно яких судом на підставі поданих доказів не встановлено, що вони або грошові кошти, необхідні для їх придбання, були набуті за рахунок законних доходів. Вони підлягають стягненню в дохід держави за рішенням суду в установленому законом порядку [199].

Зміст поняття «активи» конкретизовано також у п. 1 ч. 8 ст. 290 ЦПК України, в межах глави 9 розділу ІІІ Кодексу, якою регламентовано особливості позовного провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави [96, с. 119].

Крім того, Законом України від 31.10.2019 р. № 263-IX [196] ч. 1 ст. 346 ЦК України доповнено п. 12, який закріплює визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави як самостійну підставу припинення права власності. Остання норма, щоправда, видається нам суперечливою, оскільки виокремлення необґрунтованості активів у самостійну підставу свідомо протиставляє її конфіскації, яка також визначена серед підстав припинення права власності згідно з п. 10 ч. 1 ст. 346 ЦК України. Водночас, як наголошувалося вище, стягнення в дохід держави необґрунтованих активів має конфіскаційну природу, а тому відповідні положення, на нашу думку, мають міститися у ст. 354 ЦК України, яка визначає загальні норми про конфіскацію майна як підставу припинення права власності.

Станом на сьогодні використання інструментарію цивільного процесу для конфіскації активів, набутих корупційним шляхом, розглядається в літературі як основний та найбільш ефективний спосіб протидії корупційним правопорушенням та привласненню необґрунтованих активів, що переслідує за мету не лише позбавлення корупціонерів вигоди,

одержаної протиправним шляхом, а й попередження вчинення нових правопорушень та стримування інших осіб, уповноважених на виконання публічних функцій та схильних до вчинення корупційних діянь [18, с. 197; 39, с. 32].

У цьому контексті також заслуговують на увагу положення Резолюції ПАРЄ № 2218 від 28.04.2018 р., в якій зазначено, що конфіскація незаконних активів поза межами кримінального переслідування притаманна низку переваг. Зокрема, вона робить злочинну діяльність менш вигідною у фінансовому аспекті, позбавляє правопорушників впливу, якого вони набувають завдяки статкам, позбавляє їх «початкового капіталу» для вчинення нових злочинів, а також акумулює ресурси для компенсації жертвам і відновлення постраждалих громад. Крім того, наголошується, що моделі цивільної конфіскації успішно пройшли перевірку вищими судовими інстанціями відповідних держав (зокрема Ірландії, Італії, Нідерландів і Сполученого Королівства) та ЄСПЛ, яким підтверджено їх сумісність з правами людини, у тому числі презумпцією невинуватості та правом на мирне володіння майном. З огляду на це ПАРЄ рекомендує іншим державам передбачити конфіскацію без винесення обвинувального вироку у своїх національних законах, а також можливість конфіскації еквівалентної вартості та оподаткування незаконних доходів, встановлюючи при цьому відповідні гарантії, а також імплементувати успішно перевірену передову практику [403].

Таким чином, запроваджуючи відповідний процесуальний механізм в межах національного правопорядку, Україна передусім орієнтувалася на норми міжнародного права та досвід інших країн. Зокрема, А. В. Біцюк вказує, що конфіскація необґрунтованих активів у межах цивільного процесу знайшла своє втілення як у законодавстві країн загального права (Австралія, Велика Британія, Канада, США), де такий механізм існує вже давно, так і в юрисдикціях з континентальною правовою системою (Албанія, Колумбія, Швейцарія). Вчений зауважує, що всередині кожної

правової сім'ї механізми цивільної конфіскації необґрунтованих активів дещо відрізняються один від одного залежно від країни, де вони розроблялися, проте (хоча загальне й континентальне право мають суттєві відмінності) вони багато в чому подібні, що пояснюється їх взаємним впливом [18, с. 196].

У цілому ж існуючі моделі конфіскації необґрунтованих активів пов'язує між собою насамперед предмет доказування, процесуальний порядок встановлення в судовому процесі факту необґрунтованості активів (незаконного збагачення), а також стадійність відповідного процесу. Останню Т. М. Хутор пропонує умовно поділити на такі етапи: 1) пошук та збір доказів; 2) заморожування та арешт активів; 3) судовий розгляд, в межах якого встановлюється, чи надано достатньо переконливих доказів та чи дотримані засади верховенства права на першому етапі; 4) конфіскація активів [316, с. 9].

Водночас вітчизняні вчені здебільшого зазначають, що українська модель цивільної конфіскації необґрунтованих активів, яка набула свого теперішнього вигляду після реформи 2019 р., за своїми сутнісними ознаками є наближеною до британської моделі Unexplained wealth orders (UWO) [39, с. 34; 316, с. 10].

Як зазначалось у попередньому розділі дисертаційної роботи, вказану модель цивільної конфіскації запроваджено у Великій Британії у 2017 р. після ухвалення Закону про кримінальне фінансування (*Criminal Finances Act*), і відтоді вона застосовується до осіб-нерезидентів, зокрема політично значущих осіб (PEP). Запровадження UWO зумовлювалося тим, що впродовж тривалого часу Велика Британія залишалось майданчиком для відмивання та інвестування грошей від міжнародної корупції [384, с. 106].

Так, у грудні 2016 р. антикорупційною неурядовою організацією Transparency International – United Kingdom (TI-UK) виявлено та ідентифіковано щонайменше 986 прав на землю в Лондоні, які належали закордонним компаніям, пов'язаним із політично значущими особами. У TI-

UK припускають, що реальний показник може бути значно вищим через суттєві прогалини в даних. Зокрема, дослідникам вдалось встановити відомості про власність лише щодо трохи більше ніж 50 % іноземних компаній, які володіють земельними ділянками в Лондоні. Організація змогла верифікувати тільки половину прав власності на землю щодо компаній, пов'язаних із PEP, що зареєстровані в офшорних юрисдикціях (зокрема в Панамі, на Британських Віргінських островах та Джерсі), які зазвичай використовуються у схемах відмивання коштів. Саме конвертація здобутих за кордоном корупційних доходів у нерухомість на території Великої Британії сформувала коло потенційних об'єктів для застосування інструменту UWO [417, с. 234].

Згідно з положеннями британського закону Високий Суд за обґрунтованим поданням правоохоронного органу видає наказ (UWO), зобов'язуючий політично значущих осіб (не з країн Європейської економічної зони) та пов'язаних із ними осіб (у тому числі юридичних) пояснити джерела походження своїх статків [384, с. 107]. При цьому закон не вимагає обов'язкової прив'язки до будь-яких розслідувань або доведення злочинної поведінки [316, с. 11]. Якщо відповідач не виконує вимоги UWO, суд застосовує спростовану презумпцію незаконності походження активів та визначає можливість їх стягнення в порядку процедур цивільного провадження [394, с. 231]. За таких обставин у цивільному провадженні про стягнення активів відповідний тягар доказування стає зворотнім, оскільки держава більше не несе обов'язку доведення того, що спірні активи є доходом від злочину [390]. Отже, ненадання запитуваної судом інформації у визначені строки призводить до того, що майно вважається підлягаючим конфіскації, водночас, надання неправдивої, оманливої інформації на UWO має наслідком притягнення особи до кримінальної відповідальності [316, с. 11].

Серцевиною української моделі цивільної конфіскації необґрунтованих активів також виступає покладення на особу – відповідача

обов'язку доведення законності джерел походження спірних активів, що однак не передбачає повноцінного перекладання тягаря доказування їх необґрунтованості виключно на одну сторону [384, с. 107]. Також, аналогічно британській моделі, застосування конфіскації може відбуватись не лише щодо активів особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, а й до пов'язаних із нею інших фізичних та юридичних осіб, якщо вони обізнані про незаконність походження активу або свідомо ігнорують цей факт, що вказує на недобросовісність власника [155, с. 76; 159, с. 63].

Розмірковуючи над особливостями національної моделі конфіскації необґрунтованих активів, Я. В. Вороніжський зазначає, що її застосування передбачає необхідність доведення зв'язку активу з особою та його походження із незаконних джерел, тобто фактично мова йде про спрямування механізму як проти активу (*in rem*), так і проти самої особи (*in personam*), що відрізняє його від класичних моделей цивільної конфіскації, спрямованих проти речі [39, с. 33]. Останнє, зокрема, можна пояснити особливістю правового регулювання інституту правосуб'єктності сторін у цивільному процесі (ст. 48 ЦПК України), яка не передбачає можливості реалізації на рівні національного процесуального закону конструкції *in rem*, характерної для інших країн, передусім загального права.

Серед інших особливостей, притаманних національній моделі, в юридичній літературі наводять специфічність законодавчої техніки регламентації цього інституту. Вона виражається у тому, що: а) матеріально-правове регулювання необґрунтованих активів в більшій мірі здійснюється на рівні процесуального закону, а не в ЦК України; б) сам інструментарій (активи, набуття активів, необґрунтовані активи, законні доходи) повністю неузгоджений із нормами ЦК України, що містить лише фрагментарне регулювання певних аспектів позовної давності, кваліфікацію рішення про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави як спростування презумпції правомірності набуття права власності

та підстави припинення права власності; в) суб'єктами, до яких може бути пред'явлений позов про визнання активів необґрунтованими, є публічні особи та «пов'язані» з ними особи (ч. 4 ст. 290 ЦПК України), тобто правовий режим необґрунтованих активів є свого роду додатковим обмеженням для публічних фізичних осіб. Натомість для звичайних суб'єктів така конструкція є нехарактерною [120, с. 341–342].

У цілому ж можна стверджувати, що запропонований українським законодавцем чинний механізм стягнення в дохід держави необґрунтованих активів, набутих внаслідок корупційної діяльності, незважаючи на певні особливості, відповідає тотожнім механізмам, наявним у світовій практиці, а його регламентація на рівні окремого процесуального інституту вбачається цілком виправданою.

Доволі цікавою щодо цього питання є думка В. І. Бобрика, який зазначає, що появу вказаного інституту слід визнати першим у цивільному процесуальному законодавстві прикладом галузево-матеріальної диференціації справ позовного провадження за рахунок інтеграції в цивільний процес норм процесуального характеру законодавства у сфері запобігання та протидії корупції [22].

Відносно доктринальної характеристики відповідного механізму, закріпленого в нормах цивільного процесуального права, слід зауважити, що національна модель цивільної конфіскації необґрунтованих активів передбачає застосування процедур загального позовного провадження при розгляді окресленої категорії цивільних справ із особливостями, визначеними у главі 12 розділу ІІІ ЦПК України. Серед них можна виокремити специфічні: правила територіальної та інстанційної юрисдикції; склад суду та учасників цивільних процесуальних правовідносин; елементна структура та змістовне наповнення позову; предмет та стандарти доказування, а також змістовне наповнення окремих стадій та процедур судового розгляду справ. Ґрунтовному розкриттю й обговоренню останніх і пропонується присвятити наступні два підрозділи дисертаційної роботи.

2.2. Особливості судового розгляду справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави й виконання судових рішень

Цивільне процесуальне законодавство визначає, що визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави є категорією цивільних справ, розгляд яких може відбуватись виключно за правилами загального позовного провадження (п. 4 ч. 4 ст. 274 ЦПК України). Останнє водночас означає застосування процедур відповідного позовного провадження через проходження таких стадій, як відкриття провадження у справі; підготовчого провадження з обов'язковим проведенням судового засідання; розгляду справи по суті з урахуванням цілої низки особливостей, про які вже було згадано вище.

Виходячи із принципу інстанційної побудови системи судів цивільної юрисдикції [170, с. 146–147], розгляд справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави за правилами загального позовного провадження може відбуватись в межах трьох інстанційних циклів (перша інстанція – апеляція – касація). Водночас у нормах ч. 4 ст. 23 та ч. 3 ст. 24 ЦПК України законодавець передбачив, що такі справи розглядаються колегіально Вищим антикорупційним судом (ВАКС) як судом першої інстанції та переглядаються Апеляційною палатою Вищого антикорупційного суду (АП ВАКС) як судом апеляційної інстанції [326].

Наведений підхід є яскравим прикладом реалізації конституційного принципу спеціалізації судової влади, що в аспекті предметної юрисдикції справ про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів та їх віднесення до ВАКС зумовлено насамперед специфікою юридичної природи та завданнями, які покладає законодавець на вказаний судовий орган [4, с. 110; 136, с. 55]. Останніми, в силу положень ст. 3 Закону України «Про Вищий антикорупційний суд», з-поміж іншого визнаються, зокрема, вирішення питання про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід

держави у випадках, передбачених законом, у порядку цивільного судочинства [193].

На думку І. Л. Антипової, зміст таких завдань визначає юридичну природу ВАКС, що полягає у функціонуванні останнього як спеціалізованої антикорупційної-судової інституції, що одночасно взаємодіє із судовою владою (в аспекті внутрішньо-судового адміністрування) та антикорупційними органами щодо реалізації функцій, завдань та повноважень з метою гарантування в державі функціонального механізму протидії корупції, відновлення балансу бюджетної системи від корупційних наслідків, захисту прав, свобод і законних інтересів осіб, що порушені корупційними правопорушеннями [4, с. 120–121].

З приводу цього Т. С. Подорожна та А. М. Худик слушно зазначають, що потреба у створенні спеціалізованих судів для розгляду корупційних правопорушень обумовлена важливістю не відставати від дедалі більшої складності таких правопорушень, а інституціоналізація судів має задовольнити потреби та дотримання вимог права на справедливий судовий розгляд відповідно до ст. 6 ЄКПЛ, забезпечуючи ефективність відповідного провадження [166, с. 109]. В. В. Миргород-Карпова та Д. В. Мурач так само зазначають, що ВАКС виступає центральним елементом державного механізму протидії корупції в Україні, позаяк здійснюючи правосуддя він відіграє вирішальне значення в системі антикорупційної політики держави [140, с. 246].

Оскільки інститут цивільної конфіскації необґрунтованих активів є складником державної стратегії протидії корупції, у реалізації якої бере участь система спеціалізованих інституцій, віднесення цієї категорії цивільних справ до предметної юрисдикції ВАКС – як органу, до складу якого входять судді, що спеціалізуються у сфері антикорупційного законодавства, – вбачається цілком логічним та обґрунтованим.

Останнє, водночас, безпосередньо впливає і на застосування правил територіальної юрисдикції (підсудності), оскільки позови про визнання

необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави подаються, за загальним правилом, тільки до ВАКС. Єдиним винятком з цього правила є випадок, коли відповідачем у таких справах є суддя або працівник апарату ВАКС. Відповідно до ч. 3 ст. 26 ЦПК України в такому випадку позов подається до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться ВАКС. Наразі ним є Солом'янський районний суд м. Києва, відповідно апеляційний перегляд справи здійснюється Київським апеляційним судом [332, с. 131].

Поряд із ВАКС як особливого суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів окремої уваги в межах нашого дослідження заслуговує також специфічний склад учасників справи.

Відповідно до загальних положень процесуального закону у справах позовного провадження учасниками справи виступають сторони (позивач і відповідач) та треті особи (ч. 1 ст. 42, ст. ст. 48, 52, 53 ЦПК України) [326]. Кожен із перелічених учасників має певний обсяг процесуальної правосуб'єктності та особливий процесуальний правовий статус, доктринальному вивченню яких була присвячена чимала кількість наукових робіт у різні етапи становлення та розвитку науки цивільного процесу [12]. Урахування напрацьованої наукової бази дає можливість охарактеризувати та відстежити певною мірою нетиповий підхід законодавця до визначення складу учасників справ про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів.

Традиційно у доктрині сторонами цивільного процесу виступають учасники правового спору, переданого на розгляд суду [90, с. 80]. При цьому позивачем є особа, яка звернулася до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, якщо вважає їх такими, а відповідачем – особа, яка, на думку позивача або відповідного правоуповноваженого суб'єкта, порушила, не визнала чи оспорила суб'єктивні права, свободи чи інтереси позивача [128, с. 292–293]. Законодавець, у свою чергу, встановлює, що позивачами і відповідачами

можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава (ч. 2 ст. 48 ЦПК України) [326].

Системний аналіз змісту положень ч. 1 ст. 290 ЦПК України, яка визначає порядок пред'явлення позову про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави, дозволяє зробити висновок, що позивачем у таких справах виступає держава Україна. Водночас подання такого позову та здійснення представництва держави у відповідному процесі покладається на органи прокуратури: за загальним правилом – в особі прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП), а у виняткових випадках (коли відповідачем у справі виступає працівник НАБУ, прокурор САП або пов'язані з ними особи) – прокурора Генеральної прокуратури України (ГПУ) [90, с. 81].

Як слушно зауважує К. В. Мирось, цивільна конфіскація необґрунтованих активів є єдиною категорією цивільних справ, у якій на законодавчому рівні передбачено подання позову виключно прокурором як позивачем [142, с. 141]. Водночас особливості правового регулювання цивільної процесуальної правосуб'єктності прокурора, зокрема прокурора САП, породжують в науці певну дискусію щодо його процесуального статусу як позивача в окресленій категорії справ.

Так, Я. В. Вороніжський та А. В. Петровський пропонують розрізняти матеріального (фактичного) та процесуального позивача у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів [42, с. 137]. Першим, на думку цих вчених, є держава, а другим – уповноважений прокурор, який діючи в інтересах держави і суспільства, реалізуючи право матеріальної вимоги держави на підставі доказів щодо необґрунтованості активів і маючи рівні права з іншою стороною, звертається з позовом до суду [42, с. 141].

Попри цікавість такого підходу, вважаємо його помилковим, оскільки він суперечить усталеним у доктрині цивільного процесу поглядам на сутність та природу сторін як учасників справи [52, с. 52], а також не враховує особливості процесуальної правосуб'єктності держави як сторони

у цивільному процесі [2, с. 24].

Як справедливо наголошує К. А. Гузе, під час визначення правового статусу прокурора в суді потрібно зважати на зміст та характер його юридичної заінтересованості та заінтересованості позивача, позаяк останні є різними за змістом. Зокрема, заінтересованість позивача має особистий матеріально-правовий характер. Водночас заінтересованість прокурора носить виключно процесуальний характер і полягає у прагненні останнього отримати позитивне рішення для суб'єкта, зокрема держави, представництво інтересів якої він здійснює у суді [52, с. 52].

З цього приводу слушною є також думка С. С. Бичкової, яка зауважує, що хто б не звертався до суду із позовною заявою, позивачем завжди залишатиметься особа, на захист прав, свобод та інтересів якої відкрито провадження у цивільній справі. Іншими словами, якщо позов заявлено на захист інтересів держави, то позивачем виступає сама держава, а не орган, який від її імені звертається до суду [13, с. 281].

У справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів вважаємо, що органи прокуратури здійснюють функцію представництва інтересів держави, а їх процесуальна правосуб'єктність визначається нормами окремого інституту участі в судовому процесі органів та осіб, яким за законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ч. 2 ст. 4, ст. ст. 56, 57 ЦПК України), з урахуванням певних особливостей.

Зокрема, словосполучення «у випадках, встановлених законом», що міститься у ч. 1 ст. 56 ЦПК України, кореспондує положенням п. 3 ч. 3 ст. 8^1 Закону України «Про прокуратуру», згідно якої на САП покладено з-поміж іншого функцію представництва у межах компетенції інтересів держави у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави [206].

Здійснюючи системний аналіз ч. 5 ст. 56 ЦПК України у взаємозв'язку з окремими положеннями Закону України «Про прокуратуру», К. А. Гузе констатує, що при здійсненні представництва інтересів держави в суді

прокурор може виступати у двох правових статусах. Зокрема, якщо прокурор звернувся із заявою до суду, а законом визначено орган державної влади, орган місцевого самоврядування, який у спірних правовідносинах уповноважений представляти інтереси держави в суді, то цей орган набуває статусу позивача, а прокурор діє в суді в особі цього органу. Коли ж законом такий орган не визначено або він не наділений повноваженнями щодо звернення до суду в інтересах держави, прокурор, звертаючись із заявою до суду, сам набуває правового статусу позивача [52, с. 51].

Зважаючи на те, що нормами чинного антикорупційного законодавства не передбачено жодного іншого органу, уповноваженого на здійснення функцій держави у спірних правовідносинах щодо стягнення необґрунтованих активів, а також враховуючи зміст другого речення абз. 2 ч. 5 ст. 56 ЦПК України, саме прокурор у відповідній категорії цивільних справ набуває процесуального статусу позивача. До аналогічного за змістом висновку приходить у своєму дослідженні й Н. М. Навальнєва [152, с. 122].

У зв'язку з цим не можемо також погодитись із позицією І. А. Боровської, яка вважає, що пред'являючи позов про визнання необґрунтованими активів прокурор САП (ГПУ) діє в особі органу – НАБУ, який відповідно до законодавчо визначеного спеціального статусу у разі відкриття провадження у справі набуває правового статусу позивача у цивільному процесі [27, с. 331]. Подібна точка зору вбачається нам помилковою. Адже чинне законодавство, зокрема ст. 17 профільного Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», не наділяє вказаний антикорупційний орган повноваженнями на звернення до ВАКС з такими позовами на відміну від органів прокуратури (ст. 8^1 Закону України «Про прокуратуру»), обмежуючи функцію НАБУ виключно сферою виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості у відповідних правовідносинах (ч. 5 ст. 290 ЦПК України) поряд з іншими суб'єктами (САП, ДБР).

Із тих же міркувань складно погодитися з думкою Я. В. Вороніжського

та А. В. Петровського, які вважають виконання процесуальної ролі позивача у цій категорії справ жодним чином не пов’язаним із конституційними повноваженнями прокуратури, дозволяючи законодавцю визначити як суб’єкта подання відповідного позову не лише прокурора, а й НАБУ [42, с. 139], оскільки це суперечитиме нормі ч. 1 ст. 56 ЦПК України. Зважаючи на сформовану в Україні систему антикорупційних інституцій, характер функцій та повноважень, якими наділяє держава кожну з них, вбачається цілком можливим в межах наукового дискурсу обговорювати питання перспектив передачі відповідних функцій від САП до НАЗК, що, на наше особисте переконання, є більш логічним.

Таким чином слід розрізняти процесуальні категорії «позивач» та «набуття статусу позивача», притаманного для зв’язки «держава – прокурор» у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів. При цьому характерною особливістю набуття прокурором відповідного статусу у таких справах є відсутність необхідності обґрунтування, в чому полягає порушення інтересів держави та потреби у їх захисті, підстав для такого представництва (ч. 4 ст. 56 ЦПК України), адже останнє відбувається в силу прямої вказівки закону (ч. 1 ст. 290 ЦПК України).

Не менш цікавим є питання про коло належних відповідачів у досліджуваній категорії справ, яке визначено в ч. 4 ст. 290 ЦПК України. З аналізу змісту вказаного припису вбачаємо, що протилежну державі сторону у відповідному процесі займають:

– особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яка набула у власність спірний актив (активи), щодо яких заявлено позов про їх необґрунтованість;

– інша фізична або юридична особа, яка набула у власність спірний актив (активи) за дорученням особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування або якщо остання може прямо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними [90, с. 81; 144, с. 152].

В основі наведеного підходу щодо дихотомії відповідачів лежить, насамперед, спосіб набуття необґрунтованих активів (прямий чи опосередкований). Так, у першому випадку позов про цивільну конфіскацію пред'являється до так званих публічних осіб (PEP), які є номінальними власниками активів, стосовно яких піднімається питання про їх необґрунтованість [90, с. 81]. Перелік таких осіб наведений у п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» [199]. Як зазначає В. В. Михайленко, якщо публічна особа особисто набуває активи, яких у неї не може бути з огляду на недостатність офіційного доходу, проблем із встановленням самого факту та обставин їх набуття, як правило, не виникає, позаяк це забезпечується існуючими процедурами щорічного декларування доходів і змін у майновому стані, державної реєстрації об'єктів нерухомості, вартісного рухомого майна (наприклад автомобілів, суден), корпоративних та майнових прав тощо [144, с. 152–153]. У цьому випадку йдеться про прямий спосіб набуття активів публічною особою, коли відсутні складнощі у встановлені зв'язку особи із необґрунтованим активом внаслідок його очевидності. І, як демонструє практика розгляду справ ВАКС, такі випадки на сьогодні є найбільш поширеними [217; 225; 226; 233; 244; 245].

В іншому випадку йдеться про пред'явлення позову до пов'язаних із публічною осіб, коли набуття спірних активів публічною особою здійснюється опосередковано. Подібна пов'язаність у розумінні законодавця визначається через такі конструкції, як «набуття активів за дорученням особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» або «можливість особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування вчиняти щодо активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними» [90, с. 81]. Тобто в цьому випадку ми говоримо про проблему так званих «солом'яних власників» [129, с. 134], коли необґрунтовані активи фактично набуваються публічною особою, але реєструються (оформлюються) на іншу особу з метою їх приховування [90, с. 81].

Подібна практика опосередкованого набуття активів є доволі популярною не лише в Україні, а й поза її межами. Здійснюючи таким чином оформлення (державну реєстрацію) права власності дороговартісних активів на членів сім'ї, друзів або інших близьких осіб, публічна особа формально дистанціюється від майна, фактичним власником якого вона є [144, с. 154]. Саме тому, як справедливо наголошує В. В. Михайленко, закріплена у чинному законодавстві можливість звернення до суду з позовом до інших осіб (номінальних власників) і врахування опосередкованого способу набуття активів для забезпечення цивільної конфіскації є по суті відповіддю на існуючу практику приховування службовцями неправомірно набутих активів через їх фіктивну реєстрацію на своїх близьких осіб [144, с. 154].

Разом із тим існуючі способи приховування активів та статків публічних осіб через «солом'яних власників» обумовлюють низку прикладних проблем, пов'язаних із механізмом доведення зв'язку з необґрунтованими активами, а також визначенням процесуального статусу останніх у відповідній категорії справ про цивільну конфіскацію [90, с. 81].

Так, в юридичній літературі існує полеміка щодо необхідності залучення до участі у справі номінальних власників як відповідачів, а якщо так, то який формат такої участі має бути [7, с. 41; 42, с. 140; 152, с. 122]. З одного боку, може здатися, що відповідачем має бути лише особа, яка є титульним (номінальним) власником активу, від якої буде здійснюватись витребування спірного майна, оскільки кінцевою метою цивільної конфіскації виступає стягнення активу у дохід держави [90, с. 81]. З іншого боку, як наголошують О. І. Антонюк та Н. М. Навальнєва, належним відповідачем завжди є власник майна, оскільки позов має на меті позбавлення права власності, а особа, яка має право користування чи розпорядження майном, може залучатися співвідповідачем чи третьою особою, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору на стороні відповідача [7, с. 41; 152, с. 122].

Висловлюючи власну позицію, варто зазначити, що у разі збігу суб'єкта декларування (публічної особи) та номінального власника відповідачем у справі буде саме ця особа. Водночас при опосередкованому способі набуття активу до участі у справі як співвідповідачів мають залучатися й публічна особа, і номінальний власних (власники) необґрунтованого активу. Останнє, на нашу думку, пояснюється характером юридичної заінтересованості (матеріальної та процесуальної) обидвох категорій осіб. Стосовно першого відповідача, виходячи з природи інституту цивільної конфіскації необґрунтованих активів, та специфіки предмета доказування в цій категорії справ, закономірним вбачається його процесуальний інтерес у спростуванні наявності правового зв'язку з активом або встановленні в доведенні законності джерел його походження. Щодо другого відповідача, то його процесуальний інтерес зумовлений тим, що навість за умови приховування необґрунтованих активів із використанням конструкції так званого «солом'яного власника» встановлення таких обставин можливе лише в межах судового розгляду. Допоки викладене в позові твердження прокурора про необґрунтованість активів не підтверджене судовим рішенням, така особа залишається законним власником майна, беззаперечно зацікавленим у його збереженні [90, с. 81].

Саме такий підхід наразі послідовно підтримується судовою практикою, про що свідчить низка справ, розглянутих ВАКС протягом останніх років [232; 236]. При цьому співучасть на стороні відповідача в окресленій категорії справ може виникати й в інших випадках, коли пов'язані особи одночасно мають статус осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і неможливо встановити, що необґрунтований актив набутий одним із них [42, с. 140; 222].

Водночас у разі набуття активів у прямий спосіб публічною особою під час перебування у шлюбі, без оформлення таких активів на другого з подружжя, виникає презумпція спільної сумісної власності щодо такого

активу, внаслідок чого рішення у справі про його цивільну конфіскацію може вплинути на права та обов’язки того з подружжя, який не є титульним власником. Тому останній має залучатись до участі у справі як третя особа, що не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору на стороні відповідача [90, с. 82].

Не менш цікавим у практичній площині визначення відповідачів у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів є питання щодо можливості витребування таких активів у осіб, стосовно яких неможливо встановити факт пов’язаності (зокрема якщо особа є добросовісним набувачем майна), а також у спадкоємців публічних осіб [90, с. 82].

Щодо першої категорії осіб вважаємо, що у разі набуття активу публічною особою за відсутності доказів законності джерел його походження й у подальшому відчужено третій особі, яка не є пов’язаною з публічною особою в розумінні конструкцій «набуття за дорученням» або «вчинення дій, тотожних за змістом здійсненню права розпорядження», пред’явлення позову про стягнення такого активу з добросовісного набувача є неможливим. У такому випадку відбувається трансформація необґрунтованого активу внаслідок його реалізації, а тому до публічної особи має пред’являтись позов про стягнення грошового еквівалента (вартості) таких активів у дохід держави [90, с. 82].

Щодо спадкоємців особи, яка, перебуваючи в статусі уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, набула необґрунтований актив (прямо чи опосередковано), та, відповідно, щодо правонаступництва у справах про цивільну конфіскацію, вважаємо, що досліджувані правовідносини за своїм характером є такими, що допускають правонаступництво. Відтак, позов про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави може бути пред’явлений і до спадкоємців публічної особи, які набуватимуть статусу відповідачів у таких справах. До такого висновку можна дійти через тлумачення положень абз. 3 ч. 2 ст. 290 ЦПК України та п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України, згідно з якими у разі закриття

кримінального провадження внаслідок смерті особи, яка є підозрюваною, обвинуваченою або стосовно якої було зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру, але не повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368[5] КК України, предметом злочину в якому були активи, якщо різниця між їх вартістю і законними доходами особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, такі активи можуть бути предметом позову у цивільній справі про визнання їх необґрунтованими та стягнення в дохід держави [90, с. 82]. Разом із тим щодо інших активів, які відповідають вартісним критеріям, визначеним в абз. 2 ч. 2 ст. 290 ЦПК України, можливість їх цивільної конфіскації у спадкоємців публічної особи простежується крізь призму аналізу правових позицій ЄСПЛ, викладених у рішенні *«Silickiene v. Lithuania»* [415].

З огляду на це, обговорюючи проблематику відповідачів, до яких можуть пред'являтися позови про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів, окремої уваги потребує питання розширення кола суб'єктів, на яких може поширюватися досліджуваний інститут [90, с. 82]. В юридичній літературі справедливо акцентується увагу на тому, що українська модель цивільної конфіскації необґрунтованих активів має обмежену сферу застосування, оскільки поширюється виключно на публічних діячів у розумінні положень Закону України «Про запобігання корупції» та є нехарактерною та невластивою для звичайних суб'єктів [42, с. 139; 120, с. 342].

Водночас, як уже зазначалось, незаконне збагачення виступає наслідком не лише корупційних проявів, а є характерним для низки інших корисливих злочинів. Саме тому законодавство багатьох держав допускає розширений підхід до застосування інструментів цивільної конфіскації не лише щодо публічно значущих осіб (PEP), а й інших осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, не пов'язаних із корупцією (відмивання грошей,

ухилення від сплати податків, наркоторгівля тощо). З огляду на це вважаємо, що питання розширення кола відповідачів у справах про цивільну конфіскацію є доволі перспективним та потребує окремого дискусійного обговорення на сторінках юридичної літератури [90, с. 82].

Також належної уваги потребує дослідження питання участі в таких справах третіх осіб, що так само можуть бути активними суб'єктами відповідних цивільних процесуальних правовідносин, зважаючи на обсяг власної правосуб'єктності.

У науковій літературі превалює думка, що третіми особами у цивільному процесі є учасники справи, що вступають у вже розпочатий процес з метою захисту своїх суб'єктивних прав, свобод чи інтересів, які, в свою чергу, є відмінними від прав, свобод та інтересів сторін [128, с. 309; 319, с. 81; 325, с. 45; 328, с. 97]. Як зауважує В. В. Комаров, диференціація інтересу третіх осіб порівняно із сторонами дістає свого вираження в тому, що рішення суду або безпосередньо стосується суб'єктивних прав та обов'язків третіх осіб, або побічно впливає на них внаслідок встановлення між сторонами відповідних правовідносин [128, с. 309]. Таким чином, зазначає вчений, треті особи своєю юридичною заінтересованістю певною мірою наближені до правового становища сторін, але метою їх участі все ж таки є захист власних прав, відмінних і незалежних від прав сторін. Останнє, на його думку, виступає основною функцією інституту третіх осіб у цивільному процесі [128, с. 309–310].

У справах про стягнення необґрунтованих активів, зважаючи на специфіку відповідних правовідносин, слід зосередити увагу на третіх особах, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору. В силу положень ст. 53 ЦПК України такі треті особи можуть вступити або бути залучені у справу на стороні позивача або відповідача, якщо рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін [326]. Відтак, принциповою умовою для вступу третьої особи, що не заявляє самостійні вимоги, у справу про цивільну конфіскацію необґрунтованих

активів є встановлення так званої преюдиційної пов’язаності між рішенням у справі та правами такої особи. Аналогічне за змістом положення міститься й у ч. 7 ст. 290 ЦПК України.

Відзначимо, що проблематика участі третіх осіб у такій категорії цивільних справ залишається недостатньо дослідженою у доктрині цивільного процесу. У своїй дисертаційній роботі Я. В. Вороніжський виділяє такі особливості статусу третіх осіб у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави [41, с. 123]:

– захист своїх суб’єктивних прав у зв’язку із набуттям імовірно необґрунтованого активу публічною особою, з якою є родинний зв’язок або інший зв’язок у розумінні ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції»;

– сприяння публічній особі у захисті її прав;

– зацікавленість у правильному розгляді судом спору між сторонами, оскільки судове рішення може мати преюдиціальні властивості у вирішенні окремих питань щодо правовідносин (якщо суд детально не з’ясує обставини справи, то таку третю особу може бути позбавлено права власності на законні активи), які існують між нею та відповідачем.

Водночас Г. В. Чурпіта та Н. В. Білянська вбачають, що такими суб’єктами можуть бути фізичні або юридичні особи, уповноважені на виконання завдань або функцій держави, які можуть навести фактичні дані, підтверджуючі зв’язок активів з публічною особою та їх необґрунтованість, тобто наявність визначеної ч. 2 ст. 290 ЦПК України різниці між вартістю активів та законними доходами такої особи [329, с. 213]. Щоправда, остання теза видається досить спірною, оскільки в якості третіх осіб не завжди можуть залучатись публічні особи. Водночас характер процесуальних функцій, на які вказують зазначені науковці, більш властивий суб’єктам, які з огляду на специфіку правових відносин у сфері запобігання та протидії корупції здійснюють збирання доказів необґрунтованості активів (ч. 5 ст. 290 ЦПК України) і не можуть набувати процесуального статусу третіх осіб.

Найбільш примітним прикладом третіх осіб, які залучаються до участі

у справі про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів, є другий з подружжя. Поряд із подружжям, як справедливо зазначає Я. В. Вороніжський, можуть залучатись також і близькі особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки з уповноваженою особою, якщо потенційно необґрунтований актив було набуто під час спільного проживання із вказаними особами [41, с. 122]. Подібна ситуація найчастіше зустрічається в судовій практиці. Так, у справах №№ 991/366/22, 991/2396/22, 991/3346/22 одночасно з відкриттям провадження або під час підготовчого провадження ВАКС задовольняв клопотання заявників про залучення до участі у справі як третіх осіб другого з подружжя відповідача – дружину або чоловіка. В усіх з наведених випадках позиція суду ґрунтувалась на положеннях ст. 60 СК України та ст. 368 ЦПК України про презумпцію спільності права власності подружжя на майно, набутого ними в період шлюбу, зокрема й майна, що є предметом спору у справі про визнання необґрунтованими активів [307; 305; 306].

Водночас залучення в якості третіх осіб другого з подружжя публічної особи не є єдиним випадком, де може мати місце преюдиційна пов'язаність рішення ВАКС із правами, свободами та інтересами інших осіб. Зокрема, така ситуація може мати місце стосовно кредиторів, поручителів відповідача, осіб, які є заставодержателями спірного майна та ін., коли задоволення позову про стягнення необґрунтованих активів може мати вплив на майнові права та інтереси третіх осіб.

Невизначеною з точки зору структури суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів залишається, на наш погляд, статус таких органів, як НАБУ, ДБР та НАЗК [94, с. 138–139]. Так, ч. 5 ст. 290 ЦПК України встановлено, що Національне антикорупційне бюро України та Спеціалізована антикорупційна прокуратура, а у визначених законом випадках – Державне бюро розслідувань та Генеральна прокуратура України, вживають заходів щодо виявлення необґрунтованих активів та

збору доказів їх необґрунтованості [326].

З одного боку, наведений підхід законодавця стосовно ролі вищевказаних суб'єктів у ЦПК України є проявом нетиповості матеріально-правового регулювання інституту цивільної конфіскації у національному праві, що в більшій мірі здійснюється на рівні процесуальних норм, а не норм матеріального права [321, с. 239]. З іншого боку, така нетиповість породжує багато запитань. Зокрема, якщо законодавець розглядає участь НАБУ, ДБР, НАЗК у доказовій діяльності на так званому допроцесуальному етапі (збір доказів необґрунтованості для пред'явлення позову) – у такому разі вони не є суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин, а тому згадування про них у процесуальному законі є абсолютно недоречним. Якщо ж законодавець має на увазі, що такі суб'єкти є активними учасниками процесу в межах існуючого судового провадження за позовом прокурора про визнання активів необґрунтованими та виконують таким чином функцію сприяння доказовій діяльності позивача – такий підхід суперечитиме загальним правилам збирання та подання доказів, встановлених чинними нормами процесуального закону (ст. ст. 81, 83 ЦПК України). Так, відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 81 ЦПК України у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави позивач зобов'язаний навести у позові фактичні дані, які підтверджують зв'язок активів з особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та їх необґрунтованість, тобто наявність визначеної ч. 2 ст. 290 цього Кодексу різниці між вартістю таких активів та законними доходами такої особи [326]. При цьому, згідно з ч. 2 ст. 83 ЦПК України позивач, особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, повинні подати докази разом з поданням позовної заяви [326].

Стосовно цього В. І. Бобрик і Н. М. Навальнєва у своїх працях справедливо наголошують, що вжиття заходів щодо встановлення майна є процесуальними повноваженнями прокурора як позивача через норми ЦПК

України й полягають у поданні суду доказів із метою встановлення обставин, що входять до предмета доказування у цій категорії справ. Проте докази мають бути долучені позивачем до позовної заяви. Водночас, зазначають вчені, ЦПК України не передбачає положень щодо змісту такої процесуальної дії як вжиття заходів щодо встановлення майна [22, с. 141; 152, с. 121–125]. У зв'язку з чим стає незрозуміло, яким чином після заявлення позову така процесуальна дія може бути вчинена НАБУ, ДБР або НАЗК, якщо відповідні докази мають бути подані прокурором раніше (разом із позовною заявою). З огляду на це слід дійти висновку про неузгодженість норм абзацу другого ч. 2 ст. 81, ч. 2 ст. 83 та ч. 5 ст. 290 ЦПК України, а відтак – безпідставність включення відповідних положень про доказові функції антикорупційних органів у норми процесуального закону. На нашу думку, положення ч. 5 ст. 290 ЦПК України має бути розміщено в нормах матеріального права, зокрема у профільних законах, визначаючих завдання та повноваження НАБУ, ДБР та НАЗК.

Протилежна ситуація, на наш погляд, має місце щодо іншого спеціального органу – Національного агентства з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (АРМА). Так, відповідно до ст. 2 Закону України «Про Національне агентство з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» на вказаний центральний орган виконавчої влади покладено функції із забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері виявлення та розшуку активів, зокрема тих, на які може бути накладено арешт у справах про визнання їх необґрунтованими, а також управління ними [202]. Окреме згадування про АРМА міститься й у ЦПК України (ч. 5 ст. 153, ч. 4 ст. 292), де залежно від характеру процедури та процесуального статусу активу розрізняють такі напрямки діяльності Агентства: 1) управління активами, на які накладено арешт у порядку забезпечення позову; 2) управління активами, які за рішенням суду визнані необґрунтованими [61, с. 38].

Можна виснувати, що АРМА є опосередкованим учасником цивільних процесуальних правовідносин у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів, не маючи при цьому будь-якого матеріального чи процесуального інтересу щодо предмета позову, який розглядається ВАКС. З цієї точки зору, вказаний орган слід розглядати як іншого учасника процесу у розумінні § 3 глави 4 розділу І ЦПК України, тобто особу, яка сприяє здійсненню правосуддя в окресленій категорії цивільних справ [58].

Не можна оминути увагою й певну специфіку самого позову, який пред'являється прокурором до ВАКС. Відповідно до доктрини цивільного процесу існує усталений підхід щодо розуміння позову як зверненої через суд матеріально-правової вимоги позивача до відповідача про захист прав, свобод чи інтересів, що здійснюється у певній процесуальній формі, якій властива триелементна структура (предмет, підстава, зміст) [128, с. 518; 210, с. 65–66; 324, с. 102].

Як наголошує С. І. Пуль, виділення елементів позову має не тільки теоретичне, а й велике практичне значення, оскільки елементи позову його індивідуалізують, дають змогу відмежувати від інших подібних позовів або встановити тотожність позовів; воно необхідне для здійснення судом контролю за реалізацією позивачем свого процесуального права на зміну позову; підстава позову визначає предмет доказування у справі, встановлюючи межі обов'язків позивача по доведенню фактів, на які він посилається для обґрунтування своїх вимог; предмет і підстава позову визначають межі судового розгляду та межі судової діяльності [210, с. 69]. Саме крізь призму вищенаведених елементів і розкриваються особливості позову про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів.

Так, у відповідній категорії справ предметом позову як матеріально-правової вимоги, що заявляється позивачем до суду, виступають вимоги держави про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави [89, с. 132]. Водночас К. В. Гусаров акцентує увагу на необхідності уніфікації законодавчої термінології, внаслідок чого й з урахуванням

положень ч. 5 ст. 41 Конституції України вважає за доцільне предметом позову визначати не «стягнення в дохід держави», а «конфіскацію в дохід держави» необґрунтованого активу [55, с. 10].

Поряд із предметом О. В. Кіряк та Т. М. Хутор також виділяють об'єкт позову, який охоплює активи, визначені у ч. 2 ст. 290 ЦПК України та стосовно яких піднімається питання про їх необґрунтованість [89, с. 132; 318, с. 62].

У нерозривному зв'язку із предметом виступає також підстава позову, яка в наведеній категорії справ характеризується як сукупність фактичних та правових обставин, що визначають ознаки набуття необґрунтованого активу. Зміст підстав позову в цьому випадку, як і у будь-якій іншій цивільній справі, має безпосередній зв'язок із предметом доказування, дослідженню якого буде присвячено окремий підрозділ цієї роботи.

Врешті-решт найбільш проблематичним в практичній площині постає, на нашу думку, питання змісту позову, а саме способу захисту прав і законних інтересів позивача, що має застосовувати суд у справах про стягнення необґрунтованих активів.

Серед існуючого різноманіття підходів до розуміння категорії способу захисту порушеного права [314, с. 70–80], найбільш виваженим та узгодженим із положеннями процесуального закону (ст. 5 ЦПК України) вбачається підхід, за якого останній розглядається як закріплений у законі або договорі матеріально-правовий захід примусового характеру, внаслідок якого відбувається відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного) права та вплив на правопорушника [334, с. 206]. При цьому проблематика обрання належного та ефективного способу захисту при розгляді цивільних справ в останні роки набула жвавого обговорення та осмислення як на сторінках наукової літератури, так і на рівні правових висновків Верховного Суду [28; 115; 189; 275; 330]. Не стала виключенням і сфера цивільної конфіскації необґрунтованих активів [137; 146; 318]. З

аналізу існуючих досліджень та положень чинного законодавства можна зробити низку таких висновків.

По-перше, спосіб захисту інтересів держави в окресленій категорії цивільних справ має комбінований характер, де самостійним і автономним заходом обов'язково постає вимога про визнання активу (частини активу) необґрунтованим [147].

По-друге, застосування першого способу захисту обумовлює застосування іншого способу – стягнення активу (чистини активу) в дохід держави, тобто, по суті, його конфіскацію. Водночас «стягнення в дохід держави» як захід може мати декілька проявів, зумовлених специфікою набуття спірного активу, його вартістю, можливістю вилучення активу в натурі та низкою інших факторів.

Зокрема, найбільш ефективним способом, на нашу думку, є звернення стягнення на необґрунтований актив (або його частку) у натурі. Проте його застосування є допустимим, коли специфіка активу дозволяє звернути на нього стягнення в натурі, та вартість такого активу є релевантною обсягу встановленого судом в процесі розгляду справи «незаконного доходу» відповідача. Разом із тим його застосування стає проблематичним у випадках, коли на актив неможливо звернути стягнення у натурі або коли лише частина вартості активу була набута за «незаконні доходи». Також його застосування ускладнюється й у разі зміни вартості активу з моменту його набуття.

Стосовно останнього Д. Г. Михайленко та Ю. В. Боднарук слушно зазначають, що не слід виходити з буквального тлумачення норми ст. 290 ЦПК України про те, що у випадку визнання активу необґрунтованим саме він (а не його вартість) має бути стягнута в дохід держави. Так, якщо актив після його набуття збільшується у вартості (наприклад, при поліпшенні активу за рахунок обґрунтованих (законних) активів), то в такому разі стягнення активу призведе до погіршення становища відповідача та непропорційного втручання в його права, адже стягненими виявляться й

обґрунтовані, тобто законні активи відповідача. Дослідники зазначають, що справедливим у зазначеному випадку буде стягнення його первісної вартості, тобто вартості на момент його набуття). Якщо ж навпаки, актив після набуття зменшився у вартості (наприклад, через зношення внаслідок використання), то стягнення його первісної вартості також може призвести до погіршення становища відповідача. У такому випадку справедливим вбачається стягнення самого активу [147].

З-поміж наведеного, для поглибленого сприйняття проблематики способів захисту заслуговують на увагу декілька висновків Верховного Суду, сформульованих при розгляді справ про стягнення необґрунтованих активів. Зокрема, в юридичній літературі робиться акцент на тому, що для цієї категорії справ доволі характерним є застосування різноманітних цивільно-правових конструкцій, які стають підставою для визнання вчинених правочинів недійсними (фіктивні та удавані правочини, зловмисні домовленості представника однієї сторони з іншою стороною тощо) [147]. Водночас, аналізуючи вказаний аспект у розрізі справ про цивільну конфіскацію, Верховний Суд у постанові від 04.10.2023 р. у справі № 991/2396/22 вказав, що законодавець не здійснює конструювання правового режиму необґрунтованих активів через використання конструкції недійсності. З урахуванням сутності та призначення конструкції недійсності правочину очевидно, що вона не розрахована на її використання при визнанні необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, оскільки в цьому разі достатньо спростувати презумпцію правомірності набуття права власності (ч. 2 ст. 328 ЦК України) [187]. Аналогічні за змістом висновки були відображені й у постанові Верховного Суду від 24.01.2024 р. у справі № 991/1786/22 [188]. Відтак, такий спосіб захисту, як визнання недійсним правочину, предметом якого є необґрунтований актив, не підлягає застосуванню в окресленій категорії справ.

Однак у тій же постанові від 04.10.2023 р. у справі № 991/2396/22

Верховним Судом було додатково висловлено позицію щодо можливості застосування такого способу захисту, як покладення на відповідачів солідарного зобов'язання для стягнення необґрунтованого активу чи вартості таких активів у дохід держави. У цій справі, задовольняючи позов прокурора САП до відповідачів, обидва з яких мали статус публічних осіб, суди першої та апеляційної інстанції застосували саме такий спосіб захисту, стягнувши солідарно з них вартість необґрунтованих активів у сумі 2 370 682,32 грн.

Змінюючи вказані рішення, в резолютивній частині Верховний Суд зауважив, що законодавець окремо не врегулював ті випадки, за яких необґрунтовані активи набуваються двома або більше особами (тобто має місце множинність осіб), а положення ст. 541 ЦК України за відсутності окремого правового регулювання поширюються й на стягнення необґрунтованих активів у дохід держави чи вартості таких активів. Водночас, зазначає суд, законом не встановлено випадків виникнення солідарного зобов'язання для стягнення необґрунтованих активів у дохід держави чи вартості таких активів, внаслідок чого зазначений спосіб захисту у таких справах застосовуватись не може [187].

Серед інших особливостей, притаманних розгляду справ про стягнення необґрунтованих активів, необхідно виокремити процедуру забезпечення позову та виконання судових рішень.

Так, відповідно до положень п. 1^1 ч. 1 ст. 150 ЦПК України допускається можливість накладення арешту на активи, що є предметом спору та потенційно є необґрунтованими, а також на інші активи відповідача, які відповідають їх вартості, як самостійного виду забезпечення позову для цієї категорії справ. Ініціювання застосування відповідної процедури вимагає від заявника наведення достатнього обсягу даних, що дають змогу вважати активи необґрунтованими, а якщо предметом забезпечення постають інші активи відповідача, які відповідають вартості активів, що є предметом спору, – додаткового

обґрунтування неможливості накладення арешту саме на оспорювані активи (ч. 3 ст. 151 ЦПК України). ВАКС розглядає заяву про забезпечення позову не пізніше трьох днів з дня її надходження у судовому засіданні з обов'язковим повідомленням сторін. При цьому розгляд такої заяви без повідомлення відповідача допускається судом лише у разі, якщо позивач у заяві наведе в достатньому обсязі дані про те, що внаслідок такого повідомлення ефективність заходу забезпечення позову може бути поставлена під загрозу (ч. 5 ст. 153 ЦПК України).

Особливістю реалізації заходів забезпечення позову у відповідних справах також є те, що у випадках, коли вартість арештованих на підставі ухвали суду спірних активів перевищує 200 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня відповідного року, такі активи передаються за письмовою згодою власника, а в разі її відсутності – судом до АРМА для здійснення визначених законом заходів з управління ними [326].

Щодо набрання законної сили рішенням у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів та його виконання варто зауважити, що здійсненність вказаного рішення має декілька напрямів прояву й пов'язана не лише з майновими обмеженнями для відповідача.

Зокрема, відповідно до положень ст. 84 Закону України «Про державну службу» та інших нормативно-правових актів набрання законної сили рішенням про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави може бути підставою для припинення державної служби та (або) стати обмеженням для заняття окремих посад публічної служби. Абзац другий ч. 8 ст. 272 ЦПК України передбачає, що копія такого рішення, яке набрало законної сили, додатково надсилається судом відповідному державному органу, органу місцевого самоврядування, керівникові підприємства, установи чи організації, державному чи виборному органу, уповноваженому на прийняття рішення щодо звільнення або припинення повноважень особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, якої стосується

відповідне судове рішення [326].

Щодо безпосередньо стягнення в дохід держави активів, які були визнані судом необґрунтованими, ч. 4 ст. 292 ЦПК України визначає, що виконання відповідного судового рішення здійснюється у встановленому Законом України «Про виконавче провадження» порядку, крім випадків здійснення такого стягнення відповідно до Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» [326].

Варто зауважити, що аналіз положень Закону України «Про виконавче провадження» свідчить про відсутність у ньому спеціальних норм щодо виконання судових рішень, ухвалених у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів. Це дає підстави стверджувати про поширення загального правового режиму та виконавчих процедур на окреслену категорію правовідносин. З іншого боку, специфіка виконання таких рішень простежується крізь призму нормативних положень, що містяться у Законі України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» [202], а також Порядку взаємодії при розгляді АРМА звернень Державного бюро розслідувань щодо активів, на які може бути накладено арешт у справі про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, затвердженому спільним наказом АРМА та ДБР від 27.10.2021 р. № 420/573 [173]. Детальний аналіз цих нормативних джерел може слугувати предметом окремого наукового дослідження.

З-поміж досліджених особливостей інстанційної та територіальної юрисдикції, а також суб’єктного складу цивільних процесуальних правовідносин, важливою складовою, що характеризує процесуальний механізм цивільної конфіскації необґрунтованих активів, є специфічний підхід законодавця до визначення предмета та стандартів доказування при розгляді судами зазначеної категорії справ. Детальному аналізу цього аспекту присвячено наступний підрозділ дисертаційної роботи.

2.3. Предмет та стандарти доказування у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави

Реалізація завдань цивільного судочинства при розгляді будь-якої справи, зокрема ухвалення судом законного й обґрунтованого рішення, передбачає як важливу складову належну доказову діяльність суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, де категорія «предмет доказування» має одне з фундаментальних значень. У загальному розумінні вказана категорія позначає те, що підлягає доведенню у конкретній справі [48, с. 311]. Водночас погляди на сутність та змістовну характеристику предмета доказування в доктрині цивільного процесу різняться, дозволяючи вченим виокремлювати широкий та вузький підходи до розуміння цієї категорії [123, с. 93].

Наприклад, М. Й. Штефан визначає предмет доказування як юридичну категорію, на пізнання якої спрямована вся доказова діяльність суду та учасників справи, і яка змістовно охоплює собою обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги (підстави позову), обставини, якими відповідач обґрунтовує свої заперечення (підстави заперечення), а також інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи [335, с. 271].

На противагу такому підходу, В. В. Комаров пропонує розглядати предмет доказування як специфічну категорію, що окреслює коло фактів матеріально-правового значення, які підлягають встановленню для вирішення цивільної справи по суті, тобто тільки для вирішення питання про суб'єктивні матеріальні права та обов'язки сторін [128, с. 486].

Саме останній підхід, на наш погляд, певною мірою було сприйнято законодавцем у новій редакції ЦПК України, ч. 2 ст. 77 якого містить визначення предмета доказування як обставин, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення [326].

Розмірковуючи над відповідним питанням, О. О. Грабовська зазначає, що основа предмета доказування повинна складатися з фактів та обставин, які:

– передували виникненню спору про право;

– містять інформацію про мотиви, що призвели до виникнення спірних правовідносин та обумовили звернення до суду;

– свідчать про завдану порушенням прав, свобод чи інтересів шкоду та про розмір завданої шкоди;

– характеризують обсяг вимог позивача та їх співвідношення з розміром завданої шкоди;

– свідчать про спроможність (неспроможність) відповідача виконувати рішення суду та міру такої спроможності [48, с.16].

Водночас більшість науковців наголошують на тому, що склад предмета доказування визначається саме в нормах матеріального права, регулюючих спірні правовідносини та підлягаючих застосуванню для їх кваліфікації [48, с. 16; 128, с. 486].

Останнє є найяскравішим маркером, що демонструє нетиповість законодавчого підходу до регулювання інституту цивільної конфіскації необґрунтованих активів, позаяк предмет доказування в окресленій категорії цивільних справ, на противагу усталеним підходам, визначається, здебільшого, саме у нормах процесуального права. Останнє викликає справедливу критику на сторінках юридичної літератури [3, с. 14; 7, с. 40; 40, с. 130; 152, с. 121].

Так О. І. Антонюк зазначає некоректність існування інституту, що поєднує матеріальні та процесуальні норми в рамках цивільного процесу [7, с. 40]. І. В. Андронов та Н. М. Навальнєва у своїх працях також підкреслюють, що зосередження у нормах процесуального закону норм матеріального права, зокрема й тих, які визначають коло обставин, що підлягають встановленню у справах про визнання активів необґрунтованими, суперечить предмета регулювання та призначенню ЦПК

України, визначеному в його ст. 1 [3, с. 14; 152, с. 121]. Приєднуючись до такої позиції, а також підтримуючи думку, висловлену Я. В. Вороніжським [40, с. 130], вважаємо, що матеріально-правові підстави пред'явлення державою позову про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів так само, як і коло обставин, що входять до предмета доказування у цих справах, мають визначатись виключно у нормах матеріального права, зокрема на рівні ЦК України та Закону України «Про запобігання корупції», а тому мають бути перенесені до відповідних нормативних актів з ЦПК України.

Водночас, системно аналізуючи положення чинного законодавства, зокрема ст. ст. 290, 291 ЦПК України в поєднанні зі ст. 69 Закону України «Про запобігання корупції», можна виокремити перелік фактів і обставин, які входять до предмета доказування у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів:

– наявність в особи статусу уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (публічної особи, PEP);

– набуття публічною особою необґрунтованих активів та зв'язок цієї особи із такими активами;

– різниця між вартістю необґрунтованого активу та обсягом законних доходів особи перевищує межу, встановлену законом;

– відсутність доказів законного походження активів.

Доволі цікавою в цьому контексті видається думка В. А. Кройтора, який пропонує виокремлювати загальний і конкретний предмет доказування у вказаній категорії справ. Перший, за визначенням ученого, становлять обставини, перелічені у ст. ст. 290–292 ЦПК України, тобто є тотожними зазначеним нами. Водночас конкретний предмет доказування визначається залежно від обставин певної справи, в рамках якої загальний предмет доказування може доповнюватися додатковими обставинами [123, с. 94].

На підтвердження слушності такого підходу наведемо рішення ВАКС від 13.08.2021 р. у справі № 991/3401/21, предметом спору в якій (об'єктом цивільної конфіскації) виступали необґрунтовані активи у формі грошових

коштів. За позицією відповідача, вони були отримані від надання нерухомого майна в оренду та відображені у декларації посадової особи. У наведеній справі, поряд із встановленням та оцінкою обставин, що входять до предмета доказування у справах про визнання необґрунтованими активів, ВАКС додатково встановлював обставини зовнішнього стану об'єкту нерухомості, який надавався в оренду та був джерелом отримання спірних коштів. Зокрема, суд звернув увагу, що вказане майно перебувало у занедбаному стані, що може свідчити про відсутність наявних обставин того, що цей об'єкт взагалі використовувався та міг бути орендованим [233].

Водночас, відштовхуючись від об'єкта наукового аналізу в цьому підрозділі дисертаційної роботи, вважаємо за необхідне приділити увагу характеристиці окремих складових предмета доказування у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів, в тому числі в розрізі існуючої правозастосовної практики.

Першою групою обставин, яка входить до предмета доказування й підлягає встановленню в процесі розгляду справи, є *наявність в особи спеціального статусу – уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування*.

Відзначимо, що в практичній площині встановлення таких обставин, на перший погляд, не має викликати будь-яких ускладнень, оскільки прокурору при пред'явленні позову необхідно подати докази перебування відповідача на одній з посад, перелік яких наведений у п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» (п. 2 ч. 8 ст. 290 ЦПК України). При цьому з метою належного застосування норм закону слід враховувати наступне.

По-перше, вказана обставина підлягає встановленню як при прямому, так і при опосередкованому способі набуття спірних активів, оскільки незважаючи на те, хто виступає номінальним (титульним) власником необґрунтованого активу, механізм цивільної конфіскації безпосередньо спрямований на публічну особу та, в будь-якому разі, передбачає

встановлення зв’язку між активом та такою особою, незалежно від використаного способу приховування активів.

По-друге, в силу законодавчих приписів не має принципового значення, чи перебуває відповідач у статусі публічної особи станом на момент пред’явлення позову. Важливо, щоб набуття спірних активів здійснювалось під час знаходження особи у відповідному публічному статусі. Останнє випливає із висновків ВАКС, сформульованих у рішенні від 05.09.2022 р. у справі № 991/1786/22 [217].

По-третє, виходячи з буквального тлумачення змісту ч. 4 ст. 290 ЦПК України, простежується доволі чутлива проблема, яка полягає у фактичній неможливості пред’явлення позову про цивільну конфіскацію, якщо активи набуваються особою постфактум, тобто через деякий час після втрати нею публічного статусу. Інакше кажучи, йдеться про ситуацію, коли необґрунтовані активи (як правило, грошові кошти) набуваються особою під час виконання функцій держави або місцевого самоврядування й у подальшому, після звільнення з публічної служби, легалізуються (трансформуються) в іншу форму активів (нерухомість, автомобілі, майнові права, депозитні рахунки тощо). Зазначена проблема, на наше переконання, потребує законодавчого вирішення шляхом поширення можливості застосування інституту цивільної конфіскації не лише щодо активів, набутих під час перебування особи в публічному статусі, а й через деякий час після звільнення з публічної служби (наприклад, 5 років), що дозволить державі розширити інструменти контролю за корупційними статками.

Іншим найзмістовнішим компонентом предмета доказування у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів виступає встановлення обставин *набуття публічною особою спірних активів та зв’язку з ними*. У цьому аспекті при доведенні вказаних обставин вбачається за необхідне встановлення трьох, взаємопов’язаних між собою, складових:

1) факт набуття особою активу, який відповідає ознакам, визначеним у ч. 2 та п. 1 ч. 8 ст. 290 ЦПК України;

2) спосіб набуття активу у розумінні п. 2 ч. 8 ст. 290 ЦПК України;

3) факт наявності правового та (або) фактичного зв'язку між активами та публічною особою.

У контексті першої складової варто зауважити, що згідно з чинними положеннями законодавства активи як потенційні об'єкти цивільної конфіскації мають відповідати трьом критеріям: змістовному, темпоральному та вартісному (ціннісному).

Так, відповідність активу змістовному критерію визначається з урахуванням положень п. 1 ч. 8 ст. 290 ЦПК України, відповідно до якого термін «активи» означає грошові кошти (в тому числі готівкові кошти, кошти, що перебувають на рахунках (електронних гаманцях), у банках чи інших фінансових установах, небанківських надавачах платіжних послуг, емітентах електронних грошей чи на зберіганні у банках або інших фінансових установах), інше майно, майнові права, нематеріальні активи, в тому числі криптовалюти, обсяг зменшення фінансових зобов'язань, а також роботи чи послуги, надані особі, уповноваженій на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування [326].

У цьому аспекті заслуговує на увагу думка, висловлена К. В. Мирось, що визначення переліку активів, які можуть бути потенційними об'єктами цивільної конфіскації, має узгоджуватись із положеннями цивільного законодавства в частині того, чи всі види таких активів відносяться до об'єктів цивільних прав, вказаних у ст. 177 ЦК України та чи всі вони мають ознаки оборотоздатності [141, с. 424]. Як приклад вчена наводить віртуальні активи, зокрема криптовалюту, що відносно нещодавно були визначені законодавцем як об'єкти цивільних прав (ст. 179^1 ЦК України) з розповсюдженням на їх оборотоздатність норм цивільного права України. Це, на її погляд, визначає можливість віднесення вказаних активів до потенційних об'єктив цивільної конфіскації [141, с. 425].

Зазначимо, що попри закріплення у законодавстві окремих типів активів як об'єктів цивільних прав (на прикладі тих же віртуальних активів),

сама по собі їх згадка у п. 1 ч. 8 ст. 290 ЦПК України не вирішує проблему складності доведення їх зв'язку з відповідачем, внаслідок специфіки їх природи. Навіть у випадку, коли публічна особа здійснює пряме декларування цього типу активів, що, на перший погляд, полегшує встановлення такого зв'язку, виникає низка інших проблем прикладного характеру. Останні полягають у визначенні відповідності активу іншим двом критеріям (темпоральному та вартісному) та, як наслідок, потенційній можливості їх стягнення в дохід держави завдяки застосуванню досліджуваного процесуального механізму. Ця проблема, на наш погляд, є сьогодні гостроактуальною, а тому потребує особливої уваги та розробки на сторінках юридичної літератури.

Темпоральний критерій визначення активів як потенційних об'єктів цивільної конфіскації, у свою чергу, передбачає встановлення часових меж їх набуття. Відповідно до положень ч. 2 ст. 290 ЦПК України зазначений критерій застосовується до активів, набуття яких відбулось після дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» від 31.10.2019 р. № 263-IX, тобто після 28.11.2019 р. Інакше кажучи, якщо спірні активи публічна особа набула до дня набрання чинності вищевказаним законом, такі активи та доходи від них не можуть бути об'єктами конфіскації [141, с. 424].

Так, звернемось до судової практики. За результатами розгляду справи № 991/3608/21 судами першої та апеляційної інстанцій було відмовлено у задоволенні позову прокурора САП про визнання необґрунтованими та стягнення в дохід держави активу (квартири), яка належала народному депутату України. Мотивуючи таке рішення ВАКС та АП ВАКС виходили саме із застосування темпорального критерію набуття активу, оскільки незважаючи на те, що реєстрація права власності на спірний актив мала

місце у 2020 р., коли відповідач перебував у статусі публічної особи, фактичне набуття права власності та внесення основної частини коштів мало місце у 2017 та 2018 рр., тобто до набрання чинності Законом № 263-IX [244]. Додатково суд апеляційної інстанції наголосив, що сам факт державної реєстрації спірної квартири у 2020 р. є виключно способом набуття права власності, а тому не свідчить про необґрунтованість вказаного активу [176].

Не погодившись із таким рішенням, одним із суддів – учасників колегії АП ВАКС було висловлено окрему думку, в якій останній виходячи із системного тлумачення положень чинного законодавства, враховуючи власний погляд на цілі та історичний контекст запровадження інституту цивільної конфіскації, висловив позицію, що під час розгляду справ про визнання необґрунтованим активів суд за правилом абз. 2 ч. 2 ст. 290 ЦПК України повинен перевірити законність походження всіх коштів відповідача, за рахунок вкладення яких (одноразово чи частинами) він після зайняття посади в органах державної влади, але не раніше 28.11.2019 р., набув актив у власність незалежно від того, проведені платежі до чи після зайняття посади [147.

Подібний підхід був частково сприйнятий і у науковій доктрині. Так, Я. В. Вороніжський наголошує на важливості розгляду можливості надання закону про цивільну конфіскацію зворотної дії у часі, оскільки майно, набуте до набрання чинності відповідним нормативно-правовим актом не за законні доходи не стає набутим правомірно [40, с. 131]. Попри очевидну справедливість такого твердження, проте вважаємо, що подібні законодавчі ініціативи суперечитимуть закладеному у ст. 58 Конституції України принципу незворотності дії закону у часі. З іншого боку, в аспекті застосування темпорального критерію слід звернути увагу на існування перспективи поширення інституту цивільної конфіскації на необґрунтовані активи, набуті до 28.11.2019 р. у випадку їх трансформації в інші форми активів, що мала місце вже після цієї дати. Частково вказана проблематика

вже опрацьовувалася на рівні судової практики, прикладом чого можуть слугувати висновки судів трьох інстанцій, висловлені під час розгляду справи № 991/1786/22 [217].

Поряд із змістовним і темпоральним критерієм важливе значення для кваліфікації активу як потенційного об'єкта цивільної конфіскації має також вартісний критерій, межі якого визначено в ч. 2 ст. 290 ЦПК України. Зокрема, законодавцем встановлені загальні правила визначення мінімальної та максимальної межі вартості необґрунтованого активу, щодо якого може заявлятися позов за правилами цивільного судочинства. Так, вартісний критерій визнання активу необґрунтованим визначається як різниця між вартістю активів і законними доходами публічної особи, яка у 500 і більше разів має перевищувати розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на день набрання чинності Законом № 263-IX, але при цьому не перевищувати межу, встановлену ст. 368^5 КК України (тобто 6500 неоподаткованого мінімуму доходів громадян (далі – НМДГ). Таким чином, вартість активів має перебувати в діапазоні від 1 003 500,00 грн (статична величина) до величини, яка є динамічною кожного року та залежить від встановленого законодавцем розміру НМДГ для цілей кваліфікації кримінальних правопорушень [146].

Наприклад, у справі № 991/2175/23 АП ВАКС, залишаючи без змін рішення суду першої інстанції про відмову у задоволенні позову, відзначила, що встановлений ч. 2 ст. 290 ЦПК України вартісний поріг є складовою частиною підстави для визнання активу необґрунтованим та його стягнення в дохід держави, недосягнення якого за результатами розгляду справи по суті є окремою підставою для відмови в позові [177].

З відповідного правила, щоправда, існує виключення, передбачене абзацом 3 ч. 2 ст. 290 ЦПК України, коли максимально встановлена межа заявлення позову про необґрунтованість активів не застосовується. Наведене має місце у випадках, коли кримінальне провадження, розпочате за ст. 368^5 КК України, предметом злочину в якому є такі активи, було

закрите на підставі п.п. 3, 4, 5, 8, 10 ч. 1 ст. 284 КПК України.

Другою складовою аналізованого компоненту предмета доказування у вказаній категорії цивільних справ є встановлення способу набуття активу, який, у свою чергу, має безпосередній вплив на третю складову – встановлення зв'язку між публічною особою та набутим активом.

Відповідно до п. 2 ч. 8 ст. 290 ЦПК України під «набуттям активів» законодавець розуміє набуття активів особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у власність, а також набуття активів у власність іншою фізичною або юридичною особою, якщо доведено, що таке набуття було здійснено за дорученням особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, або що особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, може прямо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними [326].

Отже, законодавець оперує двома можливими способами набуття необґрунтованих активів: прямим та непрямим (опосередкованим).

Набуття активу безпосередньо публічною особою полегшує завдання прокурора у процесі доведення правового й фактичного зв'язку з активом, позаяк останній є очевидним (аналіз відомостей, відображених у щорічних деклараціях публічної особи та/або у державних реєстрах). Водночас, опосередковане (приховане) набуття активу навпаки таке завдання ускладнює й вимагає від позивача додаткового доведення наявності зв'язку публічної особи з активом через використання вищезгаданих конструкцій «набуття активів за дорученням» або «можливість вчиняти щодо активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними».

В юридичній літературі та судовій практиці ВАКС доволі часто акцентується увага на тому, що тлумачення змісту зазначених конструкцій у законодавстві, регламентуючому інститут цивільної конфіскації, не є тотожним змісту відповідних категорій у цивільному праві. Зокрема, як

зазначає В. В. Михайленко, термін «за дорученням», згаданий у п. 2 ч. 8 ст. 290 ЦПК України, відрізняється від регламентованих у цивільному праві відносин довірителя та повіреного. Для встановлення наявності певної домовленості учасників на здійснення відповідних дій (зокрема набуття активу за дорученням) може бути достатнім доведення наміру публічної особи погодити (скоординувати) поведінку третьої особи для подальшого його набуття у власне користування. Дослідниця вказує, що при оцінці факту набуття активів за дорученням у справах про цивільну конфіскацію слід виходити із самої ідеї та природи відповідного провадження, яке полягає в тому, що держава через заявлений позов презюмує, що суб'єкт декларування на порушення свого обов'язку дотримання прозорості статків набуває активи через третіх осіб. Відповідно розраховувати або вимагати при розгляді цивільних справ про визнання таких активів необґрунтованими представлення доручення, оформленого відповідно до вимог цивільного законодавства (наприклад, письмового договору доручення чи довіреності) є абсурдним з огляду на те, що службовець зацікавлений у приховуванні набуття цих активів, у зв'язку з чим і вдається до допомоги з боку третіх осіб для їх придбання [144, с. 155–156].

Щодо іншої конструкції «можливість вчиняти щодо активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними» в контексті застосування процедур цивільної конфіскації необґрунтованих активів В. В. Михайленко наполягає на тому, що для встановлення зв'язку особи з активом за цим критерієм не має значення, чи здійснював суб'єкт декларування щодо активу відповідні дії, оскільки важливим є встановлення самої можливості їх здійснення. Інакшими словами, вказує вчена, підлягає встановленню можливість публічної особи здійснювати контроль над активом через неформалізоване право розпорядження ним шляхом фактичної можливості визначення долі цього майна як безпосередньо, так і через третіх осіб, які є номінальними (титульними) власниками активу [144, с. 157].

Зазначимо, що в низці своїх рішень ВАКС сформулював достатньо широке коло ознак, які, з позиції суду, можуть свідчити про наявність характерного опосередкованого зв'язку публічної особи із спірним активом:

– користування активом, у тому числі без оформлення правових відносин між власником та суб'єктом декларування;

– систематичність, тривалість, спосіб, обсяг та зміст користування активом суб'єктом декларування (при чому таке користування не обов'язково має бути постійним або безперервним);

– наявність між власником та суб'єктом декларування родинних, дружніх або інших зв'язків, відносин підпорядкування тощо;

– придбання активу за дорученням та (або) в інтересах особи, яка не зазначена його власником;

– здійснення суб'єктом декларування та (або) власником за його дорученням витрат, пов'язаних з утриманням активу;

– здійснення суб'єктом декларування та (або) власником за його дорученням правочинів, пов'язаних з ефективним використанням активу;

– поліпшення властивостей активу або підлаштування умов його використання під власні потреби;

– можливість суб'єкта декларування визначати користування активом іншими особами (наприклад, членами своєї сім'ї);

– можливість суб'єкта декларування відмовитися від активу;

– можливість суб'єкта декларування впливати на долю активу, в тому числі шляхом надання відповідного доручення власнику тощо [226; 232; 236].

Будь-який із перелічених критеріїв, наголошує ВАКС, як окремо, так і в сукупності з іншими, може свідчити про спроможність особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, вчиняти щодо активу дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження, якщо ця особа здійснює усвідомлений вольовий акт, адже без волі публічної особи вчинення таких дій неможливе. Вольовий

компонент визначає динаміку відносин публічної особи з активом, необґрунтованість якого презюмується. Отже, робить висновок суд, дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження в сенсі визнання активів необґрунтованими, повинні трактуватися ширше передбаченої ст. 316 ЦК України складової права власності (п. 5.10.9. рішення ВАКС від 13.07.2022 р. у справі № 991/366/22) [232].

Аналіз наведених правових позицій дозволяє дійти висновку, що при опосередкованому способі набуття активів доведення зв'язку публічної особи із ними є можливим через використання інструментарію непрямих доказів. Отже, зважаючи на специфіку правової природи останніх [60; 293], важливого значення набуватиме представлення достатньої кількості таких доказів, які при використанні стандарту «баланс ймовірностей» дозволятимуть сформувати перед судом переконання у більшій вірогідності наявності відповідного зв'язку із активом, аніж його відсутності. Вивчення при цьому матеріалів судової практики ВАКС при розгляді окресленої категорії цивільних справ дозволяє переконатись у тому, що при доведенні таких обставин може використовуватись фактично весь арсенал засобів доказування, передбачених ЦПК України (показання свідків, письмові докази, електронні докази тощо).

Цікавим прикладом в цьому контексті може слугувати справа № 991/366/22, у якій ВАКС, встановлюючи обставини наявності зв'язку між публічною особою та активами (квартира, автомобіль), частина з яких була оформлена на третю особу (тещу відповідача), спирався на вагому кількість непрямих доказів: наявності електронних перепусток на територію житлового комплексу, де знаходилась спірна квартира, оформлених на ім'я відповідача; відомостей з електронної системи фіксації використання перепусток для входу та виходу з території комплексу; обставин систематичного знаходження відповідача у безпосередній близькості до активу, зафіксовані записами камер відеоспостереження, а також відомостей, наданих банківськими установами про здійснення

безготівкових розрахунків з банківської карти відповідача у магазинах, що розташовані на території житлового комплексу або біля нього тощо [232].

В іншій справі № 991/2396/22 з поміж інших доказів, які були покладені ВАКС в основу висновку про наявність зв'язку між активом та публічною особою, був використаний зміст листування останнього у месенджері «WhatsApp», в якому відповідач надавав вказівки, що стосувалися визначення долі спірних активів. Суд при цьому відзначив, що роздруківки із вказаного месенджера, які були додані прокурором до позовної заяви, можуть сприйматися як докази, оскільки допитаний свідок безпосередньо у судовому засіданні надав для огляду свій мобільний телефон із вмістом переписки між ним та відповідачем за допомогою месенджеру «WhatsApp». Це дозволило учасникам судового засідання та колегії суддів особисто сприйняти вміст інформації та пересвідчитися в їх відповідності [236].

Третім компонентом предмета доказування у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів виступає *встановлення різниці між вартістю активу та обсягом законних доходів публічної особи, що перевищує межу, встановлену законом*.

За приписами абз. 2 ч. 2 ст. 81 ЦПК України в цій категорії справ позивач крім фактичних даних, які підтверджують зв'язок активів з особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, зобов'язаний навести в позові їх необґрунтованість, тобто наявність визначеної ч. 2 ст. 290 ЦПК України різниці між вартістю таких активів та законними доходами особи [232].

Таким чином, при проведенні відповідного розрахунку використовуються показники вартості активів, законних доходів публічної особи, а також законодавчі межі порогу необґрунтованості, що відповідають розумінню вартісного (ціннісного) критерію активу. Йдеться про здійснення арифметичних підрахунків, з метою яких у практиці ВАКС була вироблена наступна формула:

Р = ЗД (ОД + НГА) – ВА,

де: **Р** – різниця між вартістю активів і законними доходами особи; **ЗД** – законні доходи; **ОД** – отримані суб'єктом декларування та членами його сім'ї доходи; **НГА** – наявні у суб'єкта декларування та членів його сім'ї грошові активи; **ВА** – вартість активу, щодо якого заявлений позов [232].

Стосовно останнього відзначимо, що правила визначення вартості потенційно необґрунтованого активу простежується крізь призму аналізу положень ч. 3 ст. 290 ЦПК України, згідно з якими для цієї мети застосовується вартість набуття активів, а у разі їх набуття безоплатно чи за ціною, нижчою за мінімальну ринкову, мінімальна ринкова вартість таких або аналогічних активів на дату набуття [326].

Водночас питання визначення обсягу законних доходів як складової частини вищеописаної формули, так само як і встановлення *відсутності законних джерел походження активів* може викликати ускладнення в процесі здійснення відповідного арифметичного розрахунку, а тому розглядається нами як окремий компонент предмета доказування у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів.

Специфіка вказаного компоненту проявляється у одночасному інтересі у його встановленні (спростуванні) обох сторін процесу, які приймають в цьому активну участь. У цьому аспекті аналіз існуючих тенденцій у судовій практиці зводиться до наступного.

По-перше, відповідно до п. 5 ч. 8 ст. 290 ЦПК України термін «*законні доходи*» означає доходи, правомірно отримані особою із законних джерел, зокрема джерел, визначених п.п. 7 і 8 ч. 1 ст. 46 Закону України «Про запобігання корупції», а саме:

– доходи суб'єкта декларування або членів його сім'ї, у тому числі доходи у вигляді заробітної плати (грошового забезпечення), отримані як за основним місцем роботи, так і за сумісництвом, гонорари, дивіденди, проценти, роялті, страхові виплати, благодійна допомога, пенсія, доходи від відчуження цінних паперів та корпоративних прав, подарунки та інші

доходи;

– наявні в суб'єкта декларування або членів його сім'ї грошові активи, у тому числі готівкові кошти, кошти, розміщені на банківських рахунках або які зберігаються у банку, внески до кредитних спілок та інших небанківських фінансових установ, кошти, позичені третім особам, а також активи у дорогоцінних (банківських) металах [232].

По-друге, при встановленні обсягу законних доходів ВАКС доволі часто звертає увагу на те, що оскільки публічні особи – відповідачі є суб'єктами декларування, для визначення вартості законних доходів доцільно, насамперед, використовувати інформацію з їх щорічних декларацій, оскільки презюмується, що дані, зазначені в цих деклараціях, є правдивими й такими, що відповідають дійсності [251]. Водночас, у силу п. 8 ч. 1 ст. 46 Закону України «Про запобігання корупції», не підлягають декларуванню наявні грошові активи (у тому числі готівкові кошти, кошти, розміщені на банківських рахунках, внески до кредитних спілок та інших небанківських фінансових установ, кошти, позичені третім особам) та активи у дорогоцінних (банківських) металах, сукупна вартість яких не перевищує 50 прожиткових мінімумів, встановлених для працездатних осіб на 1 січня звітного року [199]. Відповідно вказані показники мають обов'язково братися судом до розрахунку за умови відсутності у декларації будь-яких відомостей про грошові активи відповідача.

По-третє, при встановленні обсягу законних доходів підлягають врахуванню також і витрати публічної особи, які зроблені в досліджуваний період та кваліфікуються як такі, що не могли бути використані на придбання спірного активу. Для встановлення останніх судом беруться до уваги відомості, надані банківськими установами про здійсненні відповідачем та (або) членами його сім'ї безготівкові розрахунки.

По-четверте, доволі часто в судовій практиці відповідачами як стратегія захисту від пред'явленого позову використовується посилання на те, що не зазначення відомостей у деклараціях про наявність коштів на

придбання спірних активів є адміністративним правопорушенням, яке однак прямо не вказує на відсутність у публічної особи законних джерел доходів [225]. Зокрема, одним із найпоширеніших способів легалізації джерел доходів виступає посилання відповідачів на наявність відносин позики із третіми особами, в тому числі близькими родичами, як джерела коштів, використаних на придбання активів [217]. Подібна ситуація впливає на розширення обсягу обставин, які підлягають встановленню в межах вказаного компонента предмета доказування, зокрема обґрунтовано зумовлюють перевірку законності та обґрунтованості джерел походження доходів в третіх осіб, на які здійснює посилання відповідач як на джерело походження своїх коштів.

Так, у рішенні від 09.01.2024 р. у справі № 991/4164/23 ВАКС відзначив, що з урахуванням позиції відповідача про дарування його матір'ю грошових коштів відповідачу та достатність коштів для придбання будинку із земельною ділянкою, суд вважає доцільним та необхідним дослідити майновий стан його матері на предмет наявності в неї такого обсягу законних доходів [225]. В іншому рішенні від 23.08.2023 р. у справі № 991/5169/23, надаючи оцінку доводам відповідача щодо надання їй батьками коштів на придбання спірного активу (квартири), частину з яких останні позичили у третьої особи, ВАКС дослідив фінансовий та майновий стан цієї особи (позикодавця). З урахуванням цього зроблено висновок, що майновий стан цієї особи не дозволяв їй надати позику у вказаному розмірі, а відтак обставини купівлі спірного активу, у тому числі за рахунок такої позики, були визнані судом необґрунтованими [251].

В аспекті дослідження проблематики предмета доказування у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів не менш важливим вбачається також звернення уваги на особливості існуючого стандарту доказування при розгляді таких справ.

З наукової точки зору категорія «стандарт доказування» розкривається як сукупність критеріїв, на основі яких суд ухвалює рішення у справі,

зокрема ступінь достовірності наданих стороною доказів, за яких суд має визнати тягар доказування знятим, а фактичну обставину – доведеною. Іншими словами йдеться про достатній рівень допустимих сумнівів, при якому тягар доказування вважається виконаним [274, с. 137].

Розглядаючи справи про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави, ВАКС підкреслює, що стандарти доказування є важливим елементом змагальності процесу, являють собою спеціальні правила, якими суд має керуватися при вирішенні справи. Ці правила дозволяють оцінити, наскільки вдало сторони виконали вимоги щодо тягаря доказування та переконали суд у своїй позиції, що робить оцінку доказів більш алгоритмізованою та обґрунтованою [232].

Слід зазначити, що у досліджуваній категорії справ ЦПК України передбачає винятки із загального правила покладання тягаря доказування на сторони процесу (ч. 1 ст. 81 ЦПК України), які викладені в ч. 2 ст. 81 та ст. 291 Кодексу. Зокрема, у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави позивач зобов’язаний навести у позові фактичні дані, які підтверджують зв’язок активів з особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та їх необґрунтованість, тобто наявність визначеної ч. 2 ст. 290 ЦПК України різниці між вартістю таких активів та законними доходами такої особи. У разі визнання судом достатньої доведеності зазначених фактів на підставі поданих позивачем доказів спростування необґрунтованості активів покладається на відповідача. Суд визнає необґрунтованими активи, якщо на підставі поданих доказів не встановлено, що активи або грошові кошти, необхідні для придбання активів, щодо яких поданий позов про визнання їх необґрунтованими, були набуті за рахунок законних доходів [326].

Подібний підхід законодавця щодо розподілу тягаря доказування зумовлений, на наше переконання, конфліктом двох презумпцій: презумпції правомірності набуття права власності (ст. 328 ЦК України) та презумпції необґрунтованості активу (ст. 291 ЦПК України). Існування останньої, в

свою чергу, призводить до певної дискусії в науці стосовно дисбалансу тягаря доказування із перекладанням останнього виключно на сторону відповідача [3, с. 15–16; 22, с. 41; 124, с. 98].

Зокрема, В. І. Бобрик звертає увагу на те, що існуючий процесуальний механізм передбачає презумпцію вини відповідача, адже він вважається таким, що набув активи неправомірно, доки не буде доведе, а суд не встановить, що активи або грошові кошти, необхідні для придбання активів, щодо яких поданий позов про визнання їх необґрунтованими, були набуті на законній підставі [22, с. 141]. Схожі міркування у своїх дослідженнях висловлюють І. В. Андронов та В. А. Кройтор, зазначаючи, що у вказаних справах з позивача фактично знято тягар доказування необґрунтованості активів [3, с. 13–16; 124, с. 98].

Не можна повністю погодитись із такою точкою зору, позаяк сам факт подання прокурором позову про визнання активу необґрунтованим не звільняє його від обов'язку доказування підстав заявленого позову та автоматично не вмикає презумпцію необґрунтованості активу. Останнє випливає із системного тлумачення цитованих вище положень ч. 2 ст. 81 та ст. 291 ЦПК України, зі змісту яких вбачається, що лише у випадку наведення прокурором фактичних даних, що входять до предмета доказування, спростовується презумпція правомірності набуття власності й, водночас, вмикається презумпція необґрунтованості активу, яка також є спростовною та перекладає тягар доказування вже на іншу сторону – відповідача. Таким чином правильніше, на наш погляд, говорити про існування динамічного тягаря доказування у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів.

Безумовно, слід погодитись із твердженням К. Ю. Широкої, що в провадженні із визнання активів необґрунтованими часто присутній значний «дисбаланс доказів». Адже особа, активи якої держава хоче визнати необґрунтовано набутими та стягнути їх, часто має сильнішу позицію, ніж представник держави, оскільки у разі законності набуття таких активів

матиме докази на підтвердження цього. Саме тому, зазначає дослідниця, такий інститут містить зворотній тягар доказування, оскільки особа може мати достатньо ресурсів для доведення некримінальної природи походження активів [332, с. 134].

Водночас зауважимо, що при оцінці доказів, які представляє кожна сторона, судом застосовується стандарт доказування «переваги більш вагомих доказів» (*preponderance of the evidence*) або так званий баланс імовірностей (*balance of probabilities*). При цьому, тягар доведення факту вважається виконаним, якщо на підставі поданих доказів можна зробити висновок, що факт швидше мав місце, ніж ні. Саме такий підхід при оцінці доказів становить процесуальну особливість інституту цивільної конфіскації необґрунтованих активів [232].

Як зазначає ВАКС, використаний в національній системі термін «більша переконливість доказів» означає, що існують розумні підозри вважати, що факт скоріше має місце. При цьому вказаний стандарт доказування підкреслює необхідність співставлення судом доказів, які надають позивач та відповідач. Тобто необхідно не надати достатньо доказів для підтвердження певної обставини, а надати саме ту їх кількість, що зможе переважити доводи протилежної сторони судового процесу. При вирішенні питання про визнання активів необґрунтованими для задоволення позовних вимог достатньою є підтверджена доказами сукупність фактичних обставин, з якими закон пов’язує набуття активів особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та відповідна різниця між їх вартістю та законними доходами [232].

У зв’язку з цим слід додати, що попри існування норми ч. 4 ст. 89 ЦПК України, яка передбачає, що у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави суд виносить рішення на користь тієї сторони, сукупність доказів якої є більш переконливою порівняно з сукупністю доказів іншої сторони [326], тобто по суті закріплює стандарт «балансу ймовірностей», норми чинного процесуального закону потребують

доповнення окремими правилами, визначаючими процесуальні якості доказів за критерієм вірогідності, на кшталт того, як це було зроблено у господарському процесі (ч. 2 ст. 79 ГПК України). Існуюча в нинішньому ЦПК України вимога достатності доказів (ст. 80 ЦПК України), на наше переконання, не в повній мірі відповідає природі та механізму доказування в межах інституту цивільної конфіскації.

Висновки до розділу 2

У другому розділі дисертаційної роботи здійснено комплексний аналіз національної моделі цивільної конфіскації необґрунтованих активів, визначено її правову та процесуальну специфіку, охарактеризовано особливості розгляду відповідної категорії цивільних справ, а також досліджено проблемні питання щодо суб'єктного складу, предмета доказування і розподілу тягаря доказування. Проведене дослідження дає підстави сформулювати такі висновки.

Визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави за своєю правовою природою є формою цивільної конфіскації, яка полягає у безоплатному примусовому вилученні активів особи у власність держави за наявності визначених законом підстав. Така конфіскація має превентивно-компенсаційний характер і спрямована передусім на позбавлення особи економічного результату набуття активів, законність походження яких не підтверджена належними доказами, без необхідності встановлення її кримінальної вини.

Водночас законодавче виокремлення стягнення необґрунтованих активів у дохід держави як самостійної підстави припинення права власності (п. 12 ч. 1 ст. 346 ЦК України) поряд із конфіскацією (п. 10 ч. 1 ст. 346 ЦК України) породжує певну нормативну неузгодженість. За своїми сутнісними ознаками стягнення необґрунтованих активів має спільну з конфіскацією юридичну природу, оскільки також передбачає примусове та безоплатне

припинення права приватної власності з переходом майна у власність держави. У зв'язку з цим обґрунтованою видається пропозиція щодо нормативного врегулювання цивільної конфіскації, включаючи конфіскацію необґрунтованих активів, у межах ст. 354 ЦК України, яка встановлює загальні положення про конфіскацію як підставу припинення права власності. Такий підхід сприятиме системності цивільно-правового регулювання та усуненню необґрунтованого розмежування однорідних за своєю правовою природою способів припинення права власності.

Аналіз особливостей використання цивільної процесуальної форми для стягнення активів, набутих без належного правового чи економічного обґрунтування, а також практики її застосування дає підстави розглядати відповідний механізм як самостійний інструмент протидії корупції. Його призначення не обмежується вилученням економічної вигоди, отриманої внаслідок корупційної поведінки, а охоплює також превентивний вплив, спрямований на недопущення подальшого використання корупційних доходів та формування стримувального ефекту щодо інших осіб, на яких поширюються відповідні антикорупційні обмеження.

Визначальною особливістю української моделі цивільної конфіскації необґрунтованих активів є специфічний розподіл тягаря доказування між сторонами. Покладення на відповідача обов'язку довести законність джерел походження спірного активу не означає повного та безумовного перенесення на нього всього тягаря доказування необґрунтованості такого активу. Первинний обов'язок прокурора полягає у доведенні передбачених законом фактичних обставин, які обґрунтовують вимогу про визнання активу необґрунтованим. Лише після встановлення таких обставин виникають передбачені законом процесуальні наслідки для відповідача щодо спростування відповідних доводів та підтвердження законності набуття активу.

Українська модель цивільної конфіскації необґрунтованих активів характеризується поєднанням окремих ознак конструкцій *in rem* та *in*

personam. Її об’єктом безпосереднього впливу виступає актив, щодо якого встановлюється його необґрунтованість, однак реалізація відповідного механізму здійснюється у цивільному позовному провадженні щодо конкретної особи, яка набуває процесуального статусу відповідача. Така конструкція зумовлена, зокрема, положеннями ст. 48 ЦПК України, відповідно до яких сторонами цивільного процесу є позивач і відповідач як конкретно визначені суб’єкти правовідносин. Отже, національна модель не відтворює у повному обсязі класичну конструкцію *in rem*, властиву правопорядкам, у яких провадження може бути спрямоване безпосередньо проти майна незалежно від персоніфікації його власника.

Особливої уваги в межах процесуальної форми розгляду справ про стягнення необґрунтованих активів потребує визначення належного суб’єктного складу, зокрема належного відповідача. Практичне значення цієї проблематики зумовлене поширенням ситуацій, за яких актив фактично набувається публічною особою, однак формально оформлюється на іншу особу з метою приховування його походження або фактичного контролю над ним. У таких випадках виникає необхідність встановлення юридично значущого зв’язку між суб’єктом декларування, номінальним власником та спірним активом, а також визначення належного процесуального статусу кожного з відповідних суб’єктів.

За результатами дослідження обґрунтовано, що у випадку, коли суб’єкт декларування одночасно є формальним і фактичним власником спірного активу, належним відповідачем у справі є відповідна особа. Натомість у разі опосередкованого набуття або формального оформлення необґрунтованого активу на номінального власника належний суб’єктний склад справи має визначатися з урахуванням матеріально-правової та процесуальної заінтересованості відповідних осіб. За наявності необхідного юридичного зв’язку до участі у справі як співвідповідачі можуть залучатися як суб’єкт декларування, так і номінальний власник (власники) активу. Такий підхід забезпечує повноту судового розгляду, реалізацію права відповідних осіб на

захист та запобігає ухваленню судового рішення без участі суб'єкта, на права чи обов'язки якого воно безпосередньо впливає.

Дослідження предмета доказування у справах про стягнення необґрунтованих активів дає підстави критично оцінити підхід, відповідно до якого в таких справах нібито існує «презумпція вини відповідача», що зумовлює покладення всього тягаря доказування виключно на останнього. Така конструкція не відповідає природі цивільної конфіскації необґрунтованих активів та фактичному механізму розподілу доказового тягаря, передбаченому цивільним процесуальним законодавством.

Системне тлумачення положень ч. 2 ст. 81 та ст. 291 ЦПК України дає підстави стверджувати, що подання прокурором позову про визнання активу необґрунтованим саме по собі не звільняє його від обов'язку довести обставини, на які він посилається як на підставу своїх вимог. Первинне формування доказової основи позову належить прокурору. Лише наведення та доведення ним сукупності юридично значущих фактичних даних, передбачених законом і таких, що входять до предмета доказування, створює передумови для спростування презумпції правомірності набуття права власності та переходу процесуального обов'язку щодо спростування відповідних обставин до відповідача.

У зв'язку з цим обґрунтовано висновок про динамічний характер тягаря доказування у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів. Його особливість полягає не у встановленні презумпції вини відповідача та не у безумовному перенесенні на нього всього тягаря доказування, а у послідовному переході доказового обов'язку залежно від того, яка зі сторін на певному етапі процесу повинна підтвердити юридично значущі обставини. Такий механізм забезпечує баланс між публічним інтересом у протидії корупції та необхідністю дотримання процесуальних гарантій особи, щодо якої здійснюється цивільна конфіскація.

Отже, проведене у другому розділі дослідження дозволило встановити, що українська модель цивільної конфіскації необґрунтованих активів являє

собою спеціальний цивільно-правовий та цивільно-процесуальний механізм примусового припинення права власності, особливістю якого є поєднання публічно-правової мети протидії корупції з приватноправовою формою її реалізації. Її процесуальна специфіка проявляється у спеціальному суб'єктному складі, особливостях визначення предмета доказування, динамічному розподілі тягаря доказування та поєднанні окремих ознак конструкцій *in rem* і *in personam*. Виявлені у ході дослідження нормативні та правозастосовні проблеми дають підстави для подальшого вдосконалення законодавчого регулювання цивільної конфіскації необґрунтованих активів та забезпечення належного балансу між ефективністю антикорупційної політики і процесуальними гарантіями учасників цивільного судочинства.

РОЗДІЛ 3
ЦИВІЛЬНА КОНФІСКАЦІЯ АКТИВІВ У СПРАВАХ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ САНКЦІЙ

3.1. Загальна характеристика процесуального механізму стягнення активів у дохід держави за наслідком застосування санкцій

Простежуючи певні історичні паралелі, можна констатувати, що запровадження санкційних механізмів у національній правовій системі стало реакцією держави на трагічні події, пов'язані з російською збройною агресією на території України, що розпочалась у 2014 р. та набула найбільш руйнівних масштабів після повномасштабного вторгнення у лютому 2022 р. Подібно до цього реформування антикорупційного законодавства свого часу було зумовлене необхідністю докорінної зміни вектора державної політики після подій Революції Гідності.

У межах вироблення комплексної стратегії протидії загрозам національним інтересам і національній безпеці у серпні 2014 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про санкції», яким передбачена можливість застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів щодо іноземних держав та осіб, які своїми діями створюють реальні та (або) потенційні загрози національним інтересам, національній безпеці, суверенітету і територіальній цілісності України, сприяють терористичній діяльності та (або) порушують права і свободи людини і громадянина, інтереси суспільства та держави, призводять до окупації території, експропріації чи обмеження права власності, завдання майнових втрат, створення перешкод для сталого економічного розвитку, повноцінного здійснення громадянами України належних їм прав і свобод [207].

Поряд із переліком суб'єктів, до яких держава може застосовувати санкції, Законом врегульовано підстави та принципи застосування санкцій

(ст. 3), їх види (ст. 4), а також механізм їх застосування, скасування та внесення до них змін (ст. 5).

Реагуючи на повномасштабне вторгнення держави-агресора Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб» від 12.05.2022 р. № 2257-IX до переліку санкцій додано стягнення в дохід держави активів (п. 1^1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції»), визначено підстави та умови його застосування (ст. 5^1 Закону України «Про санкції»), а також передбачено особливий процесуальний порядок розгляду судом відповідної категорії справ за правилами адміністративного судочинства (ст. 283^1 КАС України) [95, с. 120; 96, с. 120].

Відзначимо, що зважаючи на новий характер запровадженого у законодавстві інструменту конфіскації російських активів станом на сьогодні його науковому та прикладному аналізу присвячено незначну кількість праць [57; 67; 68, 110; 112; 117; 135; 278; 282; 288; 337; 339], що дозволяє стверджувати про певний вакуум доктринальних розробок у цьому напрямі. У зв'язку з цим, на нашу думку, комплексного дослідження потребують питання правової природи санкційного інструменту конфіскації активів, його відповідності конвенційним положенням, проблематики реалізації у правозастосовній практиці, зокрема процесуальних особливостей розгляду й вирішення відповідної категорії справ. Стосовно останнього слід відзначити, що одним із найбільш дискусійних питань залишається обґрунтованість віднесення законодавцем цієї категорії справ до юрисдикції адміністративного, а не цивільного судочинства, детальному опрацюванню якого буде присвячена увага на подальших сторінках дисертаційної роботи.

Додатковій актуалізації окресленої проблематики сприяє також неоднозначна практика розгляду ВАКС справ про застосування санкцій у формі конфіскації активів.

В юридичній літературі зазначається, що підходи до законодавчого

регулювання конфіскації активів окремих держав або пов'язаних із ними осіб історично змінювалися. Зокрема, І. В. Яковюк та А. О. Туренко наводять приклад США, де ще в 1917 р. було прийнято Закон про торгівлю з ворогом *(Trading with the Enemy Act, TWEA)*, в якому було надано широку дефініцію поняттю «ворог» як будь-яка фізична особа, партнерство або інша група осіб (включаючи корпорації), будь-якої національності, що є резидентом на території будь-якої країни, з якою Сполучені Штати перебувають у стані війни, або яка проживає за межами Сполучених Штатів і веде бізнес на такій території, а також передбачено можливість конфіскації майна ворожої держави під час оголошеної війни [339, с. 13]. Науковці згадують також Закон про міжнародні надзвичайні економічні повноваження 1977 р. *(International Emergency Economic Powers Act, IEEPA)*, яким було дозволено блокування активів, але не їх конфіскацію. Можливість останньої, водночас, була передбачена на випадок, коли США приймають участь у збройних діях або зазнали нападу з боку іноземної держави або іноземних громадян. Саме TWEA та IEEPA разом визначають правові засади сучасного режиму санкцій у США [339, с. 13].

ООН у своїх документах розглядає санкції як заходи, що забезпечують підтримку або відновлення міжнародного миру та безпеки, охоплюють широкий спектр варіантів примусу та, водночас, не передбачають застосування збройних сил [278, с. 165].

Розмірковуючи над сутністю санкцій, Д. Є. Васіна зазначає, що відповідні заходи, перш за все, спрямовані не на покарання, а на захист та запобігання порушенню національних і суспільних інтересів. Іншими словами, санкції стають реакцією (відповіддю) держави на дії, що загрожують фундаментальним засадам її існування, та за своєю природою не є проявом юридичної відповідальності, оскільки дії суб'єкта, які стають підставою для накладення санкцій, не потребують необхідності встановлення ознак складу правопорушення [30]. На думку вченої, легітимною метою стягнення в дохід держави активів виступає

забезпечення контролю за активами особи, яка несе потенційну загрозу для держави та її суверенітету, а також завдання удару по фінансовим можливостям «прихильників руського миру» [31].

В аспекті доктринального вивчення питань цивільної конфіскації підсанкційних активів заслуговують на увагу чинні положення законодавства, які визначають: коло суб'єктів, щодо яких можуть застосовуватись санкції; об'єкти конфіскації, а також передумови для її застосування. Не менш важливим вбачається також аналіз підстав для застосування цивільної конфіскації, які виходячи з положень закону виступають невід'ємною складовою таких передумов.

Так, суб'єктами застосування досліджуваного виду санкцій закон визначає фізичних та юридичних осіб, які своїми діями створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України (в тому числі шляхом збройної агресії чи терористичної діяльності) або значною мірою сприяли (в тому числі шляхом фінансування) вчиненню таких дій іншими особами (ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції») [207]. При цьому такими суб'єктами можуть бути не лише іноземні громадяни, а й громадяни України, а також резиденти у розумінні Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» [203]. Останніми, зокрема, визнаються юридичні особи (їх філії, представництва), що здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства України на території України, засновником (учасником, акціонером) або бенефіціаром яких прямо або опосередковано є Російська Федерація та (або) у яких Російська Федерація прямо або опосередковано чи юридичні особи, засновником (учасником, акціонером) або бенефіціаром яких є Російська Федерація та (або) у яких Російська Федерація прямо або опосередковано має частку у статутному (складеному) капіталі, акції, паї, інше членство (участь у будь-якій формі) у юридичній особі [203].

Об'єктом цивільної конфіскації, водночас, закон визначає дві групи

активів:

1) що належать фізичній або юридичній особі;

2) щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними (п. 1^1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції») [207].

Поряд із цим закон містить застереження, що навіть обставини накладення на активи арешту, встановлення щодо них мораторію чи будь-яких інших обтяжень (заборони розпоряджатися або користуватися ними), а також перебування таких активів у заставі не перешкоджає стягненню цих активів у дохід держави як санкції (ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції») [207].

Особливістю правового механізму застосування до окреслених вище суб'єктів санкцій у вигляді конфіскації активів є необхідність існування певної групи передумов, а саме:

1) можливість їх застосування виключно в період дії правового режиму воєнного стану, введеного у встановленому законом порядку;

2) попереднє застосування до підсанкційної особи санкцій у вигляді блокування активів;

3) наявність підстав для стягнення активів особи у дохід держави як виняткового заходу, що обумовлений гостротою становища та необхідністю досягнення цілей захисту, визначених у ст. 1 Закону України «Про санкції».

Встановлення сукупності вищенаведених передумов зумовлює можливість звернення до суду із відповідним позовом про конфіскацію активів у підсанкційної особи.

Доречно зауважити, що на відміну від інших видів санкцій, перелічених у ст. 4 Закону України «Про санкції», для яких законодавець визначив загальні підстави застосування (ст. 5), стягнення активів у дохід держави як окремий вид санкцій можливий виключно за наявності спеціальних підстав, передбачених у ст. 5^1 Закону України «Про санкції»:

– завдання істотної шкоди національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України;

– суттєве сприяння вчиненню дій або ухваленню рішень, спрямованих на завдання шкоди національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України [207].

Закон містить конкретизацію дій, які підпадають під ознаки, визначені у п.п. 1 та 2 ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції», встановлення обставин вчинення яких входить до предмета доказування при розгляді відповідної категорії справ, на чому буде детально зосереджено увагу на подальших сторінках цієї роботи.

Таким чином, системний аналіз положень національного законодавства дозволяє зробити висновок, що цивільна конфіскація активів за наслідками застосування санкцій є доволі складним за обсягом юридичних дій процесом, що в своїй реалізації опосередковується настанням низки юридичних фактів та проходженням декількох етапів, зокрема:

1) введення на території України правового режиму воєнного стану;

2) прийняття РНБО рішення про застосування до особи санкцій у вигляді блокування активів із введенням його в дію указом Президента України;

3) розшук активів підсанкційної особи;

4) звернення центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції, до Вищого антикорупційного суду з позовною заявою про застосування до відповідної фізичної або юридичної особи санкції у вигляді конфіскації активів;

5) виконання рішення суду про конфіскацію активів.

У межах перелічених етапів окремий інтерес безумовно викликають питання процедури розгляду і вирішення судом цієї категорії справ, а також виконання рішень про санкційну конфіскацію активів, що (як і цивільна

конфіскація необґрунтованих активів) мають особливості правового регулювання на рівні окремих інститутів процесуального права.

Разом із тим вважаємо за необхідне повернутися до обговорення доволі дискусійного питання про предметну юрисдикцію вказаних справ.

Важливість дослідження вказаного питання зумовлюється, насамперед, тим, що правильне визначення юрисдикції того чи іншого спору лежить у площині забезпечення гарантій особи на справедливий суд (ст. 6 ЄКПЛ) [6, с. 83; 24, с. 95]. У своїй практиці ЄСПЛ неодноразово акцентував увагу на тому, що кожен має право на справедливий суд, встановлений законом, що, серед іншого, передбачає, що відповідний орган повинен мати повноваження вирішувати питання, які належать до його компетенції, на основі принципу верховенства права [87]. Аналогічний підхід щодо потреби в належному розмежуванні судової юрисдикції в аспекті права на справедливий суд підтримує у своїх рішеннях і Конституційний суд України [266].

Запроваджуючи процесуальний механізм цивільної конфіскації активів за наслідками застосування санкцій, національний законодавець, як уже зазначалось, пішов шляхом віднесення окресленої категорії справ до сфери адміністративного судочинства з покладенням відповідних повноважень щодо їх розгляду на ВАКС [95, с. 121]. На сьогодні це єдина категорія адміністративних справ, підсудна цьому спеціалізованому судовому органу [97, с. 138–139].

Складно однозначно дати відповідь на питання, що саме спонукало законодавця до обрання такого підходу визначення правил предметної та територіальної юрисдикції, оскільки пояснювальна записка до законопроекту від 23.03.2022 р. № 7194, а також інші супровідні документи до нього не розкривають окреслені питання [35; 36; 190]. Проте варто зауважити, що як у науковій літературі, так і у висновках Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України, які передували прийняттю Закону України від 12.05.2022 р. № 2257-IX, зосереджувалася

увага на суперечливості такого підходу предметним повноваженням ВАКС та меті його створення як спеціалізованої антикорупційної інституції [35]. При цьому навіть текстуальні зміни, внесені законодавцем до ст. 3 Закону України «Про Вищий антикорупційний суд» шляхом унормування серед завдань цього суду здійснення в порядку адміністративного судочинства правосуддя у справах про застосування санкції, передбаченої п. 1^1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції» [193], навряд чи є достатнім для констатації вирішення вказаної проблеми [95, с. 121].

Розмірковуючи над мотивами законодавця, які стали причиною обрання саме такої процесуальної конструкції цивільної конфіскації, можна припускати, що вони були зумовлені дією низки факторів, основним із яких була потреба у якомога швидкій реакції держави на існуючі загрози національній безпеці, спричинені країною-агресором, яка, водночас, змусила орієнтуватись на вже апробовані ефективні практики як основу для майбутнього санкційного механізму. Подібною основою, беззаперечно, став інший механізм цивільної конфіскації – стягнення необґрунтованих активів, архітектура якого й стала базою для розробки інструментарію цивільної конфіскації активів за наслідками застосування санкцій [95, с. 121].

З огляду на це обрання законодавцем ВАКС як суду, що розглядатиме відповідні справи, слід визнати абсолютно виправданим рішенням, позаяк це єдиний судовий орган, який на цей час мав напрацьований досвід розгляду справ про цивільну конфіскацію, що дозволило б забезпечити якісність та ефективність правосудної діяльності. З іншого боку, віднесення санкційних справ до юрисдикції адміністративного судочинства слід сприймати як досить спірне рішення законодавця, що суперечить як існуючим доктринальним підходам щодо розуміння сутності інституту предметної юрисдикції та виробленим критеріям її розмежування, застосовуваним у судовій практиці, зокрема в практиці Верховного Суду [95, с. 121].

У науці цивільного процесу інституту судової юрисдикції відводиться

фундаментальне значення як такого, що визначає специфіку судової влади та виступає її предметною характеристикою [128, с. 246], забезпечуючи розподіл справ між судами залежно від сфери діяльності загальних та спеціалізованих судів, виконуваних ними функцій та території, на яку поширюються їх повноваження [324, с. 61]. Одним із різновидів судової юрисдикції є предметна та суб'єктна юрисдикція, яка характеризує обсяг повноважень судових органів стосовно відповідних правових об'єктів судового захисту та суб'єктів і дає можливість розподіляти справи між судами різної спеціалізації [324, с. 61], завдяки чому розрізняють конституційну, кримінальну, цивільну, адміністративну та господарську юрисдикції [95, с. 121].

В основі розмежування предметної юрисдикції закладено низку критеріїв, серед яких в юридичній літературі традиційно виокремлюють: 1) наявність спору про право, що визначає конституційні межі судової юрисдикції й дозволяє розмежувати судову та несудову юрисдикцію, а також спірні та безспірні провадження; 2) суб'єктний критерій; 3) характер спірних правовідносин, що має включати: а) їх галузеву приналежність; б) їх зміст з точки зору методу правового регулювання, що в них превалює – публічний або приватний характер спору [6, с. 84; 24, с. 95; 289, с. 400; 331, с. 158]. Представлені критерії знайшли своє втілення у нормах відповідних процесуальних кодексів (ст. 19 ЦПК України, ст. 19 КАС України, ст. 20 ГПК України) [95, с. 121].

При цьому варто зауважити, що законодавство та практика його застосування передусім виходять із домінанти характеру спірних правовідносин при визначенні предметної юрисдикції справ, надаючи перевагу саме цьому критерію у співвідношенні з іншими [95, с. 121].

У цьому контексті при вивченні вказаного питання заслуговують також на увагу правові висновки Великої Палати Верховного Суду, на яку, в силу положень чинного законодавства, покладено особливі повноваження щодо вирішення так званих «юрисдикційних конфліктів» та забезпечення

єдності судової практики при застосуванні норм процесуального права, що регулюють правила предметної та суб'єктної юрисдикції [6, с. 84; 113, с. 85; 172, с. 331].

Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 21.03.2018 р. у справі № 536/233/16-ц суд наголосив, що реалізуючи дискрецію при визначенні предметної юрисдикції справ, суди повинні виходити із суті права та (або) інтересу, за захистом якого звернулася особа, заявлених вимог, характеру спірних правовідносин, змісту та юридичної природи обставин у справі [183]. В низці інших своїх рішень Велика Палата Верховного Суду акцентує увагу на тому, що для вирішення питання про розмежування компетенції судів щодо розгляду, зокрема адміністративних і цивільних справ недостатньо застосування виключно формального критерію – визначення складу учасників справи. Визначальною ознакою для правильного вирішення спору є характер правовідносин, з яких виник спір [179].

Загальним критерієм відмежування справ цивільної юрисдикції від інших є, по-перше, наявність спору щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів у будь-яких правовідносинах, крім випадків, коли такий спір вирішується за правилами іншого судочинства, а, по-друге, спеціальний суб'єктний склад цього спору, у якому однією зі сторін є, як правило, фізична особа. Отже, у порядку цивільного судочинства за загальним правилом можна розглядати будь-які справи, у яких хоча б одна зі сторін зазвичай є фізичною особою, якщо їх вирішення не віднесено до інших видів судочинства, зокрема адміністративного (постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.02.2022 р. у справі № 183/4196/21) [180]. Водночас визначальною ознакою справи адміністративної юрисдикції є публічно-правовий характер спору та спрямованість саме на захист прав та інтересів фізичних і юридичних осіб у публічно-правових відносинах від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.02.2024 р.

у справі № 580/4531/23) [185].

Як наголошує Я. О. Берназюк, публічно-правовий спір є різновидом правового спору, якому притаманні такі риси: виникнення спору з публічно-правових відносин; сторонами такого спору є суб'єкт публічно-правових відносин; сфера виникнення спору зумовлена реалізацією публічного інтересу; предметом спору є рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів публічно-правових відносин, які порушують або можуть порушити права, свободи та інтереси інших суб'єктів [10, с. 172].

Тобто публічно-правовий спір має особливий суб'єктний склад, а участь суб'єкта владних повноважень є обов'язковою ознакою для класифікації спору як публічно-правового. Однак сама по собі участь у спорі суб'єкта владних повноважень автоматично не дає підстав ототожнювати його з публічно-правовим та відносити до справ адміністративної юрисдикції, адже такий спір має стосуватись саме публічних відносин. Інакше кажучи, суд має з'ясувати, у зв'язку із чим виник спір та за захистом яких прав особа звернулася до суду (постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.02.2020 р. у справі № 693/1140/16-ц) [179].

Таким чином, для класифікації спору як публічно-правового та віднесення справи до сфери адміністративного судочинства недостатньо встановити лише участь у спорі суб'єкта владних повноважень, позаяк додатковим обов'язком суду є з'ясування, у зв'язку з чим виник спір та за захистом яких прав, свобод чи інтересів звернулася особа до суду (постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.05.2018 р. у справі № 826/7431/16) [186].

Водночас Велика Палата Верховного Суду неодноразово зазначала, що приватноправові відносини вирізняються наявністю майнового чи немайнового інтересу учасника, а спір набуває ознак приватно-правового, якщо він обумовлений порушенням або загрозою порушення приватного права чи інтересу конкретного суб'єкта, що підлягає захисту в спосіб, передбачений законодавством для сфери приватноправових відносин, навіть

у випадку, якщо до порушення приватного права чи інтересу призвели дії органів державної влади, місцевого самоврядування, їхніх посадових чи службових осіб [95, с. 121]. Зокрема, якщо порушення своїх прав особа вбачає в наслідках, які спричинені рішенням, дією чи бездіяльністю органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їхньої посадової або службової особи, які вона вважає неправомірними, і ці наслідки призвели до виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин, мають майновий характер або пов'язані з реалізацією її майнових або особистих немайнових інтересів, то визнання незаконними (протиправними) таких рішень є способом захисту цивільних прав та інтересів і визначає цивільну юрисдикцію такого спору [184].

Системний аналіз представлених вище правових позицій Верховного Суду дозволяє виснувати, що навіть у випадку, коли спірні правовідносини регулюються нормами публічного права й опосередковані участю в них суб'єктів владних повноважень, але при цьому характеризуються втручанням у приватне право чи інтерес особи, такі спори мають приватноправову природу та за предметним критерієм підпадають під сферу цивільного, а не адміністративного судочинства [95, с. 122].

За цією логікою, попри відверту публічну природу та характер регулювання правових відносин у сфері застосування санкцій, використання судового інструменту стягнення активів у дохід держави за наслідками санкцій слід розглядати як втручання держави у приватну власність, у розумінні ст. 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ, тобто у приватне право особи. З огляду на це вважаємо, що справи про цивільну конфіскацію за наслідками застосування санкції, передбаченої п. 1^1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції», підпадають під сферу цивільної юрисдикції й мають розглядатись за правилами цивільного судочинства. У зв'язку з цим відповідний процесуальний механізм має бути врегульований на рівні окремої глави ЦПК України, а не КАС України, аналогічно тому, як це має місце при регламентації процедур цивільної конфіскації необґрунтованих активів [95, с. 122].

3.2. Особливості судового розгляду справ про застосування санкцій та виконання судових рішень

Моделі цивільної конфіскації підсанкційних активів, реалізована в національному праві, притаманний комплексний підхід до правового регулювання з визначенням низки особливостей щодо розгляду і вирішення відповідної категорії справ, які встановлені нормами ст. 283[1] КАС України.

Серед останніх в юридичній літературі пропонується розглядати, зокрема, здійснення провадження в порядку адміністративного судочинства в особливому порядку; наявність позивача та відповідача з особливим статусом; порядок повідомлення відповідачів та інших учасників справи про відкриття та розгляд справи, а також направлення і вручення судового рішення; строки звернення до суду, розгляду і оскарження рішення [67, с. 127; 69, с. 682–683].

Незважаючи на цікавість такого підходу, вважаємо, що він не у повній мірі відображає специфіку процесуального механізму судового розгляду санкційних справ та потребує розширення з урахуванням сформованої на цей час практики застосування відповідних процесуальних норм. Варто зазначити, що з моменту запровадження вказаного механізму у 2022 р. та станом на момент проведення цього дослідження ВАКС було розглянуто значну кількість справ про застосування санкції, передбаченої п. 1[1] ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції» (у 2022 р. – 5 справ, 2023 р. – 28 справ, 2024 р. – 30 справ, 2025 р. – 19 справ) [213]. Їх аналіз може стати додатковим емпіричним підґрунтям для визначення та доктринального розкриття особливостей процедури розгляду й вирішення справ про цивільну конфіскацію підсанкційних активів.

Таким чином, з урахуванням системного аналізу чинних положень санкційного законодавства у взаємозв’язку з нормами процесуального закону та практикою їх застосування, сформованою на цей час ВАКС, вважаємо за необхідне запропонувати до обговорення особливості судового

розгляду справ про цивільну конфіскацію активів за наслідками застосування санкцій, що стосуються:

– реалізації права на звернення до суду в контексті встановлених законом часових меж пред'явлення позову;

– територіальної та інстанційної юрисдикції справ, а також формування складу суду;

– складу учасників справи;

– специфічної процесуальної форми розгляду справ, яка характеризується істотним спрощенням процедур;

– специфічного предмета та стандартів доказування.

Виходячи з існуючих доктринальних напрацювань загальної проблематики права на звернення до суду та передумов його реалізації [66, с. 14; 83; 85; 116; 133; 154; 167; 271; 284; 292], найперше, що привертає увагу, є встановлені законом часові межі пред'явлення позову до суду. Це питання, на нашу думку, слід розглядати у двох аспектах.

По-перше, позов про стягнення активів особи в дохід держави за наслідками застосування санкцій у силу положень ч. 1 ст. 283^1 КАС України може бути пред'явлено лише в період дії правового режиму воєнного стану. Поряд із цим положеннями абзацу другого ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції» передбачено додаткове застереження про те, що застосування вказаної санкції допускається й після припинення чи скасування воєнного стану за наявності двох умов: 1) якщо позовну заяву подано про застосування цієї санкції подано в період дії правового режиму воєнного стану та 2) якщо на відповідну фізичну чи юридичну особу в порядку, визначеному цим Законом, вже накладено санкцію у виді блокування активів [207].

По-друге, це строк звернення до суду (в розумінні ст. 122 КАС України), який, на відміну від загального правила про застосування тримісячного строку звернення до суду з позовом для суб'єктів владних повноважень, передбаченого абзацом другим ч. 2 ст. 122 КАС України, так

само прив’язується до строку дії воєнного стану (ч. 7 ст. 122 КАС України) й, фактично, не передбачає обов’язку врахування моменту, з якого виникають підстави для пред’явлення позову про цивільну конфіскацію активів.

Вказана норма була прийнята у 2023 р. й стала реакцією законодавця на суперечливість практики застосування ВАКС відповідних строків. Зокрема, до внесення відповідних змін до закону при обчисленні строку звернення до адміністративного суду застосовувалися саме положення ч. 2 ст. 122 КАС України, за якими в одних випадках тримісячний строк відраховувався з дати накладення РНБО санкції у вигляді блокування активів, що дуже часто ставало причиною необхідності вирішення питання про його поновлення, а в інших випадках – суд виходив з того, що у суб’єкта звернення виникає право на пред’явлення позову про стягнення в дохід держави активів за наслідками застосування санкцій не з моменту винесення указу Президента України про введення в дію відповідного рішення РНБО, а з моменту виявлення активів підсанкційних осіб, а також встановлення належності їм цих активів [32].

Водночас у контексті часових меж реалізації права на пред’явлення позову в цих справах в юридичній літературі додатково звертається увага на проблематику ретроактивної дії санкцій, яка має місце в судовій практиці. Суть цієї проблематики зводиться до можливості заявлення позову про конфіскацію активів, якщо протиправні дії відповідачів, що визначають підстави для застосування такої санкції, були вчиненні до набуття чинності Законом України від 12.05.2022 р. № 2257-IX, яким відповідний процесуальний механізм запроваджено. Судова практика з цього питання, на жаль, не є однозначною. Так, у своїх перших рішеннях ВАКС виходив з того, що положення ст. 58 Конституції України поширюються на п. 1^1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції», а тому суд має встановити, чи вбачаються у діях відповідача підстави, визначені ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції», які виникли або існували та продовжили існувати після

набрання чинності Законом України від 12.05.2022 р. № 2257-IX, а саме станом на 24.05.2022 р. [218]. Проте в подальшій практиці ВАКС відступив від такого підходу. Суд наголосив, що санкція у виді стягнення активів у дохід держави може бути застосована до особи, яка вчинила або розпочала вчинення діяння, передбаченого ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції», до 24.05.2022 р. Обґрунтовуючи таку позицію суд виходив з того, що російська збройна агресія триває в Україні з лютого 2014 р., а положення міжнародного права щодо категоричної заборони збройної агресії діяли задовго до внесення змін до Закону України «Про санкції», якими 24.05.2022 р. було лише запроваджено конкретний обмежувальний захід у виді стягнення активів у дохід держави [240].

Подібна непослідовність підходів, на наше переконання, суперечить засадам правової визначеності. З нашої точки зору, незважаючи на очевидну позакримінальну природу цивільної конфіскації підсанкційних активів, ретроактивний підхід до застосування санкцій суперечить ст. 58 Конституції України та, щонайменше, одному критерію правомірності втручання у право на мирне володіння майном, а саме законності втручання. Водночас останнє може спричинити негативні наслідки для нашої держави під час оцінки національного механізму цивільної конфіскації з боку ЄСПЛ. При цьому варто наголосити, що подібна дискусія стосовно обґрунтованості ретроактивного застосування санкцій жодним чином не стосується дій підсанкційних осіб, які визначені в ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції» та, незважаючи на момент початку їх вчинення, мають триваючий характер.

Іншим компонентом, який характеризує процесуальні особливості розгляду цієї категорії справ, є специфічні правила інстанційної та територіальної юрисдикції, а також формування складу суду. Так, відповідно до положень ч. 3 ст. 20, ч. 5 ст. 22 та ч. 4 ст. 23 КАС України судом першої інстанції у справах про застосування санкції, передбаченої п. 1^1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції», є ВАКС, водночас функції апеляційної інстанції покладено на АП ВАКС. Крім цього, на відміну від питомої

кількості інших адміністративних справ, розгляд справ про цивільну конфіскацію судом першої інстанції здійснюється колегіально у складі трьох суддів ВАКС (ч. 4 ст. 283[1] КАС України).

Варто зауважити, що подібний підхід закону щодо особливих правил інстанційної та територіальної юрисдикції вбачається цілком обґрунтованим, що було детально проаналізовано нами на попередніх сторінках дисертаційної роботи. Водночас, зважаючи на потенційну можливість застосування інструменту цивільної конфіскації підсанкційних активів не лише щодо іноземців (громадян, компаній), а й у виключних випадках до громадян України, зазначимо, що законодавець не передбачив правила щодо підсудності таких справ, у випадках, коли стороною у справі є суддя або працівник апарату ВАКС. У зв'язку з цим, на нашу думку, доцільно буде закріпити в процесуальному законі правило, аналогічне тому, що міститься в ч. 3 ст. 26 ЦПК України та застосовується у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів. Відповідно до нього у справах про застосування санкції, передбаченої п. 1[1] ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції», в яких відповідачем є суддя чи працівник апарату Вищого антикорупційного суду, таке провадження в першій інстанції здійснює окружний адміністративний суд, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться Вищий антикорупційний суд, а ухвалені судові рішення оскаржуються в апеляційному порядку до суду апеляційної інстанції, який знаходиться у межах апеляційного округу, територія якого поширюється на місцезнаходження окружного адміністративного суду, який ухвалив судове рішення, що оскаржується.

Особливим для цієї категорії справ є також склад учасників справи, передусім сторін. Так, відповідно до ч. 2 ст. 5[1] Закону України «Про санкції» право на пред'явлення позову про стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб надано центральному органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції. Останнім згідно з

постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 р. № 228 є Міністерство юстиції України [200].

У цьому контексті важливо враховувати спеціальний статус Міністерства юстиції України як центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері застосування санкцій. Крім того, на увагу заслуговують доктринальні підходи до розуміння процесуальної правосуб'єктності держави [2; 58; 75; 336]. Тому, на нашу думку, найбільш обґрунтованою є позиція, згідно з якою позивачем у справах про цивільну конфіскацію підсанкційних активів позивачем постає держава Україна, від імені якої позов подає та здійснює представництво Міністерство юстиції України. Іншими словами, участь Мінюсту у вказаних справах здійснюється в межах інституту участі у процесі органів та осіб, яким за законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ч. 3 ст. 5, ст. 53 КАС України), аналогічно тому, як це має місце в іншій спеціальній форми цивільної конфіскації – стягненні необґрунтованих активів.

Відповідачами в цих справах закон визначає фізичних та юридичних осіб, які своїми діями створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України (в тому числі шляхом збройної агресії чи терористичної діяльності) або значною мірою сприяли (в тому числі шляхом фінансування) вчиненню таких дій іншими особами, у тому числі до резидентів у розумінні Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» (ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції») [207].

З урахуванням системного тлумачення чинного санкційного законодавства можна дійти висновку, що перелік суб'єктів, щодо яких може застосовуватись санкція у вигляді цивільної конфіскації активів, не може виходити за межі кола суб'єктів, визначених у ч. 2 ст. 1 та ч. 3 ст. 5 Закону України «Про санкції», позаяк конфіскація є лише одним із різновидів санкцій. Внаслідок цього в юридичній літературі окреслюється таке коло потенційних відповідачів у цій категорії справ:

– іноземці та особи без громадянства;

– іноземні юридичні особи;

– фізичні особи – громадяни України, які здійснюють терористичну діяльність;

– українські юридичні особи, які здійснюють терористичну діяльність;

– юридичні особи – резиденти, які знаходяться під контролем іноземної юридичної особи чи фізичної особи-нерезидента, або у яких є частка держави агресора (абзац третій ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів») [277, с. 11].

Отже, відповідачами в таких справах можуть бути не лише іноземні особи, а також юридичні особи-резиденти, засновником або бенефіціарами у яких є російська федерація чи її резиденти, але й громадяни України. Водночас щодо останніх, поряд із доведенням загальних підстав для застосування санкції у вигляді стягнення активів, передбачених ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції», додатково висувається вимога встановлення наявності в їх діях ознак терористичної діяльності у розумінні Закону України «Про боротьбу з тероризмом».

Як свідчить практика розгляду ВАКС справ про цивільну конфіскацію, відповідачами в яких виступали українські громадяни, такими діями визнавалися, наприклад, проведення підривної діяльності проти України [229] або участь у створенні державою-агресором підконтрольних їй самопроголошених органів, що узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України [259].

Окрему групу учасників справ про цивільну конфіскацію підсанкційних активів становлять треті особи, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору. Санкційне законодавство не визначає коло таких осіб, а тому з урахуванням загальних положень, які містяться у ч. 2 ст. 49 КАС України, до них можна віднести осіб, які мають певний правовий

зв’язок із активом, що є потенційним об’єктом цивільної конфіскації та, відповідно, рішення у справі може вплинути на права та обов’язки такої особи щодо активу. Аналіз низки розглянутих ВАКС справ свідчить, що третіми особами в досліджуваній категорії справ можуть бути, зокрема: другий з подружжя та (або) члени сім’ї відповідача, якщо об’єктом цивільної конфіскації є активи, що перебувають у спільній власності [300]; пов’язані особи та (або) номінальні власники активів [304]; органи опіки та піклування, якщо об’єктом цивільної конфіскації є активи, права на які мають малолітні або неповнолітні діти [298]; юридичні особи, частка у статутному капіталі яких належить або контролюється відповідачем та є об’єктом цивільної конфіскації [299]; кредитори або боржники відповідача, стосовно яких останній має грошові зобов’язання або право грошової вимоги [308]; заставодержателі (іпотекодержателі) активів, які є об’єктами цивільної конфіскації [301] тощо.

З-поміж наведеного вище найбільш відчутно особливості розгляду справ про цивільну конфіскацію за наслідками застосування санкцій простежуються через наявність специфічної процесуальної форми, якій властива істотна спрощеність процедур такого розгляду.

Конструктивно норми ст. 283^1 КАС України розміщені у главі 11 розділу ІІ Кодексу, яка має назву «Особливості позовного провадження в окремих категоріях адміністративних справ». При цьому процесуальний закон не містить прямої вказівки про віднесення цієї категорії справ до справ загального або спрощеного позовного провадження. Виходячи із системного тлумачення норм ст. ст. 12, 171, 257 та 260 КАС України можна констатувати, що за відсутності прямої вказівки закону питання про визначення типу позовного провадження, за яким має розглядатися конкретна санкційна судова справа, віднесено до дискреційних повноважень ВАКС, які останній реалізує при вирішенні питання про відкриття провадження у справі (п. 4 ч. 9 ст. 171 КАС України).

Аналіз ухвал ВАКС про відкриття провадження у справах про

застосування санкції, передбаченої п. 1^1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції», дозволяє зробити висновок, що суд безальтернативно у кожному випадку вирішував питання про розгляд таких справ саме за правилами спрощеного позовного провадження. Мотиви суду є ідентичними та базуються на тому, що: а) справи про застосування санкцій не віднесені законодавцем до переліку справ, які відповідно до ч. 4 ст. 12 КАС України мають розглядатися виключно за правилами загального позовного провадження; б) виходячи із змісту ч. 2 ст. 12 КАС України, розгляд таких справ за правилами спрощеного позовного провадження з урахуванням особливостей, встановлених ст. 283^1 КАС України, є доцільним, зважаючи на їх терміновий характер та пріоритетність їх швидкого вирішення [296; 298; 302: 303].

Виходячи із змісту вказаних процесуальних норм, можна простежити суперечливу ситуацію: з одного боку, закон не забороняє розглядати справи про цивільну конфіскацію підсанкційних активів за правилами загального позовного провадження, а з іншого – це неможливо. Позаяк комплексний аналіз процедур, передбачених ст. 283^1 КАС України, очевидно вказує на те, що втілена у законі процесуальна форма тяжіє до спрощеного провадження, якій взагалі не властиві атрибути загального. Більше того, можна обґрунтовано стверджувати, що вказана модель санкційного судочинства за характером процедур є «спрощеною», аніж традиційне спрощене позовне провадження.

Подібна специфіка порівняно з існуючими процедурами спрощеного позовного провадження знаходить свій прояв, зокрема в такому:

– наявність відносно стислих строків реалізації окремих процесуальних дій та розгляду справи в цілому;

– особливості здійснення окремих процесуальних дій під час розгляду справи у судах першої та апеляційної інстанції, які відрізняються від звичних процедур спрощеного провадження;

– двоінстанційний цикл розгляду справ з повним обмеженням права

на касаційний перегляд судових рішень.

Вказані аспекти, на нашу думку, є ключовими при наданні характеристики процесу розгляду справ про цивільну конфіскацію активів за наслідками застосування санкцій та визначенні його особливостей.

Розглядаючи темпоральні аспекти відповідної процесуальної форми, варто зосередити увагу на таких процесуальних діях та строках їх реалізації:

– 24 години на вирішення питання про відкриття провадження у справі, а також усунення недоліків у випадку залишення позовної заяви без руху (за загальним правилом, у тому числі у спрощеному провадженні, – 5 днів та 10 днів відповідно);

– 5 днів з моменту отримання позовної заяви на подання відзиву відповідачем (у спрощеному провадженні – 15 днів з дня вручення ухвали про відкриття провадження у справі);

– 30 днів на розгляд справи судом першої інстанції з дня надходження позовної заяви до суду (у спрощеному провадженні – протягом розумного строку, але не більше 60 днів з дня відкриття провадження у справі);

– 5 днів з дня складання та опублікування повного тексту рішення суду на подання апеляційної скарги (за загальним правилом, у тому числі у спрощеному провадженні, – протягом 30 днів з дня складення повного тексту рішення);

– 15 днів з дня надходження апеляційної скарги до АП ВАКС на апеляційний перегляд рішення (за загальним правилом, у тому числі у спрощеному провадженні, – протягом 60 днів з дня постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження);

– 5 днів на складення повного тексту рішення суду першої інстанції та постанови суду апеляційної інстанції.

Аналіз процедурних аспектів санкційного судочинства дозволяє дійти висновку, що ВАКС послуговується правилами, встановленими законом для загального позовного провадження з урахуванням особливостей,

визначених главою 10 розділу ІІ та ст. 283[1] КАС України, до яких зокрема відносяться:

– особливі, у порівнянні із ст. 160 КАС України, вимоги до змісту позовної заяви, в частині зазначення реквізитів та даних відповідача (п. 3 ч. 1 ст. 283[1] КАС України);

– особливий порядок повідомлення учасників справи про дату, час і місце судового засідання (ст. 268, ч. 5 ст. 283[1] КАС України) та наслідків неприбуття в судове засідання учасника справи та його представника (абзац другий ч. 5 ст. 283[1] КАС України);

– відсутність вказівки на право учасника справи подати інші письмові заяви по суті справи (відповідь на відзив, заперечення), а також відзиву на апеляційну скаргу;

– недопустимість зупинення провадження у справі з підстав, передбачених п. 3 ч. 1 ст. 236 КАС України, а саме у зв'язку з об'єктивною неможливістю розгляду справи до вирішення іншої справи, що розглядається в порядку конституційного провадження, адміністративного, цивільного, господарського чи кримінального судочинства (ч. 3 ст. 283[1] КАС України);

– можливість розгляду справи у закритому процесі (таємному режимі) у деяких випадках, коли окремі обставини справи та докази є предметом досудового розслідування органами СБУ або становлять інтерес у її нерозголошенні для окремих відомств та структур (ГУР МО, СБУ), з метою забезпечення інтересів національної безпеки.

Серед перелічених особливостей окрему увагу слід звернути на законодавчу заборону суду зупиняти провадження у справі з підстав, визначених п. 3 ч. 1 ст. 236 КАС України. Мотиви, якими керувався законодавець, закріплюючи відповідну норму ч. 3 ст. ст. 283[1] КАС України, пояснюються тим, що застосуванню санкції у виді стягнення в дохід держави активів обов'язково передує застосування до відповідача іншої санкції у вигляді блокування таких активів, що також може бути предметом

оскарження у суді, в межах іншої адміністративної справи. З останнього випливає, що норма ч. 3 ст. 283[1] КАС України спрямована на недопустимість створення перешкод у застосуванні конфіскаційної санкції, навіть у випадку, якщо в паралельному процесі, де вирішується питання про законність накладення санкції з блокування активів, буде задоволено позов підсанкційної особи. Враховуючи викладене, вважаємо, що вказане положення закону є спірним, оскільки скасування судовим рішенням санкції з блокування активів автоматично делегітимізуватиме застосування санкції у виді цивільної конфіскації таких активів на підставі рішення ВАКС.

Окремою особливістю процесуальної форми розгляду досліджуваної категорії справ є встановлена законом неможливість касаційного перегляду рішень ВАКС і постанов АП ВАКС (ч. 8 ст. 283[1] КАС України).

Слід наголосити, що проблематика реалізації права на касаційне оскарження, а також обмежень у відповідному праві, є достатньо вивченою у процесуальній доктрині [53; 80; 101; 104; 132; 168; 171; 276]. Як зазначає О. І. Попов, конституційне право на касаційне оскарження судових рішень не є безумовним, оскільки положення п. 8 ст. 129 Конституції України у чинній редакції передбачають можливість обмеження права на касацію у визначених законом випадках. Такий підхід, на думку вченого, кореспондує положенням Рекомендації R (95) 5 від 07.02.1995 р., що передбачає необхідність вжиття заходів з виключення права на оскарження рішень в окремих категоріях справ до суду третьої інстанції та необхідність розгляду в межах третього інстанційного циклу лише тих справ, розгляд яких сприятиме розвитку права та його одноманітному тлумаченню [171, с. 136].

Водночас Н. Ю. Сакара зазначає, що обмеження у праві на касаційне оскарження судових рішень, ухвалених під час розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження, само собою не суперечить п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, оскільки ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово підкреслював, що з одного боку наведена норма не зобов’язує держави-учасниці створювати суди апеляційної та касаційної інстанції, а, з іншого боку, умови

прийнятності касаційних скарг можуть бути більш суворішими порівняно з умовами подання позовів до суду першої інстанції та апеляційних скарг. При цьому запровадження на національному рівні певних «касаційних фільтрів», вказує вчена, переслідує законну мету, враховуючи роль Верховного Суду, який повинен приймати справи лише з найважливішими питаннями [276, с. 204].

Поділяючи в цілому позиції зазначених дослідників, вважаємо за необхідне висловити низку застережень щодо інстанційної системи розгляду саме санкційних справ.

По-перше, наявність закріпленого у процесуальному законі так званого «касаційного фільтру» за ознакою малозначності не передбачає можливості його подолання у виняткових випадках, перелік яких наведений у п. 2 ч. 5 ст. 328 КАС України. Проте тлумачення змісту ч. 8 ст. 283^1 КАС України дозволяє констатувати, що подібна опція для санкційних справ відсутня. Іншими словами, якщо для інших категорій адміністративних справ, що розглядалися за правилами спрощеного позовного провадження, теоретично зберігається право на касаційне оскарження судових рішень, за умови подолання відповідного «касаційного фільтру», то у справах про цивільну конфіскацію підсанкційних активів такий перегляд є неможливим безвідносно до наявності випадків, визначених у п. 2 ч. 5 ст. 328 КАС України.

По-друге, зважаючи на сутність та природу касаційного перегляду, а також специфіку спірних матеріальних правовідносин, безумовне обмеження у праві на касаційне оскарження таких рішень практично позбавляє Верховний Суд виконувати функцію забезпечення єдності судової практики та формулювання правових висновків щодо шляхів застосування норм санкційного права. Останнє, на наше переконання, є вагомим аргументом на користь дискусії про необхідність запровадження триінстанційної моделі розгляду окресленої категорії справ.

Врешті-решт зауважимо, що реалізована законодавцем спрощена

модель розгляду і вирішення справ про цивільну конфіскацію підсанкційних активів, в цілому, викликає багато критики на сторінках юридичної літератури [32; 67, с. 129; 125]. Підґрунтям для неї постає сутнісна природа різних форм позовного провадження та фундаментальні засади, що лежать в основі диференціації позовного провадження на загальне та спрощене.

Так, ще задовго до комплексної реформи процесуального законодавства у 2017 р. В. В. Комаров висловив ідею про можливість диверсифікації цивільного процесу як результату певної модифікації позовного провадження, що виступає опорною конструкцією цивільного судочинства [105, с. 32]. Подібне конструювання, на думку вченого, може відбуватись з урахуванням різних чинників: матеріально-правових особливостей тих або інших категорій справ; прискорення термінів їх розгляду; необхідності урівноваження процесуальних прав сторін з метою запобігання зловживанню ними; введення спрощених судових процедур тощо [105, с. 32].

Інші вчені, які досліджували проблематику диференціації процесуальної форми, після запровадження в національному законодавстві моделі спрощеного позовного провадження у своїх працях акцентували увагу не лише на факторі «терміновості» (необхідності пришвидшення розгляду), а й на інших критеріях (характер спірних правовідносин, ціна позову, складність справи, обсяг доказів тощо), які у сукупності стають засадничими при вирішенні судом питання про процесуальну форму розгляду тієї чи іншої справи [11, с. 66; 26, с. 91; 29, с. 110; 78; 79, с. 17; 138, с. 136; 163, с. 116; 276, с. 202; 290, с. 21; 294, с. 86].

Зокрема, І. В. Завальнюк наголошує, що умовами розгляду адміністративних справ за правилами спрощеного провадження є сукупність необхідних суб’єктивних та об’єктивних обставин, забезпечуючих досягнення мети адміністративного судочинства, не здійснюючи при цьому всіх передбачених ординарною процесуальною формою дій. Тобто при визначенні спрощеного порядку розгляду справ мають встановлюватись

негативні умови, що визначають відсутність передбачених законом обставин, які б унеможливлювали застосування такого порядку: недостатність доказів, наданих сторонами для встановлення обставин справи; ускладненість суб'єктного складу справи; пропуск строку відповідачем для подання заперечень проти позову з причин, визнаних судом поважними [78, с. 10].

Схожих поглядів дотримується й Я. О. Берназюк, зазначаючи, що незважаючи на значні переваги спрощеного позовного провадження, відсутність деяких стадій процесу, а також наявність інших обмежень, зокрема скорочення строків під час розгляду інших адміністративних справ з одночасним їх розглядом без виклику учасників справи, може призводити до суттєвого ускладнення виконання завдань адміністративного судочинства [11, с. 66].

Таким чином, спрощення певних процедур розгляду й вирішення справ має бути обґрунтованим й не призводити до штучних обмежень у праві на судовий захист та досягненню мети будь-якого судочинства. Іншими словами диференціація процесуальної форми як на законодавчому рівні, так і у випадках, коли це віднесено до судової дискреції, має бути виправданою та враховувати низку критеріїв, задля уникнення негативних наслідків у вигляді обмеження в праві на доступ до суду та забезпечувати рівні права учасників процесу й їх ефективний захист.

У цьому контексті реалізована в національному праві модель розгляду справ про цивільну конфіскацію активів за наслідками застосування санкцій з очевидним акцентом на спрощеність процедур викликає обґрунтовані зауваження щодо виправданості такого спрощення та можливості розгляду цієї категорії справ поза межами процесуальної форми загального позовного провадження, зважаючи на сутнісні особливості спірних матеріальних правовідносин, їх змістовний аспект, а також обсягу предмета доказування та доказів, які підлягають оцінці судом при розгляді таких справ.

З-поміж наведеного суто з формальної точки зору можна виявити

низку суперечностей між регламентацією відповідної процесуальної форми та загальними положеннями КАС України. Зокрема, має місце неузгодженість між нормами ч. 2 ст. 33 та ч. 4 ст. 283[1] КАС України, оскільки закон забороняє колегіальний розгляд справ у спрощеному позовному провадженні. З аналізу практики ВАКС можна також простежити, що всупереч ч. 12 ст. 171 КАС України, визначаючи спрощений порядок розгляду, суд не надає відповідачу право на подання заперечень проти розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження.

Окремого аналізу в контексті обґрунтування авторської позиції потребує питання щодо мотивів законодавця під час регламентації різних форм цивільної конфіскації. Зокрема, у процедурі стягнення необґрунтованих активів законодавець виходить із усвідомлення підвищеної складності таких справ, визначаючи їх розгляд виключно за правилами загального позовного провадження у цивільному судочинстві (п. 4 ч. 4 ст. 274 ЦПК України), тоді як при врегулюванні конфіскації підсанкційних активів у адміністративному судочинстві такий підхід повністю ігнорується.

Крім того, зауважимо, що сам ВАКС подекуди стає заручником спрощених процедур, наголошуючи на цьому у своїх рішеннях. Наприклад, у справі № 991/11112/23 суд наголосив на вимушеності відступу від встановленого законом строку розгляду справи, обґрунтовуючи це низкою об’єктивних факторів: перебуванням учасників як на території України, так і за кордоном; необхідністю вжиття заходів щодо повідомлення цих учасників про дату, час та місце розгляду справи та надання часу для підготовки пояснень і заперечень щодо позовних вимог; складністю справи, що пов’язано із необхідністю встановлення фактичних обставин, які є досить об’ємними в інформативному аспекті та мають суттєве значення для прийняття рішення у цій справі; кількістю матеріалів, які мав дослідити суд (11 томів письмових доказів, а також електронних доказів на оптичних носіях); обмеженістю робочого часу та наявністю на розгляді колегії суддів інших судових справ; часу для ознайомлення учасників справи з додатково

долученими письмовими документами та доказами, додатковими поясненнями; значенням питання, порушеного у позові; відключенням електропостачання [264].

Оцінюючи в цілому процесуальний механізм цивільної конфіскації активів за наслідками застосування санкцій, складно заперечувати ту обставину, що оперативність розгляду цієї категорії справ є важливою та пояснюється як природою санкцій, так і тим ефектом, який держава прагне отримати, застосовуючи їх. Проте вважаємо, що при регламентації відповідної процесуальної форми законодавцю слід відшукати баланс між досягненням оперативності та реальним забезпеченням гарантій права на справедливий суд (п. 1 ст. 6 ЄКПЛ). Зокрема, в цьому контексті доцільно наголосити на забезпеченні мінімальних процедурних та матеріально-правових (субстантивних) гарантій у справах про застосування санкцій. Їх перелік зафіксовано в Резолюції ПАРЄ № 1597 (2008), що охоплює такі права:

– бути належним чином сповіщеним та повністю поінформованим про звинувачення, що висуваються проти особи, та про прийняті рішення, як і про причини, що мотивують таке рішення;

– бути вислуханим та мати право захищати себе проти цих звинувачень;

– на якнайшвидший перегляд рішення, що впливає на особисті права, незалежним та незаангажованим органом з метою його змінення або скасування;

– отримувати компенсацію за неправомірне порушення прав [212].

Останнє, на наше переконання, неможливо повною мірою досягти в умовах існуючої надспрощеної моделі цивільної конфіскації. Водночас зауважимо, що необхідність подальшого реформування процедур переслідує, з-поміж іншого, доволі конкретну мету – убезпечити Україну та її модель санкційної конфіскації під час майбутнього «іспиту» у ЄСПЛ, який остання буде проходити, зважаючи на те, що конфіскація активів є

втручанням у право на мирне володіння майном [277].

Окремим питанням, що заслуговує на увагу в контексті предмета цієї частини дослідження, є особливості виконання судових рішень про цивільну конфіскацію підсанкційних активів. Передусім слід відзначити, що на відміну від досліджуваного вище механізму стягнення необґрунтованих активів, виконання рішень про санкційну конфіскацію не передбачає застосування процедур примусового виконання, регламентованих Законом України «Про виконавче провадження», та здійснюється в спеціальному порядку, встановленому окремими нормами КАС України, Закону України «Про санкції» й деталізованому на рівні підзаконних нормативно-правових актів, зокрема Постановою Кабінету Міністрів України від 21.11.2023 р. № 1233 «Деякі питання управління активами, стягнутими в дохід держави» [62].

Так, у разі ухвалення ВАКС рішення про повне або часткове задоволення позовних вимог Мінюсту та застосування до відповідача санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів, вказане рішення в день набрання ним законної сили (п. 1 ч. 7, ч. 9 ст. 283^1 КАС України) надсилається до органу, який здійснює повноваження у сфері управління активами, щодо яких ухвалено судове рішення про застосування такої санкції, для визначення порядку та способу його виконання, а також до апарату Ради національної безпеки і оборони України [98].

Вказана норма деталізується в ч. 3 ст. 5^1 Закону України «Про санкції», яка закріплює загальне правило про покладення на Фонд державного майна України здійснення повноважень по управлінню конфіскованими активами, що передбачає, зокрема:

– передачу ФДМУ активів протягом 5 робочих днів з дня набрання законної сили судовим рішенням;

– здійснення ФДМУ повноважень з управління активами у спосіб та порядку, визначеному Постановою Кабінету Міністрів України від 21.11.2023 р. № 1233;

– реалізацію активів за конкурентними процедурами із спрямуванням коштів, що надійшли від такої реалізації до фонду ліквідації наслідків збройної агресії [62; 93, с. 92–93].

Водночас закон передбачає можливість прийняття Кабінетом Міністрів України рішення про визначення суб'єктом управління активом іншого органу державної влади, суб'єкта господарювання державного сектору економіки (абзац четвертий ч. 3 ст. 5^1 Закону України «Про санкції») [207]. Останнє зумовлено особливістю природи окремих активів, що конфіскуються, або господарської діяльності юридичних осіб, корпоративні права у яких стають об'єктом стягнення [93, с. 93–94].

Таким чином, специфіка процедур виконання судових рішень про стягнення в дохід держави активів за наслідками застосування санкцій полягає в тому, що конфісковані активи не лише передаються у власність держави в особі уповноважених органів (ФДМУ), а й передбачають здійснення комплексу заходів, спрямованих на управління ними та їх подальшу реалізацію в межах конкурентних аукціонних процедур. Наведений підхід законодавця вбачається нам цілком виправданим, оскільки, по-перше, держава не завжди здатна бути ефективним власником таких активів (забезпечувати підтримання належного рівня їх капіталізації). По-друге, реалізація таких активів забезпечує збільшення надходжень до спеціальних фондів бюджету, спрямованих на ліквідацію наслідків збройної агресії, що, у свою чергу, відповідає сутності та призначенню санкцій як правового інструменту [93, с. 94].

3.3. Предмет та стандарти доказування у справах про цивільну конфіскацію за наслідками застосування санкцій

Важливим компонентом, що забезпечує цілісність дослідження проблематики цивільної конфіскації активів за наслідками застосування санкцій, є розкриття питання про предмет та стандарти доказування у

відповідній категорії справ. Подібно до підходу, запропонованому нами під час характеристики процесуального механізму цивільної конфіскації необґрунтованих активів, дослідження цього питання доцільно здійснювати шляхом системного аналізу норм санкційного права, які визначають коло фактів, що підлягають встановленню судом при розгляді цих справ, у поєднанні зі сформованими підходами щодо їх застосування у практиці ВАКС та його Апеляційної палати.

З урахуванням цього та виходячи, насамперед, зі змісту нормативних положень ст. ст. 4 та 5^1 Закону України «Про санкції» можна виокремити наступне коло обставин та фактів, які входять до предмета доказування та мають встановлюватись судом під час розгляду справ про цивільну конфіскацію підсанкційних активів:

− дотримання позивачем темпоральних меж звернення до суду із позовом про стягнення активів у дохід держави (абзац 2 ч. 1 ст. 5^1);

− приналежність відповідача до категорії осіб, щодо яких може бути застосовано санкцію у вигляді стягнення активів у дохід держави (абзац 1 ч. 1 ст. 5^1);

− попереднє накладення на відповідача санкції у вигляді блокування активів (абзац 2 ч. 1 ст. 5^1);

− зв’язок між активом та відповідачем (п. 1^1 ч. 1 ст. 4);

− наявність підстав для застосування санкції у вигляді стягнення активів у дохід держави (абзац 4 ч. 1 ст. 5^1);

− легітимність мети цивільної конфіскації активів.

Наведені обставини, на наше переконання, становлять системну єдність і підлягають послідовному з’ясуванню та встановленню судом під час розгляду відповідних справ.

Так, першим елементом предмета доказування є встановлення *дотримання темпоральних меж звернення до суду із позовом про стягнення активів у дохід держави*, тобто пред’явлення останнього *в період дії правового режиму воєнного стану*. Іншими словами, суд має встановити, що

станом на дату подання Мінюстом позову на території України або окремих її місцевостях діяв правовий режим воєнного стану, введений у порядку, визначеному ст. 85 Конституції України та ст. 5 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [351, с. 76; 38, с. 311; 209, с. 133].

Другим елементом предмета доказування, виходячи зі змісту абзацу 1 ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції», є *встановлення приналежності визначеного Мінюстом відповідача до категорії осіб, щодо яких може бути застосована санкція у вигляді стягнення активів у дохід держави*. Зважаючи на специфіку правового статусу відповідачів, висвітлену в попередньому підрозділі дисертаційної роботи, та окремі законодавчі приписи, можна зробити висновок про існування диференційованого підходу до обсягу фактів, які підлягають доведенню позивачем під час встановлення цього елемента предмета доказування в санкційних справах.

Зокрема, інколи для досягнення мети доказування достатнім вбачається встановлення правового зв'язку відповідача з іноземною державою, в тому числі державою-агресором (для іноземних громадян та резидентів України у розумінні Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів»). Водночас, у випадках застосування конфіскаційної санкції до громадян України, відповідна складова предмета доказування стає більш ширшою, оскільки передбачає в обов'язковому порядку доведення вчинення такими особами дій, що містять ознаки тероризму (терористичної діяльності) [229; 248]. Таким чином, належність фізичної особи до категорії осіб, щодо яких може застосовуватися цивільна конфіскація активів як наслідок запровадження санкцій, визначається за критерієм громадянства або фактом провадження нею терористичної діяльності [246].

У зазначеному аспекті значну практичну та правову складність становить наявність «подвійного громадянства» підсанкційних осіб – відповідачів, що безпосередньо впливає на встановлення елемента предмета

доказування. Суть цієї проблематики полягає в тому, чи підлягають обов'язковому встановленню обставини здійснення особою – громадянином України терористичної діяльності у разі набуття нею громадянства іншої держави, зокрема держави-агресора. З одного боку, виходячи зі змісту чинних нормативних приписів, вбачається ствердна відповідь, оскільки згідно з п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про громадянство України» визначено: якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України [198].

З іншого боку, у своїй практиці ВАКС пропонує інший підхід, який може стати предметом для дискусії на сторінках наукової літератури. Зміст його базується на сутнісному розумінні категорії «громадянства» як політико-правового зв'язку конкретної фізичної особи з державою, що знаходить своє втілення у взаємних правах і обов'язках. З огляду на це, при встановленні наявності у особи подвійного громадянства – України та Російської Федерації, ВАКС виходить із того, що для застосування Закону України «Про санкції» первинного значення набуває саме критерій реального, а не формального зв'язку підсанкційної особи з Україною [219]. Додатково суд послуговується положеннями ст. 7 Європейської конвенції про громадянство, якою визначено, що держава-учасниця не може передбачати у своєму внутрішньодержавному праві втрату її громадянства *ex lege* або на ініціативу самої держави-учасниці за винятком випадків, коли особа добровільно набула інше громадянство та у разі якщо поведінка особи серйозно зашкоджує життєво важливим інтересам держави-учасниці. Вказана конвенційна норма, на думку суду, опосередковано вказує на те, що у виключних випадках громадянству іншої держави може надаватись перевага в силу послаблення правового зв'язку з Україною та загрозі її життєво важливим інтересам [237].

Завдяки такому підходу у деяких своїх рішеннях ВАКС сформулював низку правових висновків, що у випадку коли особа, маючи українське

громадянство, набуває громадянство російської федерації й своєю зовнішньою поведінкою демонструє наявність добровільного стійкого правового зв'язку виключно з цією державою та, водночас, відсутність пов'язаності будь-якими правами і обов'язками щодо України, така особа (у розумінні ч. 2 ст. 1 Закону України «Про санкції») має вважатися саме особою – нерезидентом, до якої може бути застосовано санкцію у вигляді стягнення її активів у дохід держави [237; 246]. Отже, в таких випадках доведення здійснення такою особою терористичної діяльності стає необов'язковим.

Окремим, невід'ємним елементом предмета доказування в окресленій категорії справ, який водночас виступає обов'язковою передумовою цивільної конфіскації активів за наслідками застосування санкцій, є факт *попереднього застосування до відповідача іншої санкції, а саме блокування її активів*. Це, у свою чергу, передбачає встановлення судом щонайменше двох обставин: 1) наявності рішення РНБО про застосування до особи санкції у вигляді блокування активів, введене в дію указом Президента України та 2) відсутність доказів скасування відповідної санкції як станом на момент подання позову, так і станом на момент розгляду судом справи про цивільну конфіскацію [9; 102].

При цьому безпосереднє оспорювання вказаного рішення РНБО та наявність іншого судового процесу, предметом спору у якому є законність застосування санкції блокування активів, не перешкоджає розгляду ВАКС справи про стягнення таких активів, як і не може бути підставою для зупинення відповідного судового провадження. Подібна ситуація наштовхує нас на думку, що судовий процес у ВАКС, де вирішується питання про санкційну конфіскацію, поряд із встановленням інших фактів, що входять до предмета доказування, зокрема й факту попереднього блокування активів, додатково має передбачати хоча б мінімальні гарантії перевірки судом законності дотримання відповідних попередніх процедур, що дозволить, на наш погляд, посилити легітимність процедур цивільної

конфіскації в цілому.

Наступною важливою складовою предмета доказування виступає встановлення *зв'язку між активом, що є потенційним об'єктом конфіскації, та відповідачем*, тобто доказуванню у справі підлягає як факт існування самого активу, так і факт наявності у підсанкційної особи певного правового зв'язку із ним, що (аналогічно інструменту цивільної конфіскації необґрунтованих активів) може діставати прояву у двох формах: 1) належність активу на праві власності (відповідач є титульним власником) та (або) 2) пряма чи опосередкована можливість вчиняти щодо активу дії, які за змістом тотожні здійсненню права розпорядження ним.

Як зазначає Є. О. Крапівін, чинне санкційне законодавство не містить чіткого визначення поняття «активи», які можуть бути предметом санкцій, однак галузеве законодавство вказує, що під такими слід розглядати будь-яке майно, стосовно якого особа може здійснювати управлінські, розпорядчі функції, отримувати прибутки або користуватися в будь-який спосіб [119, с. 9–10].

Саме непряме володіння активом постає найбільшим викликом для Мінюсту при доведенні відповідного зв'язку. Прямим чи опосередкованим (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиненням дій, тотожним за змістом здійсненню права розпорядження активами, вважають дії суб'єкта стосовно активів, які формально їй не належать, але фактично контролюються ним [164].

Наприклад, у справі російського олігарха О. Дерипаски ВАКС спробував розтлумачити зміст відповідної законодавчої конструкції як спроможність особи вирішувати юридичну й фактичну долю цих активів (в тому числі шляхом відчуження іншим особам), прийняття щодо них прямих чи непрямих управлінських та розпорядчих рішень, визначення пріоритетних сфер розвитку, визначення контрагентів, використання прибутку та (або) отримання доходів від цих активів. Вона, на думку суду, може виникати у особи з огляду на право власності на корпоративні права,

положення закону та (або) пов’язаність особливого роду з іншими особами. Причому в контексті корпоративних прав, можливість вчиняти дії, тотожні за змістом праву розпорядження, нерозривно пов’язана з визначенням кінцевого (формального чи неформального) бенефіціарного власника юридичних осіб [235].

В юридичній літературі також робиться акцент на тому, що досягнення мети доведення вказаного елементу предмета доказування ускладнюється через існування низки перешкод, обумовлених тим, що, по-перше, власники таких активів використовують різноманітні інструменти приховування свого зв’язку із ними з метою уникнення накладення санкцій (використання складної корпоративної структури, володіння через офшорні компанії, розмивання частки в статутному капіталі, передання активів у трастове управління, оформлення активів на третіх (підставних) осіб, укладення фіктивних договорів купівлі-продажу чи заставних угод тощо) [8; 100, с. 113; 160; 280]. По-друге, навіть за наявності достатньої інформації про зв’язки підсанкційної особи з певними активами виникає проблема з отриманням офіційних відповідей від іноземних держав про кінцевих бенефіціарних власників і структуру власності юридичних осіб, зареєстрованих на територіях, що знаходяться в так званих офшорних юрисдикціях (наприклад, Віргінські острови, Ірландія, Кіпр, Ліхтенштейн, Сейшельські острови) або на окупованих територіях [100, с. 112–113]. У подібних ситуаціях позивачу в судовому процесі, зазвичай, залишається спиратись на матеріали, надані Антимонопольним комітетом України, Державною службою фінансового моніторингу України, АРМА, СБУ та інших державних органів, за допомогою яких розкриваються складні ланцюги корпоративного володіння компаніями [100, с. 113; 119, с. 11].

Водночас В. С. Єніч пропонує три лінії доказування зв’язку підсанкційної особи з активом, спираючись на вже сформовану практику ВАКС: 1) корпоративну лінію, де доказування базується на матеріалах щодо участі тих чи інших осіб у структурі власності компаній і, відповідно,

доказуванні можливості здійснювати контроль (кейси Дерипаски, Роттенберга, Гіннера); 2) сімейну лінію, де доказування ґрунтується на використанні сімейних зв'язків для структурування активів (кейси Сальдо та Богуслаєва); 3) технологічну лінію, яка базується на встановленні факту залученості компаній у технологічний процес роботи оператора ставок (кейс компанії 1xbet) [72].

Поряд із цим заслуговують на увагу також напрацьовані ВАКС ознаки, завдяки яким встановлюється відповідний зв'язок. Так, у справі російського олігарха М. Є. Шелкова АП ВАКС сформулювала висновок, що про можливість відповідача прямо чи опосередковано вчиняти щодо активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження, можуть свідчити різні обставини, які мають бути оцінені судом у сукупності, зокрема, але не виключно [175]:

− користування активом, в тому числі без оформлення правових відносин між власником та підсанкційною особою;

− систематичність, тривалість, спосіб, обсяг та зміст користування активом підсанкційною особою (при чому таке користування не обов'язково має бути постійним або безперервним);

− наявність між власником та підсанкційною особою безпосередніх або опосередкованих родинних, дружніх, корпоративних або інших зв'язків, відносин підпорядкування, найму тощо;

− придбання активу за дорученням та/або в інтересах особи, яка не зазначена його власником;

− здійснення підсанкційною особою та (або) власником за його дорученням витрат, пов'язаних з утриманням активу;

− здійснення підсанкційною особою та (або) власником за його дорученням правочинів, пов'язаних з ефективним використанням активу;

− поліпшення властивостей активу або підлаштування умов його використання під власні потреби;

− можливість підсанкційної особи визначати користування активом

іншими, пов’язаними з нею особами;

– можливість підсанкційної особи впливати на долю активу, в тому числі шляхом надання відповідного доручення формальному власнику тощо;

– можливість підсанкційної особи визначати види господарської діяльності, керівництво підприємства, асортимент продукції, що ним випускається, його цінову політику, коло контрагентів, приймати рішення про реорганізацію, ліквідацію підприємства, якщо таким активом є корпоративні права або підприємство як цілісний майновий комплекс тощо.

Найістотнішим за обсягом ключовим елементом предмета доказування у справах про цивільну конфіскацію підсанкційних активів є визначення *наявності підстав для застосування санкції у вигляді стягнення активів у дохід держави*, перелік яких наведений в абзаці 4 ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції».

Застосування такого виду санкцій є можливим за умови встановлення ВАКС вчинення відповідачем дій, які створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України (в тому числі шляхом збройної агресії чи терористичної діяльності) або значною мірою сприяли (в тому числі фінансуванням) вчиненню таких дій іншими особами [317 с. 26–27]. Тобто йдеться про дві великі групи підстав, одна з яких базується на категорії «завдання істотної шкоди», а друга – на категорії «суттєвого сприяння» у завданні такої шкоди. У подальшому, у відповідних нормативних приписах законодавець деталізує їх.

Зокрема, серед *першої групи підстав* закон визначає такі дії, як:

а) ухвалення рішення щодо збройної агресії проти України;

б) взяття участі в ухваленні рішення (з підтримкою своїм голосом такого рішення) щодо збройної агресії проти України, якщо воно ухвалювалося колегіально або кількома органами держави-агресора у взаємодії;

в) взяття участі у підготовці, внесенні, погодженні пропозицій

стосовно ухвалення рішення щодо збройної агресії проти України;

г) взяття участі у державному фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні заходів, пов'язаних із прийняттям рішення про початок збройної агресії проти України;

ґ) взяття участі в організації (у тому числі плануванні, керівництві та координації, державному фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні) підготовки збройної агресії проти України, а також в організації безпосередньої збройної агресії проти України;

д) особистого взяття участі у збройній агресії проти України;

е) взяття участі у прийнятті рішення щодо створення на захопленій в результаті збройної агресії території України окупаційної адміністрації, у фактичному створенні окупаційних адміністрацій, а також у державному фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні створення та функціонування таких адміністрацій;

є) ухвалення або взяття участі в ухваленні рішення (з підтримкою такого рішення своїм голосом) про поширення юрисдикції держави-агресора чи будь-якої іншої держави на територію, яка відповідно до Конституції України входить до складу України;

ж) взяття участі у прийнятті рішень щодо створення, а також у створенні, державному фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні державою-агресором підконтрольних їй самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України;

з) взяття участі в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території України [207].

Водночас *другу групу підстав* становлять такі дії:

а) сприяння збройній агресії проти України, окупації (анексії) території, яка відповідно до Конституції України входить до складу України, шляхом: висловлення наміру та готовності використати в майбутньому законні збройні формування для зазначеної мети; надання державі-агресору

у користування території, цивільної або військової інфраструктури (шляхів сполучень, військових та цивільних аеродромів тощо), приміщень і територій для розміщення збройних формувань і техніки (казарм, гуртожитків, військових полігонів, баз, центрів бойової підготовки, таборів тощо), цивільної, військової чи спеціальної техніки, іншого рухомого або нерухомого майна; незабезпечення дотримання встановлених правил пересування та (або) перетину державного кордону України; постачання (надання), зберігання зброї, боєприпасів, вибухових речовин, військової чи спеціальної техніки, інших засобів та знарядь здійснення збройної агресії проти України, забезпечення ремонту таких засобів і знарядь;

б) фінансування або матеріально-технічного забезпечення діяльності держави-агресора, пов'язаної зі збройною агресією проти України чи окупацією (анексією) її територій, зокрема шляхом: сплати податків, зборів до державного бюджету держави-агресора, якщо загальна сума таких платежів (окрім митних) за останні чотири послідовні податкові (звітні) квартали перевищує еквівалент 40 млн грн для юридичної та 3 млн грн для фізичної особи, визначених за середньозваженим офіційним курсом Національного банку України за той самий період; здійснення пожертв, благодійної, спонсорської допомоги, іншої безоплатної передачі грошових коштів чи іншого майна на користь органів державної влади чи військового управління держави-агресора, юридичних та фізичних осіб, які вчиняють дії чи ухвалюють рішення, зазначені в п. 1 ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції», або здійснюють фінансування таких заходів, якщо сукупна упродовж року сума таких коштів чи вартість майна становить не менше 750 тис. грн за офіційним курсом Національного банку України; інвестування у державні облігації держави-агресора, якщо сукупна упродовж року сума інвестування становить не менше 3 млн грн за офіційним курсом Національного банку України;

в) інформаційного сприяння вчиненню дій або ухваленню рішень, зазначених у п. 1 абз. 4 ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції», зокрема

шляхом організації, фінансування та безпосереднього здійснення публічних дій, спрямованих на: спонукання до збройної агресії проти України, геноциду Українського народу, дискримінації за ознакою громадянства України, вчинення діянь, які відповідно до норм міжнародного права та (або) законодавства України мають ознаки воєнних злочинів або злочинів проти людяності; виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії проти України, окупації територій України, вчинення діянь, які відповідно до норм міжнародного права та (або) законодавства України мають ознаки воєнних злочинів, геноциду або злочинів проти людяності; глорифікацію осіб, які здійснювали збройну агресію проти України, представників збройних формувань держави-агресора, іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд та груп найманців, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих державою-агресором, а також представників окупаційної адміністрації держави-агресора та представників підконтрольних державі-агресору самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України; підтримання політики держави-агресора щодо невизнання права Українського народу на самоідентифікацію та самовизначення, викривлення уявлення про самобутність Українського народу та його прагнення до незалежності, що реалізується через поширення фальшивих ідеологем, в основі яких лежить завідомо хибне та маніпулятивне ототожнення українського патріотизму з «нацизмом» чи іншими людиноненависницькими ідеологіями; розпалювання ненависті до Українського народу, його культури, державної мови, національної ідентичності [207].

Змістовний аналіз викладеного вище переліку підстав дозволяє визначити низку їх особливостей та запропонувати декілька критеріїв класифікації, що впливають на специфіку їх встановлення під час судового розгляду.

Так, за *характером зв'язку між діями особи та їх впливом на завдання*

(сприяння завданню) шкоди національній безпеці, суверенітету чи територіальній цінності України відповідні дії можна поділити на прямі та опосередковані. Перші являють собою дії, між вчиненням яких та завданням шкоди існує безпосередній причинно-наслідковий зв'язок, наприклад, взяття участі в ухваленні рішення щодо збройної агресії проти України (пп. «б» п. 1) [263; 239; 158] фінансування та матеріально-технічне забезпечення заходів, пов'язаних, як з прийняттям таких рішень (пп. «г» п. 1) [241; 256; 261] так і з їх безпосередньою реалізацією (пп «г» п. 1) [234; 245]; спонукання до збройної агресії проти України або виправдовування такої агресії (пп. «в» п. 2) [218; 221; 223] тощо.

Натомість друга група дій характеризується тим, що між їх вчиненням та завданням (сприянням завданню) шкоди не завжди має місце прямий зв'язок. Віддаленість причинно-наслідкового зв'язку, з урахуванням його специфіки [83] у цьому випадку накладає відбиток на механізм доказування наявності підстав для застосування санкційної конфіскації, оскільки потребує встановлення більш ширшого ланцюгу зв'язків між діями підсанкційної особи та їх подальшого опосередкованого впливу на завдання шкоди Україні. Серед таких дій, зокрема, можна навести надання державі-агресору у користування територій, цивільної або військової інфраструктури (пп. «а» п. 2) [240; 260]; оплату податків, зборів до бюджету держави-агресора у великому розмірі (пп. «б» п. 2) [238; 245; 252] тощо.

Зокрема, щодо останнього в юридичній літературі робиться слушне застереження, що відповідна підстава може створювати проблеми у правозастосуванні, оскільки тлумачення змісту пп. «б» п. 2 вказує на те, що відповідна норма поширюється виключно на осіб, які фінансують діяльність держави-агресора, пов'язаною із збройною агресією та (або) анексією, окупацією українських територій. Це, у свою чергу, означає, що сама по собі сплата податків до бюджету держави-агресора чи придбання державних облігацій, навіть у великих розмірах, без доведення наявності вищевказаних цілей не може розцінюватись як підстава для застосування санкції у вигляді

конфіскації активів [277, с. 24].

В основу іншої класифікації підстав слід покласти *суб'єктний критерій*, поділивши їх, відповідно, на спеціальні та загальні. Перші (спеціальні підстави) охоплюють дії, вчинення яких є можливим лише особами, що мають спеціальний статус (органи державної влади, олігархи, депутати, колаборанти тощо). До таких дій можна віднести ті, що згадуються у пп. пп. «а», «б», «е», «є», «ж» п. 1, оскільки вони пов'язані з прийняттям або реалізацією рішень, участь у чому можуть брати суб'єкти, що мають публічно-владний, як правило, представницький статус (депутати, сенатори, міністри інші чиновники держави-агресора). Для прикладу, особою, до якої може бути застосована конфіскаційна санкція з підстави ухвалення або взяття участі в ухваленні рішення (з підтримкою такого рішення своїм голосом) про поширення юрисдикції держави-агресора чи будь-якої іншої держави на територію, яка відповідно до Конституції України входить до складу України (пп. «є» п. 1) можуть бути особи, які мають статус депутатів Державної Думи, сенаторів Федерального Зібрання Російської Федерації або інших представницьких органів [230; 239; 249], у тому числі й тих, що були незаконно утворені на тимчасово окупованих українських територіях чи «обрані» через них [220; 263].

Усі інші підстави, перелічені в абзаці четвертому ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції», не передбачають обов'язкового встановлення спеціальної суб'єктної пов'язаності, адже відповідні дії можуть вчинятися, як особами, що мають відношення до владних структур держави-агресора, так і іншими особами, що афілійовані з такими або взагалі не мають жодного стосунку до них. Зокрема, інформаційне сприяння вчиненню дій або ухваленню рішень, спрямованих на завдання істотної шкоди національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України (пп. «в» п. 2), в тій чи іншій формі, може бути підставою для застосування санкцій як щодо державних діячів [257], так і до інших публічних осіб, зокрема журналістів-пропагандистів [215], інтернет-блогерів [227], представників духовенства

[224] тощо.

Варто зазначити, що за весь час існування і застосування процесуального механізму цивільної конфіскації як наслідку застосування санкцій, ВАКС виробив методику встановлення обставин щодо більшості підстав для застосування санкцій, визначених у абзаці четвертому ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції», особливо дій, які згадані у пп. «ґ», «е», «є» п. 1 та пп. «а», «б», «в» п. 2. Попри це, аналізуючи зазначені підстави, варто враховувати їхній оціночний характер, що безпосередньо впливає на порядок їх з'ясування судом і може спричиняти правову невизначеність у процесі застосування санкційного законодавства.

Свого часу Велика Палата Верховного Суду формулювала правові висновки щодо застосування окремих норм санкційного законодавства, зокрема тих, що визначають підстави для запровадження санкцій. Так, у постанові від 13.01.2021 р. у справі № 9901/405/19 суд підкреслив, що наявність реальної або потенційної загрози національним інтересам, національній безпеці, суверенітету і територіальній цілісності України є оціночною категорією, а визнання існування такої загрози передбачає певні межі дискреції [181].

З огляду на це вважаємо за доцільне приєднатись до думки інших дослідників, які у своїх працях наголошують на необхідності вироблення ВАКС критеріїв оцінки відповідних понять. Адже якщо категорія «істотності загрози» національній безпеці є більш менш зрозумілим для оцінки поняттям, то категорія «істотності сприяння», безумовно, може ставати предметом дискусії під час судового розгляду [119, с. 23; 277, с. 15]. Як слушно в цьому контексті зазначають експерти ГО «Інститут законодавчих ідей», у загальному розумінні «істотність сприяння» має означати, що внесок відповідача в «загальну справу» агресивної війни проти України є відчутним, помітним та таким, що має вагоме значення в контексті сумарних зусиль усіх причетних до злочинства [317, с. 7]. Вироблення відповідних критеріїв, на наше переконання, матиме важливе значення для

оцінки національного механізму цивільної конфіскації підсанкційних активів та легітимності його застосування у випадку звернення відповідачів до ЄСПЛ.

Остання теза концептуалізує значення ще одного елементу предмета доказування у санкційних справах, а саме встановлення *легітимності мети конфіскації активів* у кожному конкретному випадку. Хоча ця вимога прямо не сформульована в законі про санкції, вона продиктована загальними конвенційними положеннями та активно застосовується в судовій практиці.

Важливо зазначити, що встановлення наявності підстав, визначених в абзаці 4 ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції» не може вважатися достатньою та вирішальною умовою для застосування судом санкції у вигляді стягнення активів у дохід держави, оскільки такий вид санкції, як наголосив сам законодавець, є винятковим заходом, обумовленим гостротою становища та необхідністю досягнення цілей – захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичної діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави, в умовах правового режиму воєнного стану [216].

Зважаючи на це, позивач, звертаючись до суду, поряд із доведенням інших фактів, які входять до предмета доказування, повинен належним чином обґрунтувати, що наявні інші санкційні інструменти (зокрема блокування активів) не здатні забезпечити повноцінне досягнення мети захисту національних інтересів, унаслідок чого цивільна конфіскація постає єдиним належним та ефективним заходом у такій ситуації. Серед подібних аргументів, які наводять у науковій літературі на підтвердження легітимності мети, можна виокремити такі:

– зупинення агресивних дій та припинення підтримки політичного режиму держави-агресора через удар по її фінансовим можливостям та активам «гаманців» і прихильників режиму, які використовуються для

продовження збройної агресії;

− забезпечення контролю за активами особи, яка несе або може нести потенційну загрозу національним інтересам України, її суверенітету та територіальній цілісності;

− забезпечення швидкого й ефективного відшкодування збитків, спричинених Україні та її народу за рахунок коштів, отриманих від конфіскованих активів;

− запобігання (загальна превенція) подальшому сприянню та підтримці військових дій держави-агресора та порушення нею норм міжнародного права через встановлення конкретних і невідворотних наслідків таких дій – втрати власних активів [216; 277, с. 241].

Водночас ВАКС під час судового розгляду має з'ясувати пропорційність втручання та можливість досягнути легітимної мети застосуванням за допомогою менш обтяжливого заходу, дослідивши потенційні всі доступні в сучасних умовах альтернативні заходи та дії, вжиті як Україною, так і іншими державами [277, с. 35]. Такий підхід відповідатиме засадам пропорційності втручання у право на мирне володіння майном та узгоджуватиметься з існуючими на сьогодні підходами, виробленими у практиці ЄСПЛ [402; 424].

У цьому контексті позитивної оцінки заслуговує методологічний підхід, який на сьогодні застосовує ВАКС у практиці розгляду цієї категорії справ. Суд виокремлює в мотивувальних частинах своїх рішень розділ щодо пропорційності втручання у право приватної власності в кожному конкретному випадку. Поряд із загальним обґрунтуванням легітимної мети цивільної конфіскації, зумовленої необхідністю протидії російській збройній агресії та відвернення її наслідків, суд обов'язково наводить аргументи щодо співмірності конфіскаційної санкції зі шкодою, завданою інтересам суспільства діями конкретного відповідача [216; 228; 243; 248; 250].

Розкриваючи питання предмета доказування у справах про стягнення

активів за наслідками застосування санкцій не можна оминути деякі особливості, які притаманні інструментам доведення відповідних фактів, а саме доказам, які досліджуються ВАКС при розгляді цих справ та на які спирається Мінюст при поданні позову.

По-перше, як зазначає Є. О. Крапівін, основними доказами, якими зазвичай обґрунтовуються підстави для застосування санкцій, є аналітичні довідки та матеріали компетентних органів влади (зокрема НАЗК, СБУ, БЕБ, Офісу Генерального прокурора, Національної поліції та інших органів державної влади), матеріали кримінальних проваджень, фінансова звітність компаній тощо [119, с. 11]. Водночас у контексті використання матеріалів кримінальних проваджень для доведення підстав застосування санкцій має місце виправдана дискусія про допустимість таких доказів у справах про цивільну конфіскацію та способи легалізації таких матеріалів у відповідному судовому процесі у ВАКС [160]. Наприклад, В. М. Козак та В. В. Базелюк наводять ситуації, в яких працівники СБУ володіють достатніми доказами вини підсанкційної особи, але така інформація була отримана в процесі оперативно-розшукової діяльності, а тому виникає проблема їх легалізації і використання у судових інстанціях, зокрема у ВАКС. Вчені при цьому зауважують, що проведення закритих судових засідань з метою забезпечення дотримання вимог кримінального процесуального законодавства є проблематичним, адже учасники судового процесу у ВАКС не зможуть належним чином ознайомитися з доказовою базою, що є порушенням положень ЄКПЛ про належні докази, та надалі може стати причиною оскарження рішення суду до ЄСПЛ [100, с. 113].

По-друге, вказані процеси характеризуються широким використанням доказів, зокрема електронних, отриманих з відкритих джерел. Варто відзначити, що застосування відкритих даних у судових процесах, зібраних за технологіями OSINT, набуло достатнього поширення у світовій практиці в останні роки, що привертає увагу багатьох дослідників у різних галузях юридичної науки [37; 64; 291; 364; 377; 385; 413].

У виданнях OSINT (від англ. *open source intelligence* – розвідка відкритих баз даних) розглядається як розвідка інформації, отриманої із загальнодоступних джерел, яка не потребує застосування таємних методів збору [291, с. 7]. Дослідники вказують, що основною ідеєю OSINT є цілеспрямований збір інформації (*harvesting*) про об'єкт зацікавленості з метою її подальшої обробки та різновекторного контент-аналізу отриманих даних та інтерпретації кінцевих результатів (створення інформаційного «портрету» особи, виявлення неочевидних фактів чи зв'язків, прогноз її ймовірної поведінки тощо) [33, с. 4].

Як зазначають О. В. Дикий і В. В. Сидорчук, OSINT може розглядатися у вузькому та широкому аспектах. Зокрема, у вузькому значенні OSINT – це діяльність, спрямована на збирання інформації з відкритих джерел, а в широкому – це діяльність, спрямована на збирання інформації з відкритих джерел, її аналіз та подальше використання результатів відповідного аналізу в інших правовідносинах [64, с. 332], в тому числі з метою судового доказування. Науковці окреслюють наступні засоби збирання інформації під час провадження OSINT-діяльності: дослідження інтернет-платформ, на яких розміщена відкрита інформація (соціальні мережі, відкриті бази даних, онлайн-медіа, пошукові системи, карти або зображення місцевості, судові провадження щодо особи тощо); моніторинг класичних засобів масової інформації; використання спеціальних програм для аналізу або покращення зображення, аналізу контенту, незнайомих номерів тощо; проведення інтерв'ю, розслідувань щодо конкретної особи або її діяльності [64, с. 334].

Сьогодні можна з впевненістю стверджувати, що саме OSINT-інструментарій став головною запорукою доведення фактів вчинення на території України російських військових злочинів та інших порушень норм міжнародного гуманітарного права. Ефективність таких методів та їх специфіка у використанні при встановлені обставин збройної агресії, на наш погляд, вплинула на те, що справи про цивільну конфіскацію підсанкційних активів стали першим прикладом (поза межами сфери кримінальної

юстиції), де доведення підстав для застосування санкцій є можливим за допомогою активного використання технологій та результатів OSINT. Зазначене підтверджується послідовною практикою ВАКС, який у рішеннях про задоволення позовів виходить із досліджених у відкритих джерелах фактичних обставин вчинення відповідачами дій, передбачених абзацом четвертим ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції» (зокрема пп. «в» п. 2) [226; 230; 242; 253].

Окремим питанням, яке заслуговує на увагу під час дослідження процесуального механізму цивільної конфіскації підсанкційних активів, є також стандарти доказування, передбачені законом для цієї категорії справ. Відповідно до положень ч. 6 ст. 283^1 КАС України у справах про застосування санкції, передбаченої п. 1^1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції», суд ухвалює рішення на користь тієї сторони, сукупність доказів якої є більш переконливою порівняно із сукупністю доказів іншої сторони [98]. І хоча КАС України як такий не містить терміна «стандарт доказування», із тексту наведеної вище норми випливає, що для цієї категорії справ законодавець передбачив стандарт «переваги більш переконливих доказів» (*preponderance of the evidence*) або так званий «баланс імовірностей» (*balance of probabilities*). За цього стандарту тягар доведення факту вважається виконаним, якщо на підставі наданих доказів суд може зробити висновок, що факт швидше мав місце, ніж ні [32]. Такий підхід повністю аналогічний іншому процесуальному інструменту цивільної конфіскації – стягненню необґрунтованих активів.

Вказаний стандарт зазвичай трактується як такий, що вимагає від суду переконання у тому, що твердження про факт, що встановлюється істинне більш ніж на 50 %. Іншими словами, суть цього стандарту зводиться до того, що суд визнає факт доведеним у разі, якщо подані стороною докази дають змогу зробити висновок, що факт скоріше мав місце, аніж ні [77, с. 117]. Останнє, за справедливим висновком В. О. Ващенка, вказує на те, що при розгляді санкційних справ внутрішнє переконання судді набуває

вирішального значення для ухвалення рішення, ніж для оцінки доказів [32].

Як стверджує А. В. Стоян, одним із критеріїв обрання вказаного стандарту доказування для санкційних справ є положення «теорії аналізу потенційних наслідків». На думку дослідниці, ця теорія знаходить своє втілення на прикладі відповідних справ через їхню термінову природу, позаяк будь-яке зволікання спроможне негативно позначитися на можливості своєчасного ухвалення та виконання судового рішення. Крім цього до уваги мають братися мета застосування санкцій, врахування балансу між загрозами ухвалення необґрунтованого рішення та, навпаки, помилкового не накладення санкцій, з точки зору інтересів національної безпеки [287, с. 172].

Разом із тим, як зауважують інші дослідники, спираючись на наявну міжнародну практику розгляду санкційних справ (зокрема Судом справедливості ЄС), докази, які подає Мінюст у цих справах, мають бути вагомими. З їхнього змісту має чітко випливати, що своїми діями підсанкційна особа створила суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету та територіальній цілісності України [43]. Зважаючи на це, в контексті застосування положення ч. 6 ст. 283^1 КАС України, слушним вважаємо зауваження, висловлене Т. М. Хутор, Б. П. Карнаухом, А. С. Климосюком та Т. О. Рябченко, що критерієм визначення стандарту доказування має бути ступінь переконаності суду в тому, що певний факт мав місце, а не відношення доказів однієї сторони до доказів іншої сторони (як це виходить із змісту вказаного положення процесуального закону). Адже буквальне тлумачення цієї норми свідчить про те, що навіть за умови вкрай непереконливих доказів однієї сторони суд зобов’язаний ухвалити рішення на її користь, якщо докази опонента є ще менш переконливими чи відсутні взагалі [317, с. 16].

На підтвердження цієї тези науковці наводять справу В. В. Сальдо, в якій ВАКС сформував позицію про те, що стандарт доказування «переваги більш вагомих доказів» за своєю природою не є декларативним. Його

застосування (навіть за відсутності будь-яких доказів із боку відповідача) передбачає подання позивачем хоча б мінімально переконливих доказів щодо обставин, які підлягають встановленню судом. Отже, на думку вчених, суд підкреслив: неявка відповідача чи його пасивна позиція у справі не означає, що позивачеві достатньо лише заявити про факти, на які він посилається (задекларувати їх), щоб отримати рішення на свою користь [317, с. 17].

Такий підхід, на наше переконання, має велике значення для правильного сприйняття сутності відповідного стандарту доказування й дозволить уникати надмірного формалізму при тлумаченні норми ч. 6 ст. 283^1 КАС України при розгляді справ про цивільну конфіскацію підстанційних активів.

Висновки до розділу 3

За результатами дослідження, проведеного у розділі 3 дисертаційної роботи та присвяченого доктринальному аналізу процесуальної форми цивільної конфіскації за наслідками застосування санкцій, сформульовано такі основні висновки.

Стягнення в дохід держави активів особи за наслідками застосування санкцій є формою цивільної конфіскації, що становить складову комплексного механізму захисту національних інтересів шляхом встановлення майнових обмежень щодо осіб, діяльність яких створює загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України, зокрема у зв’язку зі здійсненням збройної агресії, терористичної діяльності або істотним сприянням вчиненню таких дій іншими особами.

Особливістю правового механізму застосування цього виду санкції є сукупність взаємопов’язаних передумов, а саме: 1) можливість її застосування виключно протягом дії правового режиму воєнного стану, введеного у встановленому законом порядку; 2) попереднє застосування до підсанкційної

особи санкції у вигляді блокування активів; 3) наявність визначених абзацом 4 ч. 1 ст. 51 Закону України «Про санкції» підстав для стягнення активів у дохід держави як виняткового заходу, обумовленого гостротою ситуації та необхідністю досягнення цілей захисту національних інтересів, визначених ст. 1 цього Закону.

Таким чином, доведеність сукупності зазначених передумов утворює матеріально-правову та процесуальну основу для звернення уповноваженого суб'єкта до суду з позовом про стягнення активів підсанкційної особи в дохід держави.

На відміну від цивільної конфіскації необґрунтованих активів, справи про стягнення підсанкційних активів розглядаються Вищим антикорупційним судом за правилами адміністративного судочинства, що фактично формує особливу категорію адміністративних справ, підсудних цьому спеціалізованому судовому органу.

Такий законодавчий підхід до визначення предметної юрисдикції викликає обґрунтовані критичні зауваження. Незважаючи на публічно-правову природу відносин, що виникають у зв'язку із застосуванням санкцій, стягнення активів у дохід держави безпосередньо спрямоване на припинення права приватної власності особи та має за своїми наслідками конфіскаційний характер. Отже, юрисдикційна належність цієї категорії спорів не повною мірою узгоджується із приватноправовою природою права, якого безпосередньо зазнає обмеження, а саме права власності.

У зв'язку з цим обґрунтовано доцільність удосконалення юрисдикційної моделі шляхом нормативного врегулювання можливості розгляду справ про цивільну конфіскацію активів у межах цивільної юрисдикції, що забезпечило б більшу системність правового регулювання та узгодженість процесуальної форми із характером правовідносин, у межах яких здійснюється припинення права приватної власності.

Особливого значення у визначенні предмета доказування у справах про стягнення підсанкційних активів набуває встановлення належності

відповідача до кола осіб, щодо яких може бути застосована відповідна санкція, зокрема у випадках множинного громадянства.

Проблема «подвійного громадянства» має вирішуватися з урахуванням того, що громадянство являє собою не лише формальний статус особи, а й реальний політико-правовий зв'язок із відповідною державою, що знаходить прояв у взаємних правах та обов'язках. З огляду на це заслуговує на підтримку підхід, сформований у правозастосовній практиці Вищого антикорупційного суду, відповідно до якого у випадку набуття громадянином України громадянства іншої держави, зокрема держави-агресора, за умови встановлення його зовнішньої поведінки та демонстрації стійкого правового зв'язку саме з такою державою, така особа в розумінні частини другої статті 1 Закону України «Про санкції» може розглядатися як нерезидент.

За такого підходу застосування до відповідної особи санкції у вигляді стягнення активів у дохід держави не потребує додаткового доведення здійснення нею терористичної діяльності, якщо така діяльність є необхідною умовою застосування санкції саме до громадянина України.

Визначальною особливістю розгляду справ про цивільну конфіскацію за наслідками застосування санкцій є існування спеціальної процесуальної форми, що характеризується істотним ступенем спрощення судової процедури**.**

Аналіз положень Кодексу адміністративного судочинства України дає підстави констатувати певну внутрішню суперечливість законодавчого регулювання: з одного боку, законодавець формально не виключає можливості розгляду відповідної категорії справ за правилами загального позовного провадження, а з другого – сукупність процесуальних норм, передбачених ст. 283-1 КАС України, фактично унеможливлює застосування його традиційної моделі. Зміст установлених процедур свідчить про те, що законодавча конструкція об'єктивно тяжіє до спрощеного провадження, якому не притаманні процесуальні атрибути загального позовного провадження.

Водночас характер процесуальних процедур дає підстави стверджувати,

що модель розгляду справ про стягнення підсанкційних активів є більш спрощеною навіть порівняно із традиційним спрощеним позовним провадженням.

Її специфіка проявляється, зокрема, у: 1) відносно стислих строках вчинення окремих процесуальних дій та розгляду справи в цілому; 2) особливостях реалізації окремих процесуальних прав і здійснення процесуальних дій під час розгляду справ у судах першої та апеляційної інстанцій, що істотно відрізняються від загальних правил спрощеного позовного провадження; 3) обмеженні судового розгляду двома інстанціями та повному виключенні можливості касаційного перегляду відповідних судових рішень.

Саме сукупність зазначених характеристик визначає специфіку процесуальної форми розгляду справ про цивільну конфіскацію активів за наслідками застосування санкцій та дозволяє виокремити її як самостійну спеціальну модель судового провадження, що відрізняється як від загального, так і від традиційного спрощеного позовного провадження.

Водночас виявлена специфіка санкційного судочинства свідчить про наявність низки проблем законодавчої регламентації відповідної процедури, які потребують подальшого нормативного та доктринального опрацювання.

Надмірне спрощення процесуальної форми, скорочення строків реалізації окремих процесуальних прав, специфіка апеляційного перегляду та повне обмеження доступу до касаційної інстанції обумовлюють необхідність забезпечення належного балансу між публічним інтересом у захисті національної безпеки та фундаментальними правами учасників судового процесу, насамперед відповідача.

У цьому контексті подальше вдосконалення процесуальної форми цивільної конфіскації за наслідками застосування санкцій має бути спрямовано на забезпечення її ефективності без надмірного звуження процесуальних гарантій, зокрема права на справедливий суд, права на захист, права бути почутим та права на ефективний судовий перегляд. Такий підхід

має враховувати не лише внутрішні конституційні та процесуальні стандарти, а й вимоги Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини, оскільки саме дотримання належного балансу між публічним інтересом і правами власника є визначальним критерієм легітимності механізму цивільної конфіскації.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення актуального наукового завдання, що полягає у з'ясуванні правової природи цивільної конфіскації як інструменту стягнення активів особи в дохід держави, визначенні її основних форм та комплексному дослідженні процесуальних механізмів їх реалізації в межах національного процесуального права. За результатами проведеного дослідження сформульовано такі основні наукові положення та висновки.

1. У загальнодоктринальному розумінні цивільна конфіскація є юридичною процедурою, у межах якої суд або інший уповноважений орган приймає рішення про вилучення активів фізичної чи юридичної особи на користь держави без застосування інструментів кримінального переслідування. На відміну від кримінальної конфіскації, яка має переважно каральний характер, пов'язана з кримінальною відповідальністю особи та застосовується *in personam* як наслідок обвинувального вироку, цивільна конфіскація спрямована безпосередньо на активи (*in rem*) та не передбачає обов'язковості кримінального засудження або пред'явлення обвинувачення власнику майна.

Водночас правову природу цивільної конфіскації доцільно пов'язувати передусім із відновленням порушеного правопорядку та усуненням неправомірного майнового стану, що зумовлює її відмінність від кримінально-правової конфіскації як заходу відповідальності. Саме відсутність необхідного зв'язку між застосуванням цивільної конфіскації та кримінальним переслідуванням особи визначає її самостійне функціональне призначення в системі правових засобів протидії незаконному збагаченню та захисту публічних інтересів.

2. Цивільна конфіскація є самостійним і дієвим правовим механізмом протидії незаконному збагаченню і захисту публічних інтересів, який може застосовуватися як альтернатива кримінально-правовим засобам у випадках, коли застосування кримінальної конфіскації є об'єктивно неможливим або

недостатньо ефективним.

Її застосування є особливо виправданим у ситуаціях, пов’язаних із незаконним збагаченням, що може бути похідним від корупційних кримінальних правопорушень, відмивання коштів, незаконного обігу наркотичних засобів, торгівлі зброєю та інших протиправних діянь, а також у випадках необхідності протидії загрозам національним інтересам і безпеці держави.

Специфіка цивільної конфіскації зумовлює застосування відмінних від кримінального провадження процесуальних механізмів, зокрема щодо предмета доказування, стандартів доказування та процесуальної форми розгляду справ. Водночас спрощеність відповідних процедур не повинна призводити до нівелювання фундаментальних процесуальних гарантій учасників справи.

3. Аналіз форм цивільної конфіскації, передбачених чинним законодавством України, має здійснюватися з урахуванням особливостей процесуальних механізмів їх реалізації. У зв’язку з цим для систематизації національних форм цивільної конфіскації запропоновано використовувати критерій спеціалізації процесуальної форми, відповідно до якого їх доцільно поділяти на загальну та спеціальні.

Загальна форма цивільної конфіскації охоплює застосування загальних інструментів позовного провадження цивільного судочинства під час розгляду справ про безоплатне звернення майна в дохід держави з підстав, передбачених нормами матеріального права.

Спеціальні форми цивільної конфіскації являють собою автономні процесуальні механізми, нормативно закріплені в окремих процесуальних інститутах і такі, що передбачають особливий порядок розгляду справ про конфіскацію активів із притаманною їм процедурною специфікою.

У чинному національному праві до спеціальних форм цивільної конфіскації належать: 1) визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (глава 12 розділу ІІІ ЦПК України); 2) стягнення активів у дохід

держави як наслідок застосування санкцій (ст. 283-1 КАС України).

4. Аналіз норм процесуального права, що регламентують розгляд справ про цивільну конфіскацію, дає підстави виокремити сукупність специфічних процесуальних правил, притаманних національним моделям її реалізації.

Їх особливості виявляються у визначенні інстанційної та територіальної юрисдикції, складу суду й учасників процесуальних правовідносин, елементної структури та змісту позовної заяви, особливостях окремих стадій і процедур судового розгляду, а також предметі та стандартах доказування.

Визначальне значення для характеристики процесуальних механізмів цивільної конфіскації має стандарт доказування «баланс ймовірностей» (*balance of probabilities*), який застосовується у відповідних категоріях справ та відрізняється від стандарту «поза розумним сумнівом» (*beyond any reasonable doubt*), характерного для кримінального судочинства. Така диференціація стандартів доказування зумовлена відмінністю правової природи цивільної та кримінальної конфіскації, однак не виключає необхідності забезпечення належного рівня обґрунтованості судового рішення.

5. Визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави є першою спеціальною формою цивільної конфіскації, запровадженою в Україні у 2015 р. як додатковий правовий інструмент протидії незаконному збагаченню, пов’язаному з корупційними правопорушеннями.

Цей інститут реалізується у процесуальній формі цивільного судочинства за правилами, встановленими главою 12 розділу ІІІ ЦПК України. Предмет доказування у відповідній категорії справ охоплює встановлення: 1) наявності в особи статусу суб’єкта, уповноваженого на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (публічної особи, PEP); 2) факту набуття такою особою необґрунтованих активів та наявності зв’язку між нею і відповідними активами; 3) різниці між вартістю активу та обсягом законних доходів особи, яка перевищує встановлену законом межу; 4) відсутності доказів законності джерел походження відповідних активів.

Отже, процесуальний механізм цивільної конфіскації необґрунтованих активів ґрунтується на поєднанні спеціального суб'єктного складу, визначеного законом предмета доказування та особливого підходу до встановлення законності походження активів.

6. Стягнення активів особи в дохід держави як наслідок застосування санкцій є самостійною спеціальною формою цивільної конфіскації, запровадження якої у 2022 р. стало реакцією держави на повномасштабне збройне вторгнення російської федерації та необхідність створення ефективного правового механізму протидії загрозам національним інтересам і безпеці України.

На сьогодні ця форма цивільної конфіскації реалізується у процесуальній формі адміністративного судочинства за правилами, визначеними ст. 283-1 КАС України.

Предмет доказування у цій категорії справ охоплює встановлення: 1) дотримання позивачем установлених законом темпоральних меж звернення до суду; 2) належності відповідача до категорії осіб, щодо яких може бути застосована санкція у вигляді стягнення активів у дохід держави; 3) факту попереднього застосування до відповідача санкції у вигляді блокування активів; 4) наявності правового чи фактичного зв'язку між відповідачем і відповідним активом; 5) наявності передбачених законом підстав для застосування санкції у вигляді стягнення активів у дохід держави; 6) легітимності мети цивільної конфіскації відповідних активів.

7. Аналіз особливостей суб'єктного складу процесуальних правовідносин у справах про цивільну конфіскацію дає підстави стверджувати, що належним позивачем у відповідних справах є держава Україна, тоді як обов'язок щодо звернення до суду та представництва її інтересів покладається на визначених законом суб'єктів.

У справах про стягнення необґрунтованих активів таким суб'єктом є органи прокуратури, а у справах про стягнення підсанкційних активів – Міністерство юстиції України.

У зв’язку з цим обґрунтовано необхідність розмежування процесуальних категорій «позивач» та «суб’єкт, який здійснює процесуальне представництво позивача», що відповідає юридичним процесуальним моделям «держава – прокурор» та «держава – Міністерство юстиції України».

Специфіка участі зазначених суб’єктів у відповідних справах полягає також у відсутності обов’язку додатково обґрунтовувати порушення інтересів держави та підстави представництва, оскільки відповідне представництво здійснюється безпосередньо на підставі закону.

8. Незважаючи на публічно-правову природу та особливості правового регулювання відносин у сфері застосування санкцій, стягнення підсанкційних активів у дохід держави становить втручання держави у право мирного володіння майном, гарантоване ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

З огляду на правову природу відповідного втручання, а також на доктринальні підходи до розмежування предметної та суб’єктної юрисдикції і правові висновки Великої Палати Верховного Суду, обґрунтовано положення про те, що справи про цивільну конфіскацію як наслідок застосування санкції, передбаченої п. 11 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції», за своєю суттю належать до цивільної юрисдикції та мають розглядатися за правилами цивільного судочинства.

У зв’язку з цим запропоновано нормативно врегулювати відповідний процесуальний механізм на рівні окремої глави ЦПК України, а не КАС України, за аналогією з процесуальним механізмом цивільної конфіскації необґрунтованих активів. Такий підхід сприятиме системності процесуального регулювання цивільної конфіскації та забезпеченню належних процесуальних гарантій особи, право власності якої зазнає обмеження.

9. Критичної оцінки потребують окремі законодавчі підходи до регламентації процедури розгляду справ про стягнення підсанкційних активів.

З огляду на правову природу позовного провадження, фундаментальні

засади його диференціації на загальне та спрощене, а також специфіку матеріальних правовідносин, обсягу предмета доказування та доказового матеріалу, віднесення цієї категорії справ до спрощеного позовного провадження не повною мірою відповідає характеру спору та може створювати ризики надмірного обмеження процесуальних прав його учасників.

Зокрема, особливості розгляду таких справ можуть створювати ризики для реалізації права на доступ до суду, принципу рівності учасників процесу, права на належний судовий захист та інших складових права на справедливий суд.

З аналогічних міркувань критично оцінено нормативне безумовне обмеження права на касаційний перегляд судових рішень у цій категорії справ. Обмеження доступу до касаційної інстанції має бути обумовлене легітимною метою та відповідати вимогам пропорційності, особливо з огляду на істотність наслідків цивільної конфіскації для права власності особи.

10. З огляду на специфіку розгляду судами справ про цивільну конфіскацію та особливості доказування обставин, що входять до предмета доказування, особливого значення набуває використання відкритих даних, отриманих із застосуванням інструментарію OSINT (*open source intelligence*), як джерела доказової інформації.

OSINT-інструментарій набув особливого значення у документуванні фактів вчинення на території України воєнних злочинів та інших грубих порушень норм міжнародного гуманітарного права. Специфіка використання відкритих даних та ефективність відповідних методів встановлення фактичних обставин збройної агресії зумовили активне застосування OSINT у справах про цивільну конфіскацію підсанкційних активів.

Проведене дослідження судової практики свідчить, що OSINT-дані можуть відігравати істотну роль у доказуванні обставин, необхідних для застосування санкції у вигляді стягнення активів у дохід держави. Зокрема, у рішеннях Вищого антикорупційного суду використовувалися відомості,

отримані з відкритих джерел, для встановлення фактичних обставин поведінки відповідачів, що підпадають під ознаки, визначені абзацом 4 ч. 1 ст. 51 Закону України «Про санкції».

Водночас використання OSINT у цивільному судочинстві потребує дотримання загальних вимог до належності, допустимості, достовірності та достатності доказів, а також забезпечення можливості іншої сторони ознайомитися з відповідною інформацією, перевірити її походження та надати суду свої заперечення. Це є необхідною передумовою використання технологічних інструментів збору відкритих даних без зниження стандартів справедливого судового розгляду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверочкіна Т. Щодо правового забезпечення режиму виключної (морської) економічної зони. *Юридичний вісник*. 2018. № 4. С. 29–34.

2. Андронов І. В. Держава як сторона у позовному провадженні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 2 (43). С. 23–28. https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2.1011.

3. Андронов І. В. Розподіл тягаря доказування у цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного* (м. Одеса, 13 груд. 2019 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2019. С. 13–16.

4. Антипова І. Л. Адміністративно-правовий статус вищих спеціалізованих судів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 – Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ, 2021. 245 с.

5. Антонюк О. Визнання активів необґрунтованими та їх витребування. *Юридичний вісник України*. 2019. № 33. С. 11.

6. Антонюк О. І. Дотримання принципу легітимних очікувань у питаннях судової юрисдикції справ щодо захисту речових прав на нерухоме майно. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 3. С. 83–87. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-3/18.

7. Антонюк О. І. Проблемні питання визнання активів необґрунтованими та їх витребування. *Запобігання та протидія корупції в Україні : матеріали круглого столу* (м. Вінниця, 8 черв. 2018 р.) / за ред. д-ра юрид. наук, доц. І. Ф. Коваль; відп. ред. канд. юрид. наук, доц. О. І. Антонюк. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С. 40–43.

8. Бем М. Конфіскація активів підсанкційних осіб в офшорних компаніях: практика ВАКС. *Центр Дністрянського.* 05.04.2024. URL: https://dc.org.ua/news/konfiskaciya-aktyviv-pidsankciynyh-osib-v-ofshornyh-

kompaniyah-praktyka-vaks.

9. Бем М. Юридичні проблеми блокування російських активів в Україні. *Центр Дністрянського*. 28.03.2023. URL: https://dc.org.ua/news/yurydychni-problemy-blokuvannya-rosiyskyh-aktyviv-v-ukrayini.

10. Берназюк Я. О. Окремі питання розмежування предметної юрисдикції судів у справах за участю органів місцевого самоврядування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2018. Вип. 49 (2). С. 170–173.

11. Берназюк Я. О. Спрощене позовне провадження в адміністративному судочинстві: практика Верховного Суду та ЄСПЛ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2018. Вип. 52 (1). С. 65–68.

12. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ, 2011. 36 с.

13. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : монографія. Київ : Атіка, 2011. 420 с.

14. Бідна О. І. Вимоги Європейського Союзу до адаптації кримінального законодавства України щодо конфіскації майна до права ЄС. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 135. С. 179–188.

15. Бідна О. І. Конфіскація за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 – Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Харків, 2019. 20 с.

16. Білецький Д. М. Способи припинення права приватної власності за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : [б. в.], 2018. 201 с.

17. Біцюк А. В. До питання співвідношення кримінальної та цивільної конфіскації необґрунтованих активів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7. С. 322–325. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-7/81.

18. Біцюк А. До питання проведення порівняльно-правового аналізу законодавчих механізмів країн ЄС та України, спрямованих на виконання вимог щодо забезпечення процедур цивільної конфіскації необґрунтованих активів. *Knowledge, Education, Law, Management.* 2021. Vol. 4, No 40. С. 194–199.

19. Блажівська Н. Є. Застосування практики Європейського суду з прав людини при захисті майнових прав : монографія. Київ : Ін Юре, 2018. 532 с.

20. Блажівська Н. Є. Теоретико-методологічні та прикладні засади застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Тернопіль : ТНЕУ, 2020. 498 с.

21. Бобрик В. І. Матеріальна диференціація цивільного судочинства: провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2015. Вип. 2. С. 15–19.

22. Бобрик В. І. Провадження в справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування як вид галузево-матеріальної диференціації справ позовного провадження цивільного процесу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 1. Т. 1. С. 139–142.

23. Бобріченко В. В. Основи спеціальної конфіскації у трактуванні Європейського суду з прав людини. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 «Право».* 2021. Вип. 35. С. 3–8.

24. Боєва О. Поняття судової юрисдикції та критерії її визначення в контексті захисту трудових прав. *National Law Journal: Theory and Practice.* 2016. № 6 (22). С. 93–96.

25. Борисов В. І., Батиргарєєва В. С. Інші заходи кримінально–правового характеру. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; редкол. В. Я. Тацій [та ін.]. Харків : Право, 2017. Т. 17: Кримінальне право. С. 404–405.

26. Боровська І. А. Особливості процесуальної форми спрощеного позовного провадження у цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2021. Вип. 65. С. 90–96.

27. Боровська І. А. Правовий статус сторін та третіх осіб у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (у контексті реалізації принципу правової визначеності). *Актуальні питання у сучасній науці.* 2024. № 1 (19). С. 322–335. https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-1(19)-322-335.

28. Бринцев О. В. Кваліфікуючі ознаки поняття способу захисту права у контексті судової реформи. *Право України*. 2017. № 9. С. 70–76.

29. Васильєва-Шаламова Ж. В., Лисак О. О. Поняття та характерні ознаки спрощеного провадження як виду процесуального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 4. С. 110–114. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/23.

30. Васіна Д. Санкції та все, що треба про них знати – частина І. *European Business Association*. 09.03.2023. URL: https://eba.com.ua/sanktsiyi-ta-vse-shho-treba-pro-nyh-znaty-chastyna-i.

31. Васіна Д. Стягнення в дохід держави, як один з видів санкцій – частина ІІ. *European Business Association*. 14.03.2023. URL: https://eba.com.ua/styagnennya-v-dohid-derzhavy-yak-odyn-z-vydiv-sanktsiyi-chastyna-ii.

32. Ващенко В. ВАКС та санкційне судочинство: динаміка практики. *PRAVO.UA. Юридична практика*. URL: https://pravo.ua/vaks-ta-sanktsiine-sudochynstvo-dynamika-praktyky-bloh-volodymyra-vashchenka.

33. Використання інструментів та методів OSINT для отримання пошукової інформації: практичний порадник / Зоренко Д. С., Лех Р. В., Кулик Д. О., Червяков О. І. Харків : ІПЮК для СБУ, 2023. 36 с.

34. Винник А. О. Спеціальна конфіскація майна як інший захід кримінально-правового характеру за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 – Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Львів, 2019. 18 с.

35. Висновок Головного науково-експертного управління на проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб». *Апарат Верховної Ради України.* № 16/03-2022/58424 від 30.03.2022 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/0800a8fa-3ac2-4f4c-bc6d-47a05f4a3c3d.

36. Висновок Головного науково-експертного управління на Пропозиції Президента України до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб». *Апарат Верховної Ради України.* № 16/03-2022/75912 від 11.05.2022 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/c1c4d5ca-016e-4a10-8007-48c6ba89f1b7.

37. Виходець Ю. О., Тетерятник Г. К. Окремі питання використання OSINT при розслідуванні злочинів в умовах військової агресії РФ. *Правові новели.* 2022. № 18. С. 70–76. https://doi.org/10.32847/ln.2022.18.10.

38. Волошин Р. В., Прохоренко М. М. Підстави та порядок введення правового режиму воєнного стану. *Аналітично-порівняльне-правознавство*. 2024. № 3. С. 308–313. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.52.

39. Вороніжський Я. В. Зарубіжний досвід визнання необґрунтованими активів і їх стягнення у дохід держави. *Часопис цивілістики.* 2022. Вип. 44. С. 31–38. https://doi.org/10.32837/chc.v0i44.453.

40. Вороніжський Я. В. Удосконалення інституту визнання необґрунтованими активів. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 9. С. 128–134. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/30.

41. Вороніжський Я. В. Цивільне судочинство у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави : дис. … д-ра філософії в галузі права. Київ, 2024. 315 с.

42. Вороніжський Я. В., Петровський А. В. Сторони процесуальних відносин у справах про визнання необґрунтованими активів. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 136–143. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/31.

43. Габала М. «Принципові» питання застосування санкцій. *PRAVO.UA. Юридична практика*. URL: https://pravo.ua/pryntsypovi-pytannia-zastosuvannia-sanktsii.

44. Габуда А. С. Неконституційність статей 366-1, 368-2 Кримінального кодексу України: іронія долі, або вади законодавчого процесу. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 152. С. 102–110. https://doi.org/110.21564/2414-990X.152.224391.

45. Горобець Н. О., Садікова Я. М. Трансформація змісту права власності в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2018. Вип. 48 (1). С. 79–82.

46. Горяйнов А. М. Примусове припинення права власності. *Судова апеляція*. 2009. № 3 (16). С. 67–72.

47. Грабовська О. О. Теоретико–правові проблеми доказування в цивільному процесі України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ : Б.в., 2018. 563 с.

48. Грабовська О. Специфіка формування предмета доказування у цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 3. С. 15–20.

49. Гражданское право Украины : курс лекций / под ред. Д. Э. Федорчука. Донецк : Вебер, 2007. Ч. 1. 496 с.

50. Гражданское право Украины: в 2 ч. / под ред. А. А. Пушкина, В. М. Самойленко. Харьков : Ун-т внутр. дел ; Основа, 1996. Ч. 1. 440 с.

51. Громовий Я. С. Власність як міждисциплінарна категорія. *Право. Людина. Довкілля*. 2019. № 10 (2). С. 13–25.

52. Гузе К. А. Набуття прокурором статусу позивачу у цивільному процесі крізь призму висновків Великої Палати Верховного Суду. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 4. С. 51–54. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/10.

53. Гусаров К. В. Забезпечення апеляційного та касаційного оскаржень рішення суду як конституційна засада судочинства. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України : тези доп. та наук. повідомл. учасн. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29–30 черв. 2006 р.)*. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2006. С. 228–230.

54. Гусаров К. В. Законодавчі ініціативи щодо конфіскації незаконних активів в порядку цивільного судочинства. *Світ науки та освіти*. 2019. № 3. С. 36–43.

55. Гусаров К. В. Оновлення процесуального законодавства в частині визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного* (м. Одеса, 13 груд. 2019 р.). Одеса : Фенікс, 2019. С. 8–13.

56. Гусаров К. В. Проблеми цивільної процесуальної правосуб’єктності : автореф. дис. . канд. юрид. наук : 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Харків, 2000. 19 с.

57. Гусаров К. В. Реалізація принципів судочинства при розгляді справ щодо цивільної конфіскації. *Успіхи і досягнення у науці.* 2025. № 6 (16). С. 82–89. https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-6(16)-82-89.

58. Гусаров К. В. Цивільна процесуальна правосуб’єктність сторін та третіх осіб. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 2–3 (28–29). С 54–70.

59. Гусаров К. Цивільна процесуальна правосуб'єктність осіб, що

сприяють здійсненню правосуддя. *Українське право*. 2003. № 1 (16). С. 171–178.

60. Гюльмагомедов Д. Непрямі докази в антикорупційних розслідуваннях. *JustTalk.* 24 січня 2023. URL: https://justtalk.com.ua/post/nepryami-dokazi-v-antikoruptsijnih-rozsliduvannyah.

61. Давидюк А. М. Правове забезпечення публічного адміністрування у сфері виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 – Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ, 2020. 204 с.

62. Деякі питання управління активами, стягнутими в дохід держави : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.11.2023 р. № 1233. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1233-2023-%D0%BF.

63. Дзера О. Принципи інституту права власності вимагають додаткових законодавчих гарантій. *Право України*. 2019. № 1. С. 75–92.

64. Дикий О. В., Сидорчук В. В. Поняття OSINT та суміжні категорії. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 9. С. 332–335. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/78.

65. Директива ЄС 2014/42/EU про замороження і конфіскацію засобів здійснення злочинів і доходів, набутих злочинним шляхом. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014L0042.

66. Дубчак Л. Строки звернення до адмінсуду: проблемні питання. *Юридичний вісник України*. 2021. № 27 (9–15 липня). С. 14. URL: https://yvu.com.ua/.

67. Дуліба Є., Матвійчук А., Масний М. Особливості провадження у справах про застосування санкцій про стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі. *Актуальні проблеми правознавства.* 2024. № 2 (38). С. 124–132. https://doi.org/10.35774/app2024.02.124.

68. Дюкарєва С. В. Адміністративно-процесуальні правовідносини при застосуванні санкцій в системі справ цивільної конфіскації. *Національні*

інтереси України. 2025. № 10 (15). С. 621–626. https://doi.org/10.52058/3041-1793-10(15)-621-626.

69. Дюкарєва С. В. Процесуальні строки у справах про застосування санкцій при забезпеченні національних інтересів України. *Національні інтереси України*. 2025. № 11 (16). С. 679–685. https://doi.org/10.52058/3041-1793-11(16)-679-685.

70. Дюкарєва С. В. Учасники справи про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави. *Наукові інновації та передові технології.* 2026. № 1 (53). С. 2277–2283.

71. Єлісєєва О. В. Правові засади припинення права приватної власності на земельну ділянку у випадку її конфіскації за рішенням суду. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка*. *Серія «Юридичні науки»*. 2005. Вип. 63-64. С. 44–48.

72. Єніч В. Санкційні справи та майнові спори за участю держави: досвід і виклики. *Юридична газета*. 2024. № 8 (786). URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/sankciyni-spravi-ta-maynovi-spori-za-uchastyu-derzhavi-dosvid-i-vikliki.html.

73. Єрмак О. В. Конфіскація як захід кримінально–правового характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 – Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Київ, 2017. 20 с.

74. Єрмак О. Конфіскація у світлі рішень Європейського суду з прав людини. *National Law Journal: Theory and Practice*. 2015. № 2/1 (12). С. 115–119.

75. Желтобрюх І. Л. Адміністративна процесуальна правосуб’єктність та адміністративно-процесуальний статус сторін (теоретичні аспекти співвідношення). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 128–133.

76. Жубра І. О. Сторони у цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ, 2015. 20 с.

77. Жушман М. В. Стандарт доказування у цивільному процесі: підходи до розуміння. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 7. С. 115–118. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/26.

78. Завальнюк І. В. Спрощене провадження в адміністративному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 – Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Одеса, 2017. 22 с.

79. Захарова О., Єпачінцев О. Поняття та сутність спрощеного позовного провадження. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 1. С. 17–21. https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.03.

80. Згама А. Про доступність правосуддя в контексті обмежень права на касаційне оскарження у господарському судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 87–92.

81. Іванов А. М. Історично-правовий аналіз підстав припинення права власності в Україні. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2 (4). С. 1–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_13.

82. Іванов А. М. Класифікація підстав припинення права власності за критерієм волі. *Актуальні проблеми приватного права : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 93-й річниці з дня народж. В. П. Маслова* (м. Харків, 27 лют. 2015 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого, Нац. акад. прав. наук України, Харків. обл. осередок Всеукраїн. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : Право, 2015. С. 299–301.

83. Карнаух Б. П. Віддаленість причинного зв’язку у деліктному праві. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 137 (6). С 130–144. https://doi.org/10.31617/3.2024(137)09.

84. Карнаух Б. П. Позовна давність у практиці Європейського суду з прав людини. *Проблеми законності.* 2016. Вип. 134. С. 24–36.

85. Карташов М. Проблеми реалізації права на звернення до суду. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 20–23.

86. Киричко В. М. Законодавчий вірус в системі КК України: визначення і актуалізація проблеми на прикладі ст. 368^2 КК «Незаконне

збагачення». *Проблеми законності*. 2016. Вип. 133. С. 142–152.

87. Кібенко О., Уркевич В. Підходи Великої Палати Верховного Суду до визначення юрисдикційності спорів. *Судово-юридична газета*. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/164290-pidkhodi-velikoyi-palati-verkhovnogo-sudu-do-viznachennya-yurisdiktsiynosti-sporiv?fbclid=IwAR2FbIrsVFSL64rP4-xNA4JkNcYLPb-An5uojKhAGru4fWHkZS9zzF4upck.

88. Кіряк О. В. Провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування. *Проблеми модернізації приватного права в умовах євроінтеграції : зб. наук.* праць / НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, Хмельниц. ун-т упр. та права. Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2015. С. 469–475.

89. Кіряк О. В. Провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні : матеріали Міжнар. наук. конф.* (м. Чернівці, 26–27 жовт. 2017 р.). Чернівці : Технодрук, 2017. С. 131–135.

90. Ковачев П. Належний відповідач у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024 № 6. С. 80–83. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/1.

91. Ковачев П. І. Еволюція національного законодавства у сфері цивільної конфіскації активів: процесуальний аспект. *Європейський день цивільної юстиції : матеріали круглого столу* (м. Харків, 27 жовт. 2023 р.) / за заг. ред. проф. К. В. Гусарова. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2024. С. 57–61.

92. Ковачев П. І. Інститут цивільної конфіскації в світлі практики Європейського суду з прав людини та національний контекст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2025. Вип. 90. Ч. 2. С. 90–97. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.12.

93. Ковачев П. І. Особливості виконання судових рішень у справах про цивільну конфіскацію за наслідками застосування санкцій. *Європейський день цивільної юстиції : матеріали круглого столу* (м. Харків, 25 жовт. 2025 р.) / за

заг. ред. проф. К. В. Гусарова. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2025. С. 92–94.

94. Ковачев П. І. Особливості суб'єктного складу учасників справ про цивільну конфіскацію активів. *Юридична осінь 2023 р. : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених* (м. Харків, 17 листоп. 2023 р.) / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Рада молодих учених, Студент. наук. т-во. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2023. С. 137–140.

95. Ковачев П. І. Проблематика предметної юрисдикції справ про цивільну конфіскацію активів за наслідками застосування санкцій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2024. Вип. 86. Ч. 2. С. 119–124. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.19.

96. Ковачев П. І. Процесуальні форми цивільної конфіскації за законодавством України. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф.ї, присвяч. 100-річчю заснування Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка* (м. Суми, 31 трав. 2024 р. – 01 черв. 2024 р.). У 2-х т. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2024. Т. 2. С. 117–120.

97. Ковбас І. В., Худик А. М. Природа та особливості застосування санкцій на стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2022. № 6. С. 136–140. https://doi.org/10.32782/39221399.

98. Кодекс адміністративного судочинства України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747–15.

99. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 – 212^{24}). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10.

100. Козак В., Базелюк В. Проблеми доказування у справах щодо застосування Закону України «Про санкції». *Право України*. 2024. № 4. С. 107–118.

101. Колеснікова М. В. Деякі проблемні питання сучасного стану

касаційного розгляду адміністративних справ. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 2. С. 330–333. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/76.

102. Кологойда О. Блокування і стягнення активів підсанкційних осіб. *Право України*. 2024. № 9. С. 28–49. https://doi.org/10.33498/louu-2024-09-028.

103. Колотило О. О. Конфіскація поза межами кримінального переслідування (цивільна конфіскація): міжнародно-правовий аспект. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2019. № 3. С. 81–88.

104. Комаров В. В. Касація та проблема єдності судової практики. *Liber Amicorum Вячеслав Комаров* / за ред. Т. В. Комарової ; упоряд. Т. В. Комарова. Харків : Право, 2020. С. 507–512.

105. Комаров В. В. Цивільний процес у глобальному контексті. *Право України*. 2011. № 10. С. 22–44.

106. Комаров В. В., Радченко П. І. Цивільні процесуальні правовідносини та їх суб'єкти : навч. посіб. Київ : НМК ВО, 1991. 104 с.

107. Конвенція Організації Об’єднаних Націй проти корупції. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16.

108. Конвенція Організації Об’єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_096#Text.

109. Конституція України : офіц. текст від 28.05.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

110. Конфіскація російських активів: досвід України та союзників (січень – вересень 2023 року) : аналітична доповідь. Львів : Центр Дністрянського, 2023. 31 с.

111. Корабель М. Г. Конфіскація майна як вид кримінального покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 – Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Київ, 2015. 16 с.

112. Короєд С. О. Способи оскарження спеціальних економічних та

інших обмежувальних заходів (санкцій) в адміністративному судочинстві. *Juris Europensis Scientia.* 2022. Вип. 3. С. 49–53. https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.9.

113. Коротун В. Вирішення правових спорів із підстав порушення правил предметної чи суб'єктної юрисдикції. *Юридичний вісник.* 2020. № 2. С. 85–91. https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2146.

114. Коссак В. Експропріація і вилучення майна: європейська судова практика. *Право України*. 2016. № 1. С. 93–100.

115. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.

116. Котюк І., Котюк О. Право на судовий захист: проблемні аспекти визначення, правової регламентації та практичної реалізації. *Юридичний вісник України*. 2024. № 5/6. С. 20–24.

117. Коцюбко І. В. Юрисдикційний механізм застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб : дис. … д-ра філософії в галузі права. Київ, 2025. 208 с.

118. Кравчук В. М. Визнання активів необгрунтованими: український експеримент. *Вісник Верховного Суду України*. 2016. № 5. С. 42–48.

119. Крапівін Є. Стягнення в дохід держави активів як різновид санкцій та практика європейського суду з прав людини : аналітичний звіт. Київ : Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2024. 28 с.

120. Крат В. Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в телеграм-каналі «Трохи про приватне право» за 2022 рік) / Автор та редактор В. І. Крат. Київ, 2022. 444 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/riznе/Glossema_2022.pdf.

121. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

122. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651–17.

123. Кройтор В. А. Проблеми визначення предмета доказування у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2023 № 63. С. 92–96. https://doi.org/10.32841/2307-1745.2023.63.20.

124. Кройтор В. А. Розподіл обов'язків з доказування у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Право і суспільство*. 2023. № 4. С. 92–101. https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.4.14.

125. Кузнець Л. Санкції в дії. Конфіскація активів рф: результати за рік. *Юридична газета*. 2023. № 13/16. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/sankciyi-v-diyi-konfiskaciya-aktiviv-rf-rezultati-za-rik.html.

126. Кузнєцова Н. Власність і право на мирне володіння майном відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (поняття об’єктів права власності та нетипові об’єкти права власності у розумінні статті 1 Першого протоколу). *Право власності: європейський досвід та українські реалії : зб. доп. і матеріалів Міжнар. конф.* (м. Київ,22–23 жовт. 2015 р.). Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 24–33.

127. Кузнєцова Н. С. Цивільний кодекс України на порозі третього десятиріччя. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування : матеріали XXI наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова* (м. Харків, 17 лют. 2023 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2023. С. 11–13.

128. Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право. 2011. 1352 с.

129. Кухарєв О. Сучасні тенденції розгляду судами справ про визнання спадщини відумерлою. *Слово національної школи суддів*. 2023. № 2 (43). С. 127–140. http://doi.org/10.37566/2707-6849-2023-2(43)-8.

130. Кушнерук Д. В. Правове регулювання конфіскації майна за

законодавством України. *Часопис цивілістики*. 2018. Вип. 28. С. 54–58.

131. Лабань О. О. Захист прав та інтересів відповідача у цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Хмельницький, 2020. 20 с.

132. Лесько А. О. Забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення через надання професійної правничої допомоги. *Держава і право. Серія «Юридичні науки».* 2019. Вип. 83. С. 315–330.

133. Лисенко О. М. Забезпечення права людини на судовий захист у національному та зарубіжному законодавстві: порівняльний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 84–88. http://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2021.15.

134. Майданик Р., Майданик Н., Попова Н. Переосмислення загальної частини речового права в умовах європеїзації та кодифікації. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 39–54. https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.6.07.

135. Макбрайд Д. Вилучення активів в дохід держави і Європейська конвенція з прав людини. USAID, Кімонікс Інтернешнл Інк. 2023. 36 с.

136. Малетов Д. В. Адміністративно–правові засади діяльності Вищого антикорупційного суду в Україні : дис. … д-ра філософії в галузі права. Суми, 2021. 250 с.

137. Мамченко Н. Чи можна стягнути з посадовців вартість необґрунтованих активів у дохід держави солідарно – позиція Верховного Суду. *Судово-юридична газета.* URL: https://sud.ua/uk/news/publication/283966-mozhno-li-vzyskat-s-dolzhnostnykh-lits-stoimost-neobosnovannykh-aktivov-v-dokhod-gosudarstva-solidarno-pozitsiya-verkhovnogo-suda.

138. Маруліна Л. О. Сутність та форми позовного провадження в адміністративному судочинстві України. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2020. Вип. 4. С. 133–136. https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.4.23.

139. Марчук Ф. М., Грабовський Л. А. Особливості застосування конфіскації майна. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 7. С. 32–39.

140. Миргород-Карпова Т. С., Мурач Д. В. Місце і роль Вищого антикорупційного суду України в державному механізмі протидії корупції. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка.* 2022. Вип. 1 (97). С. 246–257. DOI: 10.33766/2524-0323.97.246-257.

141. Мирось К. В. Об'єкти цивільної конфіскації. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 1. С. 423–425. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/97.

142. Мирось К. В. Прокурор як позивач у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 2. С. 140–141. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/32.

143. Митний кодекс України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17.

144. Михайленко В. Набуття активів іншими особами в цілях правової процедури визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави. *Слово національної школи суддів*. 2022. № 1-2 (38-39). С. 151–159. https://doi.org/10.37566/2707-6849-2022-1-2(38-39)-14.

145. Михайленко Д. Г. Протидія корупційним злочинам засобами кримінального права: концептуальні основи : монографія. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2017. 582 с.

146. Михайленко Д., Боднарук Ю. «Арифметика» під час перевірки вартісних критеріїв необґрунтованості активів у практиці АП ВАКС. *PRAVO.UA. Юридична практика*. URL: https://pravo.ua/aryfmetyka-pry-perevirtsi-vartisnykh-kryteriiv-neobgruntovanosti-aktyviv-u-praktytsi-ap-vaks.

147. Михайленко Д., Бондарчук Ю. Спосіб захисту інтересів держави у справах про цивільну конфіскацію. *PRAVO.UA. Юридична практика*. URL: https://pravo.ua/niuansy-zakhystu-interesiv-derzhavy-u-spravakh-pro-tsyvilnu-konfiskatsiiu.

148. Москалюк Н. Б. Особливості конфіскації в справах про порушення прав інтелектуальної власності як один із способів набуття прав державної власності. *Право та державне управління*. 2017. № 4 (29). Т. 1. С. 80–86.

149. Навальнєва Н. Конфіскаційні санкції в цивільному праві за вчинення недійсного правочину. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 21–25. https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.8.04.

150. Навальнєва Н. М. Конфіскаційні санкції у цивільному праві : дис. ... д-ра філософії в галузі права / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 264 с.

151. Навальнєва Н. М. Конфіскація майна: цивільно-правовий аспект. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2018. Т. 29 (68). № 6. С. 39–45. https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2018.6/07.

152. Навальнєва Н. М. Підстави та порядок визнання майна необґрунтованими активами та його витребування. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 4. С. 121–125.

153. Навальнєва Н. М. Поняття конфіскаційних санкцій у цивільному праві. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*. 2018, № 5(33). С. 134–139.

154. Новорознюк М. І. Адміністративний позов як засіб реалізації прав громадян на судовий захист в публічно-правових відносинах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 – Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ : б.в., 2019. 20 с.

155. Нуруллаєв І. С. Правове регулювання механізму стягнення необґрунтованих активів пов'язаних фізичних та юридичних осіб, як виду цивільної конфіскації та його міжнародно-правові засади. *Правова позиція.* 2022. № 1 (34). С. 75–80. https://doi.org/10.32836/2521-6473.2022-1.13.

156. Нуруллаєв І. С. Форми конфіскації в Україні: вітчизняний та міжнародно-правовий аспекти. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2022. № 1 (75). С. 84–91. https://doi.org/10.32840/1813-338X-2022.1.14.

157. Окрема думка судді Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду Глотова М. С. щодо постанови від 18.02.2022 у справі № 991/3608/21.

URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103409345.

158. Орловська Н. Конфіскація доходів та майна, пов'язаних зі злочинами в світлі міжнародних стандартів та практики ЄСПЛ. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2020 : альманах наукових праць* / за ред. проф. О. В. Козаченка, О. М. Мусиченко. Миколаїв : МІП НУ «ОЮА», 2020. С. 36–45.

159. Осадько А. С., Довгаль Ю. С. Механізми вдосконалення процедури цивільної конфіскації: деякі аспекти застосування. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 8. С. 62–65. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/14.

160. Осколков І. Захист активів непідсанкційних осіб від неправомірного стягнення. *ІІ Конференція «Бізнес vs. Санкції». Юридична практика (Youtube, 10 липня 2024 р.)*. URL: https://www.youtube.com/live/kR5Ga1aBZv4.

161. Павлова Т. Актуальні проблеми законодавчого визначення спеціальної конфіскації та її предметів у чинному Кримінальному кодексі України. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*. 2018. №. 2-1 (30). С. 139–144.

162. Палагицька Г. «Цивільна конфіскація» необґрунтованих активів: практичний аспект. *Юридичний вісник України*. 2022. № 8/11. С. 20–21. URL: https://blog.liga.net/user/apalagitskaya/article/43286.

163. Палій Є. А. Правова природа спрощених позовних проваджень в адміністративному судочинстві України. *Юридичний бюлетень.* 2016. Вип. 6. С. 116–120.

164. Пеліхос Є. Стягнення як вид санкції. Вилучення майна не може відбуватися без доведення винних дій його власника. *Закон і бізнес*. 20.11.2024. URL: https://zib.com.ua/ua/164233.html.

165. Подгорець С. В. Декриміналізація незаконного збагачення: політика чи верховенство права. *Часопис Київського університету права.* 2019. № 4. С. 350–353. https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.62.

166. Подорожна Т. С., Худик А. М. Вищий антикорупційний суд як вищий спеціалізований суд в Україні: проблема конституційно–правового статусу. *Актуальні виклики у діяльності Вищого антикорупційного суду : матеріали II щорічного круглого столу* (м. Київ, 30 верес. 2021 р.). Київ: ВАІТЕ, 2021. С. 109–118.

167. Полюк Ю. І. Право на звернення до суду за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав за цивільним процесуальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса : Б. в., 2019. 20 с.

168. Помазанов А. В. Касаційне оскарження у цивільному процесі України в контексті реалізації права на справедливий суд. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2017. № 12. С. 30–37.

169. Пономаренко Ю. А. Спеціальна конфіскація. *Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т.* / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; редкол. В. Я. Тацій [та ін.]. Харків : Право, 2017. Т. 17: Кримінальне право. С. 892–894.

170. Попов О. І. Інстанційна система судів цивільної юрисдикції. *Університетські наукові записки.* 2012. № 3 (43). С. 145–151.

171. Попов О. І. Малозначність справи як процесуальний фільтр доступу до суду касаційної інстанції: окремі питання судової практики. *Малозначні спори: європейський та український досвід вирішення : зб. наук. пр. учасників Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 23–24 листоп. 2018 р.) / за заг. ред. І. Ізарової, Р. Флейшара, Р. Ханик-Посполітак. Київ : Дакор, 2018. С. 134–147.

172. Попов О. І. Розгляд цивільних справ палатами Верховного Суду як процесуальний інструмент забезпечення єдності судової практики. *Збірник матеріалів Всеукр. наук. конф. молодих вчених і студентів «Юридична осінь 2018 року»* Харків, 2018. С. 330–333.

173. Порядок взаємодії при розгляді АРМА звернень Державного бюро

розслідувань щодо активів, на які може бути накладено арешт у справі про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, затверджений наказом Національного агентства з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Державного бюро розслідувань від 27 жовтня 2021 р. № 420/573. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1497-21.

174. Посібник за статтею 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Захист власності / пер. О. Дроздова [та ін.]. Рада Європи, Європейський суд з прав людини, 2019. 75 с.

175. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 03.02.2023 р. у справі № 991/6606/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108772467.

176. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 18.02.2022 у справі № 991/3608/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103409341.

177. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 23.08.2023 р. у справі № 991/2175/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113065042.

178. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 29.03.2023 у справі № 991/1786/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110373906.

179. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.02.2020 р. у справі № 693/1140/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87827009.

180. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.02.2022 р. у справі № 183/4196/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140909.

181. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.01.2021 р. у справі № 9901/405/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94377744.

182. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19.06.2019 р. у справі № 826/5806/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82885850.

183. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21.03.2018 р. у

справі № 536/233/16–ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73565908.

184. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21.11.2018 р. у справі № 127/9967/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78112028.

185. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.02.2024 р. у справі № 580/4531/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117884139.

186. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.05.2018 р. у справі № 826/7431/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74506132.

187. Постанова Верховного Суду від 04.10.2023 р. у справі № 991/2396/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114020811.

188. Постанова Верховного Суду від 24.01.2024 р. у справі № 991/1786/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116862411.

189. Потапенко А. Вимога ефективного захисту права у процесуальних документах: погляд з позиції сторін цивільного процесу. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 5. С. 35–42. https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.06.

190. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб». *Апарат Верховної Ради України*. № 14д9/1-2022/56505 від 22.03.2022 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/7873829d-65b4-4851-9e07-4722d3570995.

191. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20.

192. Про виключну (морську) економічну зону : Закон України від 16.05.1995 р. № 162/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/162/95-%D0%B2%D1%80.

193. Про Вищий антикорупційний суд : Закон України від 07.062018 р. № 2447-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19.

194. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення : Закон України від 07.04.2011 р. № 3207-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3207-17.

195. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції : Закон України від 12.02.2015 р. № 198-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-19.

196. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів : Закон України від 31.10.2019 р. № 263-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-20.

197. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов’язаних з активами окремих осіб : Закон України від 12.05.2022 р. № 2257-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2257-20.

198. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14.

199. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18.

200. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України. Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 р. № 228. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF.

201. Про захист тварин від жорстокого поводження : Закон України від 21.02.2006 р.№ 3447-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15.

202. Про Національне агентство з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів : Закон України від 10.11.2015 р. № 772-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19.

203. Про основні засади примусового вилучення в Україні об’єктів права власності Російської Федерації та її резидентів : Закон України від 23.03.2022 р. № 2116-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20.

204. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон

України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12.

205. Про охорону прав на сорти рослин : Закон України від 21.04.1993 р. № 3116-XII**.** URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3116-12.

206. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18.

207. Про санкції : Закон України від 14.08.2014 р. № 164-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18.

208. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535.

209. Прянішнікова І. В. Засади встановлення та функціонування правового режиму воєнного стану в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2022. Вип. 4. С. 132–138. https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.4.22.

210. Пуль С. Підходи до визначення поняття та елементів позову у цивільному судочинстві. *Слово національної школи суддів*. 2016. № 2 (15). С. 63–72.

211. Рамкове рішення Ради ЄС 2005/212/ ЈНА від 24 лютого 2005 р. про конфіскацію доходів, засобів і власності, одержаних злочинним шляхом. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-05.

212. Резолюція ПАРЄ № 1597 (2008) «Чорні списки Ради безпеки ООН та Європейського Союзу». URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/751_1597_CHorni_spysky_rezoljutsija.htm.

213. Рішення в адміністративних справах (ч. 7 ст. 283-1 Кодексу адміністративного судочинства України). *Судова влада України. Офіційний веб–сайт Вищого антикорупційного суду*. URL: https://hcac.court.gov.ua/hcac/gromadyanam/administrative_judgments.

214. Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 26.02.2019 № 1-р/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19.

215. Рішення Вищого антикорупційного суду від 04.03.2024 р. у справі

№ 991/1071/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117443150.

216. Рішення Вищого антикорупційного суду від 05.03.2025 р. у справі № 991/14304/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125741922.

217. Рішення Вищого антикорупційного суду від 05.09.2022 р. у справі № 991/1786/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106142336.

218. Рішення Вищого антикорупційного суду від 05.12.2022 р. у справі № 991/5799/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107679815.

219. Рішення Вищого антикорупційного суду від 05.02.2025 р. у справі № 991/7832/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125035275.

220. Рішення Вищого антикорупційного суду від 06.08.2024 р. у справі № 991/5358/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120839127.

221. Рішення Вищого антикорупційного суду від 07.12.2022 р. у справі № 991/5982/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107753247.

222. Рішення Вищого антикорупційного суду від 07.06.2023 р. у справі № 991/2175/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111481872.

223. Рішення Вищого антикорупційного суду від 08.02.2024 р. у справі № 991/780/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116863587.

224. Рішення Вищого антикорупційного суду від 09.04.2024 р. у справі № 991/2657/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118327985.

225. Рішення Вищого антикорупційного суду від 09.01.2024 р. у справі № 991/4164/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116493704.

226. Рішення Вищого антикорупційного суду від 10.07.2023 р. у справі № 991/3346/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112308550.

227. Рішення Вищого антикорупційного суду від 10.07.2023 р. у справі № 991/5824/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112104453.

228. Рішення Вищого антикорупційного суду від 11.12.2024 р. у справі № 991/13377/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123769821.

229. Рішення Вищого антикорупційного суду від 12.12.2022 р. у справі № 991/5572/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107897920.

230. Рішення Вищого антикорупційного суду від 12.01.2023 р. у справі

№ 991/6317/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108372968.

231. Рішення Вищого антикорупційного суду від 12.01.2023 р. у справі № 991/6376/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108363346.

232. Рішення Вищого антикорупційного суду від 13.07.2022 р. у справі № 991/366/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105252483.

233. Рішення Вищого антикорупційного суду від 13.08.2021 р. у справі № 991/3401/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99048069.

234. Рішення Вищого антикорупційного суду від 15.05.2024 р. у справі № 991/11220/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119084925.

235. Рішення Вищого антикорупційного суду від 16.02.2023 р. у справі № 991/265/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109031868.

236. Рішення Вищого антикорупційного суду від 18.10.2022 р. у справі № 991/2396/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106949017.

237. Рішення Вищого антикорупційного суду від 18.04.2024 р. у справі № 991/558/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118541654.

238. Рішення Вищого антикорупційного суду від 19.04.2023 р. у справі № 991/3226/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110334902.

239. Рішення Вищого антикорупційного суду від 19.05.2023 р. у справі № 991/4151/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110983054.

240. Рішення Вищого антикорупційного суду від 20.03.2023 р. у справі № 991/1914/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109643500.

241. Рішення Вищого антикорупційного суду від 20.09.2024 р. у справі № 991/4264/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122112550.

242. Рішення Вищого антикорупційного суду від 20.08.2024 р. у справі № 991/7122/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121146433.

243. Рішення Вищого антикорупційного суду від 20.06.2023 р. у справі № 991/4985/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111653652.

244. Рішення Вищого антикорупційного суду від 21.10.2021 р. у справі № 991/3608/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100759781.

245. Рішення Вищого антикорупційного суду від 21.08.2023 р. у справі

№ 991/7234/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113032690.

246. Рішення Вищого антикорупційного суду від 22.10.2024 р. у справі № 991/8552/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122579842.

247. Рішення Вищого антикорупційного суду від 22.08.2023 р. у справі № 991/6051/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112965215.

248. Рішення Вищого антикорупційного суду від 23.04.2024 р. у справі № 991/2741/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118645833.

249. Рішення Вищого антикорупційного суду від 24.03.2023 р. у справі № 991/2086/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109780538.

250. Рішення Вищого антикорупційного суду від 24.07.2024 р. у справі № 991/5120/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120574507.

251. Рішення Вищого антикорупційного суду від 24.08.2023 р. у справі № 991/5169/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113040189.

252. Рішення Вищого антикорупційного суду від 25.09.2024 р. у справі № 991/6018/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121966111.

253. Рішення Вищого антикорупційного суду від 25.12.2024 р. у справі № 991/13382/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124048002.

254. Рішення Вищого антикорупційного суду від 25.01.2024 р. у справі № 991/9734/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116764596.

255. Рішення Вищого антикорупційного суду від 27.09.2023 р. у справі № 991/8260/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113833213.

256. Рішення Вищого антикорупційного суду від 27.02.2023 р. у справі № 991/1542/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109228813.

257. Рішення Вищого антикорупційного суду від 27.02.2023 р. у справі № 991/1396/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109228819.

258. Рішення Вищого антикорупційного суду від 27.05.2024 р. у справі № 991/3912/24.

259. Рішення Вищого антикорупційного суду від 29.07.2024 р. у справі № 991/5106/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120751296.

260. Рішення Вищого антикорупційного суду від 29.08.2023 р. у справі

№ 991/7229/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113093181.

261. Рішення Вищого антикорупційного суду від 30.09.2024 р. у справі № 991/6493/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122091655.

262. Рішення Вищого антикорупційного суду від 30.01.2023 р. у справі № 991/6655/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108734914.

263. Рішення Вищого антикорупційного суду від 30.01.2023 р. у справі № 991/480/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108660242.

264. Рішення Вищого антикорупційного суду від 31.05.2024 р. у справі № 991/11112/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119514575.

265. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 21.07.2021 р. № 3-р (II)/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710–21.

266. Рішення Конституційного Суду України від 18.07.2010 р. № 18-рп/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710–10.

267. Рішення Красноармійського міськрайонного суду Донецької області від 21.05.2019 р. у справі № 235/549/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82002928.

268. Рішення Першого сенату Конституційного Суду України від 05.06.2019 р. № 3-р (I)/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710–19.

269. Рішення Першого сенату Конституційного Суду України від 12.10.2022 р. № 8-р (I)/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710–22.

270. Рішення Приморського районного суду м. Одеси від 28.04.2015 р. у справі № 522/6422/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/43988187.

271. Романюк Я. М. Позовна давність: практичні проблеми визначення початку її перебігу. *Строки. Позовна давність : зб. ст.* / ред. І. В. Спасибо-Фатєєва. Харків : ЕКУС, 2021. С. 75–87.

272. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Право власності : підручник. Київ : Алетра; ЦУЛ, 2011. 246 с.

273. Рубащенко М. А. Незаконне збагачення: міфічна природа та приховані загрози криміналізації. *Вісник Асоціації кримінального права України,* 2019. № 1 (12). С. 1–31.

274. Рябченко Ю. Ю. Стандарт доказування в цивільному процесуальному праві: постановка проблеми. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 2. С. 136–139. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/35.

275. Садікова Я. Кваліфікація позовної вимоги в цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 4. С. 66–71. https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.4.10.

276. Сакара Н. Ю. Спрощене позовне провадження як новела цивільного процесуального права. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків. 2018. С. 202–205. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_05_2018/pdf/62.pdf.

277. Санкційна конфіскація приватних активів в України: рекомендації щодо застосування з урахуванням практики ЄСПЛ. Київ : Інститут законодавчих ідей, 2022. 43 с.

278. Саприкін Д. В., Бохан А. В. Особливості санкційної політики держав та стратегії держав в умовах глобалізації. *Молодий вчений*. 2023. № 5 (117). С. 164–168. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-5-117-32.

279. Світличний О. П. Конфіскація як захід захисту прав інтелектуальної власності. *Право. Людина. Довкілля.* 2019. № 3 (10). С. 110–116. **https://doi.org/**10.31548/law2019.03.014.

280. Сербін І. Зв’язок активу з особою: санкційні обґрунтування Мінюсту. *ІІ Конференція «Бізнес vs. Санкції». Юридична практика (Youtube, 10 лип. 2024 р.)*. URL: https://www.youtube.com/live/kR5Ga1aBZv4.

281. Сібільов Д. М. Участь третіх осіб у цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Харків, 1998. 19 с.

282. Скочипляс-Павлів О. В. Здійснення адміністративного

судочинства Вищим антикорупційним судом у справах про застосування санкцій. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 2. С. 182–186.

283. Скрипник В. Конфіскація – як підстава припинення права власності. *Підприємництво, господарство і право.* 2010. № 4. С. 78–81.

284. Смокович М. Теоретико-практичні проблеми застосування строків звернення до адміністративного суду. *Вісник Вищого Адміністративного суду України*. 2011. № 2. С. 32–44.

285. Спасибо-Фатєєва І. Погляди на підстави переосмислення доктрини права власності. *Право України.* 2021. № 5. С. 13–28. **https://doi.org/**10.33498/louu-2021-05-013.

286. Стандарти розгляду справ in absentia і практика ВАКС щодо стягнення активів підсанкційних осіб у дохід держави / Т. Хутор, Б. Карнаух, А. Климосюк, Т. Рябченко. Аналітичний центр «Інститут законодавчих ідей», 2023. 15 с.

287. Стоян А. В. Масштаб імплементації категорії «стандарти доказування» в адміністративне процесуальне право. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6. Том 2. С. 168–174. https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.2.27.

288. Сухов Ю., Резнікова Г. Санкційні справи у Вищому антикорупційному суді: на що очікувати? *Юридична газета.* 25 трав. 2022 р. URL: https://yur–gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/sankciyni-spravi–u-vishchomu-antikorupciynomu-sudi-na-shcho-ochikuvati.html.

289. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Право, 2016. 600 с.

290. Ткачук О. С. Сучасні проблеми і напрямки спрощення судових процедур у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 5. С. 19–24.

291. Торбас О. О. OSINT при розслідуванні кримінальних правопорушень : підручник. Одеса : Вид-во «Юридика», 2024. 180 с.

292. Трегубов Е. Право на судовий захист в адміністративному судочинстві. *Механізми захисту прав в Україні (деякі науково-практичні*

аспекти) = Mechanisms for protecting rights in Ukraine (certain academic and practical aspects) / Ю. Дзера [та ін.] ; під заг. ред. Є. Кубка. Київ : Юрид. практика, 2016. С. 195–254.

293. Тугарова О. К. Поняття непрямих доказів у кримінальному процесі України. *Право України*. 2015. № 7. С. 144–151.

294. Угриновська О., Гембара Г. Спрощене позовне провадження: законодавча регламентація та проблеми судової практики. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 12. С. 85–89.

295. Устименко О. А. Класифікація підстав припинення права власності на тварину. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Серія «ПРАВО».* 2017. Вип. 23. С. 123–126.

296. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 01.12.2022 р. у справі № 991/5982/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107616614.

297. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 02.01.2024 р. у справі № 991/11220/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116075944.

298. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 02.01.2024 р. у справі № 991/10700/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116123606.

299. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 03.03.2023 р. у справі № 991/1914/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109350567.

300. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 06.09.2024 р. у справі № 991/8552/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121441080.

301. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 09.03.2023 р. у справі № 991/2086/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109454301.

302. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 12.05.2023 р. у справі № 991/4151/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110840421.

303. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 13.01.2023 р. у справі № 991/265/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108405290.

304. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 14.06.2024 р. у справі № 991/5106/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119763156.

305. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 19.04.2023 р. у справі

№ 991/3346/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110303909.

306. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 26.08.2022 р. у справі № 991/2396/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105967252.

307. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 28.01.2022 р. у справі №991/366/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102844392.

308. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 31.07.2024 р. у справі № 991/6493/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120718300.

309. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 31.01.2024 р. у справі № 991/780/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116674253.

310. Філатова Н. Ю. Новели законодавства України щодо конфіскації майна: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми приватного права : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 94-й річниці з дня народж. В. П. Маслова* (м. Харків, 19 лют. 2016 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Нац. акад. прав. наук України, Харків. обл. осередок всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : Право, 2016. С. 233–237.

311. Філософія права : навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін. ; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

312. Харитонов Є. О., Саніахметова Н.О. Цивільне право України. Київ : Істина, 2003. 776 с.

313. Харченко О. С. Підстави припинення права власності : монографія. Київ : Вид-во Європ. ун-ту 2009. 174 с.

314. Харьковская цивилистическая школа: защита субъективных гражданских прав и интересов : монография / Нац. юрид. ун-т им. Ярослава Мудрого ; под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2014. 672 с.

315. Харьковская цивилистическая школа: право собственности : монография / под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой ; Нац. ун-т «Юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого». Харьков : Право, 2012. 424 с.

316. Хутор Т. Цивільна конфіскація необґрунтованих активів крізь призму захисту права власності. Київ : ТОВ РЕД ЗЕТ, 2020. 40 с.

317. Хутор Т., Карнаух Б., Климосюк А., Рябченко Т. Аналіз практики Вищого антикорупційного суду щодо застосування санкції у виді стягнення активів в дохід держави за 2022–2023 роки. Київ : Інститут законодавчих ідей. 2024. 38 с.

318. Хутор Т. М. Стягнення активів у дохід держави в результаті визнання їх необґрунтованими: прихований вид покарання? *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2021. Т. 7. С. 61–70. https://doi.org/10.18523/2617-2607.2021.7.61-70.

319. Цал-Цалко Ю. Ю. До визначення сутності поняття третіх осіб у цивільному процесі. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного* (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.) / уклад. : І. В. Андронов, М. В. Волкова, Р. Ф. Гонгало ; МОН України ; НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2015. С. 80–83.

320. Цивільне право : підручник: у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

321. Цивільний кодекс України : наук.-практ. комент. / І. В. Спасибо-Фатєєва [та ін.]. Т. 3 : Право власності та інші речові права Харків : ЕКУС, 2023. 928 с.

322. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435–15.

323. Цивільний кодекс України : наук.-практ. коментар / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Т. 5 : Право власності та інші речові права: пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, М-ва юстиції, науковців, фахівців. Харків : Страйд : ФОП Лисяк Л. С., 2011. 624 с.

324. Цивільний процес : навч. посіб. для підготовки студентів 3-го та 4-го курсів бакалаврату літо 2022 року. Харків : ТОВ «Оберіг», 2020. 229 с.

325. Цивільний процес : навч. посіб. / А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук та ін. ; за ред. Ю. В. Білоусова. Київ : Прецедент, 2005. 172 с.

326. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. №

1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15.

327. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Слово, 2015. 281 с.

328. Чванкін С. А. Особливості правового статусу третіх осіб у цивільному процесі України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 53. С. 96–103.

329. Чурпіта Г. В., Білянська Н. В. Правовий статус заявників та третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору (на прикладі справ, що виникають із сімейних правовідносин, а також справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави). *Наука і техніка сьогодні. Серія «Право»*. 2024. № 2 (30). С. 205–214. https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-2(30)-205-214.

330. Шабалін А. Застосування судом ефективного способу захисту, який не встановлений законом або договором: деякі цивільно-процесуальні питання. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2023. № 4/5. С. 73–79.

331. Шеметенко Л. П. Компетенція адміністративної юрисдикції суду: її зміст та основні риси. *Юридична наука*. 2020. № 7 (109). С. 158–168. https://doi.org/10.32844/10.32844/2222-5374-2020-109-7.21.

332. Широка К. Ю. Визнання необґрунтованими активів: виправляємо недоліки кримінального процесу? *Актуальні виклики у діяльності Вищого антикорупційного суду : матеріали II щорічного круглого столу* (м. Київ, 30 верес. 2021 р.). Київ : ВАІТЕ, 2021. С. 130–136.

333. Шпіляревич В. В. Кримінально-правові заходи безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 – Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Львів, 2015. 20 с.

334. Штанько А. О. Підходи до розуміння способу захисту цивільних прав та інтересів при формуванні системи способів судового захисту цивільних майнових прав та інтересів. *Актуальні проблеми приватного права : зб. наук. праць (за матеріалами Міжнарод. наук.-практ. конф., присвяч. 93-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П.*

Маслова (м. Харків, 27 лют. 2015 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого, Нац. акад. прав. наук України, Харків. обл. осередок Всеукраїн. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : Право, 2015. . С. 206–209.

335. Штефан М. Й. Цивільний процес : підручник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : ІнЮре, 2001. 694 с.

336. Щавінський В. Р. Держава як позивач у адміністративному процесі: сутність та відповідність природі адміністративної юстиції. *Публічне право*. 2015. № 4. С. 103–108.

337. Щербанюк О. В. Стягення в дохід держави підсанкційних активів та верховенство права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2025. Вип. 89. Ч. 3. С. 468–472. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.67.

338. Яковенко К. Наступна санкція. У питаннях санкційних обмежень саме на адвоката покладається найбільший тягар доказування перед судом порушень прав особи, недотримання балансу між правами людини та захистом національних інтересів. *Юридична практика*. 2022. № 1-2 (1254–1255). С. 26–27.

339. Яковюк І. В., Туренко А. Ю. Конфіскація російських активів для відновлення України: правові проблеми реалізації. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 161. С. 6–29. https://doi.org/10.21564/2414-990X.161.277365.

340. Ярмоленко С. Світовий досвід становлення інституту конфіскації необгрунтованих активів та вітчизняна практика. *Вісник прокуратури*. 2016. № 12. С. 67–71.

341. Ященко А. Обставини, що виключають можливість застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 12. С. 227–232.

342. Al-Dulimi and Montana Management Inc. v. Switzerland. № 5809/08. 26 November 2013. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-138948.

343. Analysis of Non-Conviction Based Confiscation Measures in the European Union: Commission Staff Working Document. *SWD (2019) 1050 final, 12*

April 2019. URL: https://www.eumonitor.nl/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vkxp6xwdosz1.

344. Arcuri and Others v. Italy. No. 52024/99. 5 July 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–22586.

345. Assets confiscation and prevention of crime in Europe. An overview upon the EU and domestic legislations (2022). Ouattrocolo S., Olivera e Silva S., Sacchetto E. (eds.). Wolters Kluwer/ CEDAM. 344 p.

346. Balsamo v. San Marino, No. 20319/17 and 21414/17. 8 October 2019. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-196421.

347. Barrett, L., Krug, W., Lu, Z., Martin, K.D., Martin, R., Ortan, A., Pradhan, A., Sherman, A., Sherman, M.W., Smey, R., & Wenzel, T. (2017). *Civil Asset Forfeiture: A Judicial Perspective*. https://doi.org/10.48550/arXiv.1710.02041.

348. Bikelis, S. (2022). Label V. Content: The Problem of Non-Recognition of Civil Confiscation Orders in Europe. *Baltic Journal of Law & Politics.* Vol. 15, No. 1. P. 54–70.

349. Bikelis, S. (2017). Prosecution for illicit enrichment: the Lithuanian perspective. *Journal of Money Laundering Control*. Vol. 20, Issue 2. P. 203–214.

350. Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret AS v. Ireland. № 45036/98. 13 September 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–22048.

351. Bukhanevych, O.M., Mernyk, A.M., & Petryshyn, O.O. (2021). Approaches to understanding the category “special legal regimes”. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. Vol. 28, No. 1. P. 71–78.

352. Butler v. the United Kingdom. No. 41661/98. 27 June 2002. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–22577.

353. C.M. v. France. No. 28078/95. 26 June 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–22631.

354. Caleb, N. (2016) The Constitutionality of Civil Forfeiture. The Constitutionality of Civil Forfeiture. *Yale Law Journal, Forthcoming, Virginia Public Law and Legal Theory Research Paper.* No. 2. URL:

SSRN: https://ssrn.com/abstract=2701442.

355. Cassella, S. (2007) The Money Laundering Statutes (18 U.S.C. §§ 1956 and 1957). *United States Attorney's Bulletin*. Vol. 55, No 5. P. 21–33.

356. Cassella, S. (2008). The Case for Civil Forfeiture: Why In Rem Proceedings are an Essential Tool for Recovering the Proceeds of Crime. *Journal of Money Laundering Control*. Vol. 11, No. 1. P. 8–14.

357. Civil Asset Forfeiture Reform Act of 2000. URL: https://www.congress.gov/bill/106th-congress/house-bill/1658.

358. Civil Forfeiture of Criminal Property: Legal Measures for Targeting the Proceeds of Crime / Simon, N.M. Young Ed. Edward Elgar Publishing Ltd.: Cheltenham, 2009. 392 p.

359. Collins, M., & King, C. (2013). The disruption of crime in Scotland through non-conviction based asset forfeiture. *Journal of Money Laundering Control*. Vol. 16, No. 4. P. 379–388.

360. Criminal Finances Act 2017. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2017/22.

361. Deig, E. (2023). Indiana Civil Forfeiture: How Should We Proceed? *Indiana Law Review*. Vol. 56, No. 1. P. 143–173.

362. Delfino, R. Non-conviction based confiscation. URL: https://www.academia.edu/37780574/Rossana_Delfino_Non_conviction_based_confiscation.

363. Dimitrovi v. Bulgaria, № 12655/09. 3 March 2015. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–152624.

364. Dokman T., Ivanjko T. (2020). Open Source Intelligence (OSINT) Issues and Trends. *INFuture2019: Knowledge in the Digital Age*, Zagreb, 21-22 November 2019. P. 191–196.

365. Dornbierer, A. (2023). Working Paper 42. From sanctions to confiscation while upholding the rule of law. *Associated Institute of the University of Basel*. URL: https://baselgovernance.org/sites/default/files/2023-03/230309%20Working% 20Paper%2042.pdf.

366. Drug Trafficking Offences Act 1986. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1986/32.

367. Dzera, O. Some Questions of Civil Law Confiscation under the Legislation of Ukraine. *Law of Ukraine*. 2011. № 7/8. P. 42–51.

368. Engel and others v. The Netherlands. № 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72. 8 June 1976 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57479.

369. Escobar Veas, J. (2020). The Constitutionality of Parallel Civil Forfeiture Proceedings and Criminal Prosecutions under the Double Jeopardy Clause in the United States. *Revista Brasileira De Direito Processual Penal*, *6*(2), 701–733.

370. Gallant, M.M., & King, C. (2013). The Seizure of Illicit Assets: Patterns of Civil Forfeiture in Canada and Ireland. *Common Law World Review*. Vol. 42, No. 1. P. 91–109.

371. Geerings v. Netherlands. № 30810/03. 1 March 2007. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–79657.

372. Gogitidze and Others v. Georgia. № 36862/05. 20 September 2016 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–167776.

373. Heathershaw, J., & Mayne, T. (2023). Explaining Suspicious Wealth: Legal Enablers, Transnational Kleptocracy, and the Failure of the UK's Unexplained Wealth Orders. *Journal of International Relations and Development*. Vol. 26. P. 301–323.

374. Helms R. & Costanzab S.E. (2009). Race, politics, and drug law enforcement: an analysis of civil asset forfeiture patterns across US counties. *Policing & Society.* Vol. 19, No. 1. P. 1–19.

375. Hendry, J., & King, C. (2015). How Far Is Too Far? Theorising Non–Conviction-Based Asset Forfeiture. *International Journal of Law in Context*. Vol. 11, No. 4. P. 398–411.

376. Holcomb, Jefferson E., Kovandzic, T. V., & Williams, Marian R. (2011). Civil asset forfeiture, equitable sharing, and policing for profit in the United States. *Journal of Criminal Justice*. Vol. 39. P. 273–285.

377. Hulsen, ten L. (2020). Open sourcing evidence from the Internet – the protection of privacy in civilian criminal investigations using OSINT. *The International Law Journal of Vrije Universiteit Amsterdam*. Vol. 12, Issue 2. P. 3–48.

378. Jefferson, E., Kovandzic, T.V., & Williams, Marian R. (2011). Civil asset forfeiture, equitable sharing, and policing for profit in the United States. *Journal of Criminal Justice*. No. 39. P. 273–285.

379. Kennedy, A. (2004). Justifying the Civil Recovery of Criminal Proceeds. *Journal of Financial Crime.* Vol. 12, No. 1. P. 8–23.

380. King C. (2014). Civil forfeiture and Article 6 of the ECHR: due process implications for England & Wales and Ireland. *Legal Studies*. No 34(3). P. 371–394.

381. King, C. (2012). Following the Money Trail: Civil Forfeiture of Criminal Assets in Ireland. Petrus van Duyne et al (eds). *Human Dimensions in Organised Crime, Money Laundering and Corruption*. Wolf Legal Publishers, Nijmegen, 2013. P. 265–291.

382. King, C. (2012). Using Civil Processes in Pursuit of Criminal Law Objectives: A Case Study of Non-Conviction-Based Asset Forfeiture. *The International Journal of Evidence & Proof*. Vol. 16, No. 4. P. 337–363.

383. King, K., & Walker, C. (2014). *Dirty Assets. Emerging Issues in the Regulation of Criminal and Terrorist Assets*. London, New York: Routledge, 376 p.

384. Kovachev, P. Civil forfeiture of unexplained assets on the example of the British unexplained wealth orders model. *Наука у мінливому світі: актуальні дослідження молодих науковців : матеріали 11 Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. іноземними мовами*. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2024. С. 105–108.

385. Lande, D. (2019) OSINT as a part of cyber defense system. *Theoretical and Applied Cybersecurity*. Vol. 1. P. 103–108.

386. Licata, F. (2013) Non-Conviction Based Confiscation within the new EU Directive. *ECPR Standing Group on Organised Crime.* Vol. 10, Issue 3. P. 4–5.

387. Lombardo, R.M. (1990). Asset forfeiture: civil remedies against

organized crime. In J.R. Buckwalter (Ed.) *International Perspectives on Organized Crime*. Chicago, Illinois: Office of International Criminal Justice, University of Illinois at Chicago Press. Holcomb. P. 49–62.

388. Lopez, G. (2018). "It's been complete hell": how police used a traffic stop to take $91,800 from an innocent man. URL: https://www.vox.com/policy-and-politics/2017/12/1/16686014/phillip-parhamovich-civil-forfeiture.

389. Lusty, D. (2002). Civil Forfeiture of Proceeds of Crime in Australia. *Journal of Money Laundering Control*. Vol. 5, No. 4. P. 345–359.

390. Mather, J. (2018). Unexplained Wealth Orders: Practical and Legal Issues. London, Serle Court. 20 p. URL: https://www.serlecourt.co.uk/images/uploads/documents/James_Mather_UWOs.pdf.

391. Meiu, E-C. (2018) Brief Comments on Issues Concerning the Forfeiture of Right to Submit Evidence in the Civil Trial. *Challenges of the Knowledge Society*. Vol. 12. P. 270–273.

392. Miller, C. (2017). Civil asset forfeiture: Unfair, undemocratic, and un-American. *Southern Property Law Center. Policy Brief*. URL: https://www.splcenter.org/sites/default/files/com_policybrief_civil_asset_forfeiture_web.pdf.

393. Misure di prevenzione nei confronti delle persone pericolose per la sicurezza e per la pubblica moralità, Legge 27 dicembre 1956. No. 1423. URL: https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:1956-12-27;1423~art.1.

394. Moiseienko, A. (2022). The limitations of unexplained wealth orders. *Criminal Law Review.* Issue 3. P. 230–241.

395. Morabito and Others v. Italy No. 58572/00. 7 June 2005. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70006.

396. Muhumuza, P. (2019). Civil Asset Forfeiture in Uganda. Recovering the Proceeds of Corruption. URL: https://www.academia.edu/49297774/Civil_Asset_Forfeiture_in_Uganda_Recovering_the_Proceeds_of_Corruption.

397. Nada v. Switzerland. No. 10593/08. 12 September, 2012. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–113118.

398. Nolan, S. (2013). Civil Forfeiture – an Attack on the Presumption of Innocence. URL: https://www.academia.edu/6787137/Civil_Forfeiture_an_Attack_on_the_Presumption_of_Innocence.

399. Non-conviction-based confiscation in Europ : possibilities and limitations on rules enabling confiscation without a criminal conviction / Jon Petter Rui, Ulrich Sieber (eds.). Berlin: Duncker & Humblo; Freiburg i. Br. : Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht- 306 p.

400. Norman, Jason G. (2016). Civil Asset Forfeiture: The Liberty for Justice Exchange Program. *The George Washington University Law School.* 33 p.

401. Nurazlina, A.R., Norazlina, A.A., & Nurazhani, A.R. (2021) The Unexplained Wealth Order for the Recovery of Corrupt Assets: Imminent instrument for Malaysia? *9th Asian Conference on Environment–Behaviour Studies.* Perdana Kota Bharu, Kelantan, Malaysia, 28–29 Jul 2021. P. 175–181.

402. OAO Neftyanaya Kompaniya Yukos v. Russia. No. 14902/04. 20 September 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–106308.

403. Parliamentary Assembly. Resolution No. 2218 (2018). Fighting organised crime by facilitating the confiscation of illegal assets. URL: https://pace.coe.int/en/files/24507.

404. Phillips v. the United Kingdom. No. 41087/98. 5 July 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–59558.

405. Piety, T. (1991). Comment, Scorched Earth: How the Doctrine of Civil Forfeiture Has Laid Waste to Due Process. *University of Miami Law. Review.* Vol. 45. P. 911–978.

406. Pribadi, I. (2021). Implementation of Non Conviction Based Assets Against Money Laundering and Money Changing Crimes in Indonesia. *Journal of Indonesian Law.* Vol. 2, No. 2. P. 162–177.

407. Proceeds of Crime Act 2002. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2002/29.

408. Raimondo v. Italy. № 12954/87. 22 February 1994. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–57870.

409. Riela and Others v. Italy. No. 52439/99. 4 September 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–42990.

410. Ronner, Amy D. (1996). Prometheus Unbound: Accepting a Mythless Concept of Civil In Rem Forfeiture with Double Jeopardy Protection. *Buffalo Law Review.* Vol. 44. P. 665–776.

411. Saccoccia v. Austria. No. 69917/01. 18 December 2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–90342.

412. Salloum, John. (2004) Book Notes: Money Laundering Law Forfeiture, Confiscation, Civil Recovery, Criminal Laundering and Taxation of the Proceeds of Crime, by Peter Alldridge. *Osgoode Hall Law Journal.* Vol. 42, No 2. P. 353–353.

413. Sampson, F. (2016). Intelligent evidence: Using open source intelligence (OSINT) in criminal proceedings. *The Police Journal*. Vol. 90, No. 1. P. 55–69.

414. Serby T. (2013). Follow the money: confiscation of unexplained wealth laws and sport's fixing crisis. *Sweet & Maxwell International Sports Law Review*. Vol. 13, No. 1. P. 2–8.

415. Silickiene v. Lithuania. No. 20496/02. 10 November 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–96056.

416. Sporrong and Lönnroth v. Sweden. No. 7151/75. 23 September 1982. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–57580.

417. Sproat, P. (2018). Unexplained Wealth Orders: An Explanation, Assessment and Set of Predictions. *The Journal of Criminal Law.* Vol. 82, No. 3. P. 232–244.

418. Sproat, P., Ward, T., Harvey, J., Turner, S., Shehu, A., & Bello, A. U. (2023). Non-Conviction Based Asset Recovery in Nigeria – An Additional Tool for Law Enforcement Agencies? In D. Goldbarsht, & L. de Koker (Eds.). *Combating Financial Crime: Global and National Trends* (Law, Governance and Technology Series). Springer. URL: https://www.academia.edu/104076842/Non_Conviction_Based_Asset_Recovery_in_Nigeria.

419. Sun v. Russia. No. 31004/02. 5 February 2009. URL:

https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–91128.

420. Szymoniak, S., & Foks, K. (2024). Open Source Intelligence Opportunities and Challenges – A Review. *Advances in Science and Technology Research Journal*. Vol. 18, No. 3. P. 123–139.

421. The Use of Non-Conviction based Confiscation. (2020). Bright Line Law, Council of Europe. URL: https://rm.coe.int/the-use-of-non-conviction-based-seizure-and-confiscation-2020/1680a0b9d3.

422. Tzenios, N. (2023). Proposal for policy change in the procedure of civil asset forfeiture. *Routledge Open Research.* Vol 2. No. 1. URL: https://doi.org/10.12688/routledgeopenres.17693.1.

423. Ubaka Onyemelukwe, Victor. (October 1, 2018). Non-Conviction Based Forfeiture: Testing the Constitutionality of Section 17 of the Advanced Fee Fraud Act Against Critical Human Rights Scrutinies – Patience Jonathan v FRN in Perspective. *SSRN*. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3326074.

424. Vaskrsić v. Slovenia. № 31371/12. 25 April 2017. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–173102.

425. Webb v. United Kingdom. No. 56054/00. 10 February 2004. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23743.

ДОДАТОК

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ ЇЇ РЕЗУЛЬТАТІВ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Ковачев П. Належний відповідач у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 6. С. 80–83. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/18.

2. Ковачев П. І. Проблематика предметної юрисдикції справ про цивільну конфіскацію активів за наслідками застосування санкцій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2024. Вип. 86. Ч. 2. С. 119–124. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.19.

3. Ковачев П. І. Інститут цивільної конфіскації в світлі практики Європейського суду з прав людини та національний контекст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2025. Вип. 90. Ч. 2. С. 90–97. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.12.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Ковачев П. І. Особливості суб’єктного складу учасників справ про цивільну конфіскацію активів. *Юридична осінь 2023 р. : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених* (м. Харків, 17 листоп. 2023 р.) / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Рада молодих учених, Студент. наук. т-во. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2023. С. 137–140.

5. Ковачев П. І. Еволюція національного законодавства у сфері цивільної конфіскації активів: процесуальний аспект. *Європейський день цивільної юстиції : матеріали круглого столу* (м. Харків, 27 жовт. 2023 р.) / за заг. ред. проф. К. В. Гусарова. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2024. С. 57–61.

6. Kovachev, P. Civil forfeiture of unexplained assets on the example of the British unexplained wealth orders model. *Наука у мінливому світі: актуальні дослідження молодих науковців : матеріали 11 Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. іноземними мовами* (м. Харків, 17 квіт. 2024 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2024. С. 105–108.

7. Ковачев П. І. Процесуальні форми цивільної конфіскації за законодавством України. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф.ї, присвяч. 100-річчю заснування Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка* (м. Суми, 31 трав. 2024 р. – 01 черв. 2024 р.). У 2-х т. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2024. Т. 2. С. 117–120.

8. Ковачев П. І. Особливості виконання судових рішень у справах про цивільну конфіскацію за наслідками застосування санкцій. *Європейський день цивільної юстиції : матеріали круглого столу* (м. Харків, 25 жовт. 2025 р.) / за заг. ред. проф. К. В. Гусарова. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2025. С. 92–94.